

1993

2

AETAS

MAJOROS ISTVÁN: Oroszország és a nemzetközi
kapcsolatok rendszere

GOMBOS JÓZSEF: Nyugati típusú fejlődés
az orosz birodalom határain belül – Finnország

ALEKSZANDR NYEKRICS: A szovjet múlt
tisztázásához

Dokumentumok az oroszországi zsidó
pogromokról

Szemtanúként a történelemtől –

LEV SESZTOV: Mi az orosz bolsevizmus?

V. A. MAKLAKOV: A második állami дума

Következő számunk tartalmából

BENKŐ ELEK:

A székelyföldi régészeti kutatások eredményei

KORDÉ ZOLTÁN:

A székely eredetkérdés

HERMANN GUSZTÁV:

Rendiség és nemzetiségi identitástudat a székelyeknél

ZEPECZANER JENŐ:

Orbán Balázs temetései

BÁRDI NÁNDOR:

Impériumváltás Székelyudvarhelyen 1918–1920

VERES PÉTER:

Az identitás jelképei

DEMÉNY LAJOS:

A Székely Oklevéltár új sorozata

A székely autonómia terv – 1946

Erdélyi közgyűjtemények bemutatása

1993/2

AETAS

Történettudományi folyóirat

A kiadványt szerkesztette:

TÓTH SZERGEJ

A kiadvány a Soros Alapítvány Bizottság,
a Szeged Megyei Jogú Város Önkormányzata,
a Délmagyarország Könyv- és Lapkiadó Kft.,
a Pro Renovanda Cultura Hungariae Alapítvány,
a József Attila Alapítvány
és a szegedi József Attila Tudományegyetem
Közművelődési Bizottsága támogatásával jelenik meg.

Szerkesztőség:

DEÁK ÁGNES (főszerkesztő)
ARADI ZSUZSA (a szerkesztőség titkára)
DÁVID TAMÁS, KOSZTA LÁSZLÓ, LELE JÓZSEF,
PELYACH ISTVÁN, TOMKA BÉLA, TÓTH SZERGEJ,
VAJDA ZOLTÁN.

A folyóiratunkat kiadó AETAS Könyv- és Lapkiadó Egyesület élén változás történt.
Köszönjük eddigi felelős kiadónk, Bellavics István munkáját.

TARTALOM

Tanulmányok

- Majoros István:** Oroszország és a nemzetközi kapcsolatok rendszere (1917–1922) 5
- Gombos József:** Nyugati típusú fejlődés az orosz birodalom határain belül: Finnország 37

Múltidéző

- Patkós Éva:** Szemtanúként a történelemtől – Sesztov 88
- Lev Sesztov:** Mi az orosz bolsevizmus? (fordította: Patkós Éva) 89
- Horváth Géza:** Az oroszországi zsidó pogromok 107
- Menyhárt Lajos:** Az orosz politikai liberalizmus a századelőn ... 133
- V. A. Maklakov:** A II. Állami Duma (fordította: Jobbágy József) 139

Határainkon túl

- Alekszandr Nyekrics:** A szovjet múlt tisztázásához (fordította: Belányi György) 160

Figyelő

- A bolsevik-eszker koalíció története
(*J. G. Felstinszkij: Bolseviki i levije eszkeri oktjabr 1917– ijul 1918. Na putyi k odnopartyijnnoj diktature. Issledovanyija novejszej russzkoj isztorii 5. Párizs, 1985.*)
- Kiss Mária Rita** 175
- Új utakon a magyar szovjetológia
(*Szovjet Füzetek. Magyar Ruszisztikai Intézet*)
- S. Horváth Jenő** 179

Mitől friss egy tudományos munka? (I. P. Krippjakevics: <i>Isztorija Ukrajini. Red. F. P. Sevcsenko–B. Z. Jakimovics. Lviv, 1990. A. Zsukovszkij–O. Szubtelnij: Narisz isztoriji Ukrajini. Red. Ja. Hricak–O. Romannyiv. Lviv, 1992.</i>)	
Kocsis Mihály	185
Sztolipin és az orosz modernizáció kérdése (P. A. Sztolipin: <i>Nam nuzsna Velikaja Rosszija...: Poln. szobr. recsej v Goszudarsztvennoj dume i Goszudarsztvennom szovete. 1906–1911. Moszkva, 1991.</i>)	
Gombos József	189
Elfeled(tet)ett múlt <i>Die Deutschen in der UdSSR in Geschichte und Gegenwart: ein internationaler Beitrag zu deutsch-sovjetischen Verständigung. Hrsg. Ingeborg Fleischbauer — Hugo Jedig. Baden-Baden, 1990.</i>	
Eiler Ferenc	195
Számunk szerzői	202

MAJOROS ISTVÁN

Oroszország és a nemzetközi kapcsolatok rendszere

(1917–1922)

Egyetlen hatalom sem függetlenítheti magát a nemzetközi kapcsolatrendszerétől, még akkor sem, ha az adott szisztéma meghatározó tényezője. A rendszer ugyanis kijelöli azokat a határokat, melyek között egy hatalom mozoghat, s ezután már a diplomáciai gépezet ügyességétől függ a mozgáster kihasználtsága.¹

Rendszerek a nemzetközi kapcsolatokban

A szakirodalomban kétféle megközelítési módszerrel találkozunk: egy szociológiai, történelmi vizsgálattal, s egy tisztán elméleti konstrukcióval. Az előbbi elsősorban a francia Raymond Aron, míg az utóbbi az amerikai Morton A. Kaplan munkásságához kapcsolódik.² Aron a múlt és a jelen tanulságaira alapozva állapít meg általános jellegzetességeket, Kaplan pedig úgy véli, hogy pusztán a történelmi adatok nem elegendőek a nemzetközi élet megértéséhez, ezért az elmélet oldaláról közelít a valósághoz. Mindkét módszer arra a közös megállapításra jut, hogy a nemzetközi rendszerek általában kevés pólusúak, s a főszereplők közötti kapcsolatok a rendszer többi szereplője számára is meghatározóak. A másik pont, ahol egyetértés van: elismerik a különböző típusú nemzetközi rendszerek létét. Kaplan például hat típust, modellt különböztet meg³, Aron pedig elsősorban a multipoláris és a bipoláris rendszerekkel foglalkozik, melyek egyik fontos jellegzetessége az, hogy vagy homogén a rendszer vagy pedig heterogén.

Homogén rendszerről akkor beszélünk, ha a résztvevők tevékenysége azonos elvek, játékszabályok szerint történik, azaz a résztvevők többé-kevésbé azonos vagy hasonló gazdasági és politikai elvek szerint működő szisztémában mozognak, mint például a felfedezések után kialakuló európai vezetésű kapitalista világrendszerben.⁴ A nemzetközi szisztéma azonban még akkor is homogén maradhatott és maradt is, amikor valamelyik résztvevője a hatalmi egyensúly felborítására törekedett, de magát a kapitalista világrendszert nem kérdőjelezte meg.⁵ A homogén szisztémákat általában a stabilitás, a korlátozott erőszak jellemzi, mivel a résztvevők ellenfelek ugyan, de nem egymás politikai ellenségei. Amikor azonban alapvető ideológiai ellentét osztja meg a nemzetközi életet, s megjelenik egy új, a résztvevők többségétől idegen politikai filozófia, a rendszer máris heterogénné vagy forradalmivá válik.⁶ Ez a váltás a nemzetközi kapcsolatokban instabilitást, politikai zavarokat eredményez. Azt modhatjuk, hogy a XVIII. századi illetve a francia forradalmat követő XIX. századi Európa nemzetközi kapcsolatait a multipolaritás és a homogenitás jellemezte, míg a XX. században, 1945 után egy bipoláris és heterogén hatalmi rendszer jött létre. A témánk szempontjából fontos, az első

és a második világháború közötti két évtized sajátos helyet foglal el az előbb említett szempontok szerint. Ennek megértéséhez azonban meg kell néznünk – még mindig az elmélet szintjén – alaposabban a hatalmi egyensúly rendszerét.

E szisztémának éppúgy mint általában a többinek van egy rövid és egy hosszú távú mozgása. Az európai egyensúly rendszer hosszú távú mozgása nem más, mint meg-megújuló kísérlet a rendszer felborítására, melynek eredményeképpen egy birodalom⁷ jönne létre. A XIX. század például ilyen kísérlettel kezdődött, amikor is Franciaország megpróbálta Európa térképét saját érdekeinek megfelelően átrendezni, s ez egyértelműen az európai egyensúly elvén az elvetését jelentette. Ha Európa történetét nézzük, Franciaország nem állt egyedül ilyen jellegű törekvéseivel. Az egyensúly szisztémájának felrúgása minden európai nagyhatalmat megkísértett. Ezzel kapcsolatban azt a talán vitatható megállapítást tehetjük, hogy Európa története nem más, mint meg-megújuló kísérlet egy európai birodalom megteremtésére. A jelenség magyarázata elsősorban a felfedezések korától abban keresendő, hogy a nemzetközi kapcsolatok gazdasági és politikai oldala élesen elkülönült egymástól. A XVI. században létrejött és azóta egyre táguló európai vezetésű tőkés világ-gazdaság egyik sajátossága ugyanis az volt, hogy a „gazdasági döntések elsősorban a világgazdaság egészének küzdőterére orientáltak, míg a politikai döntések elsősorban a világgazdaságon belüli, törvényes kontrollt gyakorló kisebb struktúrákra, az államokra (nemzetállamok, városállamok, birodalmak) irányulnak.”⁸ A hosszú távú mozgás tehát lényegében nem más, mint a politika és a gazdaság összhangjának megteremtésére, illetve a világgazdaság határainak politikai azonosítására való kísérlet.⁹

A rövid távú mozgások két hosszú fázis között jönnek létre, s ezek során a mindenkori nagyhatalmi klub¹⁰ tagjai lényegében az egyensúly biztosítására törekcsenek különböző hatalmi kombinációkkal. E hatalmi társulások létrejöttében az egyik legfontosabb iratlan játékszabály az, hogy a hegemoniára törő hatalommal szemben a koalíciók sora jön létre mindaddig, amíg a vezető szerepre pályázót vissza nem szorítják, s ezzel az egyensúly ismét helyre nem áll. E szabályból az következik, hogy a hatalmi társulások alkalmi jellegűek voltak, tehát az elért cél után felbomlottak, hogy aztán más cél érdekében új, esetleg az előzőekhez képest homlokegyenest ellenkező koalíciók jöjjenek létre. Fontos, ugyancsak az egyensúlyt szolgáló játékszabály volt az is, hogy a béketárgyalásokon vagy más egyezmények alkalmával a kompenzációk elvét érvényesítették. Ez azt jelentette, hogy a vesztes hatalmat is kárpótolták területileg¹¹, s arra is lehetőséget adtak, hogy a legyőzött, de a szisztéma szempontjából még fontos szerepkört betöltő hatalom újra csatlakozhasson a nagyhatalmak koncertjéhez.¹²

A XIX. század elején a franciák vereségével a napóleoni háborúkban egy birodalmi kísérlet, tehát egy hosszú fázis zárult le. Az európai egyensúly helyreállt, s megkezdődött a rövid fázisok sorozata. Úgy tűnt, hogy a nagyhatalmak ismét a régi módon szervezhetik koalícióikat.¹³ Ez a helyzet azonban a francia–porosz háború után megváltozott. A XIX. század utolsó negyedében ugyanis egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy Európa egyensúlyának biztosítására az alkalmi társulások nem elegendők. A globalizálódó európai hatalmi

politika tartós szövetségi blokkok kialakítását és működtetését igényelte. Ez a blokkpolitika azonban egy kis magyarázatra szorul, mivel a kifejezés az 1945 utáni bipoláris világ tömbpolitikáját juttatja eszünkbe, s az 1871 után kialakult hatalmi csoportok esetében azért korántsem a második világháborút követő zárt rendszerekről van szó. A nemzetközi kapcsolatok átalakulása ugyanis 1871 után csak lassan, szinte észrevétlenül következett be. A felszín még azt mutatta, hogy a hatalmak mozgását a pillanatnyi, de legalábbis a rövid távú célok határozzák meg.¹⁴ A jószemű, a politikában jártas megfigyelő azonban már észrevette, hogy a nagyhatalmak játéktere a gazdaság és a politika függvényében meghatározott, ez pedig szorosabb, a tömbpolitikát erősítő kapcsolatok felé mutatott. Az első világháború előestéjén, a háború kirobbanásakor aztán az átlagember számára is nyilvánvalóvá vált, hogy Európában két, egymással ellentétes blokk, a hármass antant és a hármass szövetség működik. Ezt a mozgást tehát jellemezte a multipolaritás, s közben egy rejtett, majd nyilvánvaló két hatalmi blokk működése volt megfigyelhető oly módon azonban, hogy a rendszer változatlanul homogén maradt. Ezt a periódust, mely 1871-ben kezdődött, s 1918-ban ért véget a kettős „kihívás-válasz” séma mozgatta.¹⁵ A periódus német kihívással kezdődött, melyre Párizs a francia–oros szövetséggel, illetve a hármass antant létrehozásával válaszolt. Ez a válaszadás olyan jól sikerült, hogy kihívásként jelent meg Németország számára. Berlin válaszási kísérletei a diplomácia eszközeivel azonban 1904-től kezdve kudarcra végződtek, ezért a politikai vezetés úgy vélte, hogy csak a háborús megoldás maradt. Az első világháború közismerten Németország vereségével végződött, ennek ellenére Németország vereségével is elérte azt, amire 1904 óta törekedett: a hármass antant szétrobbantását s az orosz kártya kijátszásával a francia–oros szövetség felbomlasztását. 1918-tól aztán egy új rövid fázis kezdődött, mely a korábbiakhoz hasonlóan az európai egyensúly helyreállítására törekedett. Ez a mozgás bonyolulttá vált azzal, hogy nem csupán egy rövid, hanem egy hosszú fázis is elkezdődött. Ráadásul oly módon, hogy egyszerre három világrendszer igénye fogalmazódott meg: az egyik a németeké volt, a másik egy amerikai vezetésű angolszász, a harmadik pedig a bolsevikoké.

A nemzetközi kapcsolatok történetének az első világháború végén kezdődő szakasza tehát egyszerre bonyolult, sajátos és átmeneti. Ez azt jelenti, hogy változatlanul jellemző a multipolaritás és a homogenitás, de már megjelenik a heterogenitás és a bipolaritás irányába mutató fejlődés, miközben elkezdődik az európai világtörténelem globális világtörténelemmé történő átalakulása. Az első világháború végén egy több szempontból is átalakuló nemzetközi kapcsolatrendszer adja tehát azt a keretet, melyben az ugyancsak alapvető változásokat átélő Oroszország mozoghat. Ugyanakkor ez az Oroszország ezt a keretet megpróbálja szétörni, hogy egy új rendszer kihívásával jelenjen meg, mely egy bipoláris és heterogén szisztéma felé halad. Tárgyalt korszakunkban azonban Oroszország még nem elég erős ahhoz, hogy ez utóbbi rendszert megvalósítsa, ezért felemás helyzet alakul ki: a diplomáciai gyakorlatban visszatér a hagyományos európai hatalmi politikához, tehát a homogén szisztémához, politikai céljaiban, ideológiájában viszont a heterogenitás tényezője jelentkezik.

Az alábbiakban ennek az átalakuló Oroszországnak a külpolitikai helyzetét s annak változásait igyekszünk bemutatni egy átalakuló nemzetközi környezetben. Kezdő dátumnak jöllehet 1917-et adtuk meg, mivel ez az esztendő alapvető változást jelentett az orosz külpolitikában, tanulmányunk ennek ellenére az ezt megelőző időszakban is felvázolja Oroszország helyzetét, szerepét az európai hatalmi viszonyokban. Záródátumnak 1922-t azért választottuk, mert a rapallói egyezményrel Szovjet-Oroszország visszatért a hagyományos diplomáciához, s ismét részese lett az európai hatalmi politikának. Bár munkánkban az európai hatalmi viszonyok adják azt a keretet, melyben Oroszország mozog, mégis a francia–orosz viszonyoknak nagyobb hangsúlyt adunk, mivel az első világháború előtti hatalmi rendszer egyik pillére ez volt, így megszűnése meghatározó befolyást gyakorolt az új hatalmi helyzetre is. E hangsúlyból következően az idézett levéltári források kissé egyoldalúak, mivel csak két francia levéltár, a Quai d'Orsay és a Vincennes-ben található Service Historique de l'Armée de Terre dokumentumaira támaszkodunk. Úgy véljük azonban, hogy a forrásbázisnak ez az egyoldalúsága is érdekes lehet azon már említett tény miatt, hogy Franciaországot az oroszországi változások alapvetően érintették, s ez az európai hatalmi helyzetre is kihatott.

Oroszország külpolitikai helyzete szempontjából az 1917-es esztendő átmeneti jellegű volt. Az 1871 után kialakult csoportok, a kettős kihívás-válasz teremtette mozgás keretében adták még meg azokat a koordinátákat, amelyek egy sajátos helyzetben, az első világháború körülményei között meghatározták az orosz külpolitikát. Közben megjelentek azok az erők, amelyek a belpolitikai fejlődés és az előbb említett keretek eredményeképpen az új hatalmi mozgás tényezőivé váltak.

Az előzmények

Oroszország az első világháború előtti évtizedekben egy multipoláris homogén szisztéma egyik hatalma volt. A multipolaritás sajátos módon jelentkezett: a nagyhatalmi „ötösfogat” két egymással szembenálló hatalmi blokká formálódott, s így egy látens bipolaritás jött létre. A cári birodalom ebben a felállásban az egyik blokk, az antant meghatározó tényezőjévé vált azáltal, hogy a másik blokk vezető hatalmával, Németországgal szemben az ellensúly szerepét töltötte be.

A homogenitás megértéséhez nagyobb kitérőt kell tennünk. A XIX. századi nemzetközi hatalmi rendszer egyneműsége abban nyilvánult meg, hogy valamennyi tagja politikailag és gazdaságilag azonos rendszerhez tartozott: az európai vezetésű kapitalista világrendszerhez, s a kontinens valamennyi országában, a helyzettől, az adottságoktól függően természetesen eltérő módon, az ipari forradalom, az ipari korszak hatása vált érezhetővé. A politikai életben az alkotmányosság, a parlamentarizmus s ennek következményei jelentették az európaiságot. Sajátos módon ugyan, de ezek a tendenciák az orosz fejlődésben is megfigyelhetők. A sajátosság Oroszország esetében abban nyilvánult meg, hogy ez a hatalmas ország, Európa nyugati felétől eltérően mezőgazdasági régió volt, s ez azzal a következménnyel járt, hogy a tőkefelhalmozódás lassú volt, mivel a mezőgazdasági árak általában alacsonyabbak voltak, mint az ipariak. Ez azt eredményezte, hogy a rendkívül

tőkeigényes modernizációhoz a belső felhalmozás nem volt elegendő. Ráadásul az alacsony gabonaárak miatt az ország a gabonaexportot erőltette.¹⁶ Ennek az lett a következménye, hogy a belső piac alacsony szinten maradt, mivel vásárlóerővel csak az állam és a földbirtokos vagy a gazdag paraszt rendelkezett. Így a gazdaságban nem indulhatott el egy egymást erősítő, láncreakciószerű fejlődés, ahogy ez Angliában végbement. A birodalom számára ugyanakkor a gazdaság bizonyos ágainak a korszerűsítése létfontosságú volt a nagyhatalmi szint fenntartásához. Arra azonban nem volt ideje, hogy kivárja a gazdaság beindításához szükséges belső tőkefelhalmozódást. Ezért arra kényszerült, hogy a szükséges tőkét külföldről hozza be. A birodalom legfontosabb hitelezője az 1880-as évek végétől Franciaország lett.¹⁷ A francia tőke elsősorban a kohászatban, a szénbányászatban, illetve a vasútépítésben játszott szerepet, de ott volt az orosz bankok létrehozásánál és az olajiparban is.¹⁸ Oroszország azonban túl hatalmas volt ahhoz, hogy csupán egy hatalom játssza a hitelező szerepét, ezért a francia tőke mellett ott találjuk az angolt, a németet vagy az amerikait is.¹⁹

A kereskedelmi kapcsolatokban Németország volt az oroszok legfontosabb partnere: az orosz külkereskedelem mintegy 40%-a bonyolódott a németekkel. A gazdaság homogenizáló szerepe tehát abban nyilvánult meg, hogy a mezőgazdaság vagy a tőkeimport, illetve a kereskedelem révén Oroszországot az európai gazdaság részévé tette. Az európaizáció megnyilvánult többek között az aranyalakra való áttérésben a kilencvenes években, az európai banktípusok elterjedésében, a monopóliumok megjelenésében s abban is, hogy Oroszország 1913-ra a világgazdaság ötödik helyét foglalhatta el.

A politikai fejlődés vonala szintén Európa felé mutatott. A változások lassúak voltak²⁰ ugyan, de a XX. század elejére Oroszországban is megjelentek a legfontosabb politikai intézmények: az alkotmány, a parlament (Allami Duma), parlamenti pártok. A modern európai eszmék a politikában, tudományban vagy a művészetekben ugyancsak megtalálhatók voltak.

Oroszország tehát egy európai rendszernek volt a része, s a hivatalos politikában nem jelentkezett olyan törekvés, amelyik ettől alapjaiban eltérő politikai vagy gazdasági rendszert szeretett volna megvalósítani. A nemzetközi politikában természetesen voltak érdekellentétek a hatalmak között, de ezek legfeljebb a rendszeren belüli átrendezésre, új rangsorolásra irányultak. Oroszország konfliktusai is ilyen jellegűek voltak 1871 után. Ezek az ellentétek elsősorban a gyarmati politikában jelentkeztek. A Távol-Keleten pl. Mandzsúria, Korea birtoklásáért a Japánhoz fűződő kapcsolatai éleződtek ki. Angliával több évtizedes ellentét sorozata volt Közép-Ázsiában és a Közel-Keleten. Ezeket a konfliktusokat azonban egy más típusú veszély részben vagy egészében feloldhatta. Ez történt Oroszországgal a XIX. század végén s a XX. század elején, amikor Németország közelsége, gazdasági hatalma és hegemon törekvései egy németellenes blokk egyik tagjává tették. E tömb magját a francia–oros szövetség²¹ alkotta, amely aztán a hármasság²² létrehozását mozgatta a francia diplomáciának köszönhetően. A csoport résztvevőit azonban nem szövetségi kapcsolat kötötte egymáshoz, mivel az antant egy konzultatív paktumnak felelt meg. E csoportosulást szövetséggé gyakorlatilag az első világháború tette azzal, hogy 1914. szeptember 5-én

Londonban aláírtak egy egyezmény, melyben a három ország képviselői²³ kötelezettséget vállaltak arra, hogy a háború során nem kötnek különbékét.

Az első világháború

Oroszország nemzetközi helyzetét a háború során az antant blokkban való részvétele határozta meg, s változatlanul Németország, illetve a központi hatalmak ellensúlyozása, erők egy részének a lekötése volt a feladata. Ebből következően az orosz–antant kapcsolatok katonai és ezzel összefüggően gazdasági jellegűek voltak, amelyek a háború során komoly gondot okoztak a nyugati szövetségeseknek. Ismeretes, hogy a harcoló felek rövid háborúval számoltak, ezért 1914 őszén már komoly ellátási gondok voltak valamennyi fronton. A harcoló feleket ez arra kényszerítette, hogy átálljanak a hadigazdálkodásra. Az átszervezés eredményeképpen a franciák vagy az angolok 1915 második felére leküzdötték a munícióhiányt. Az átszervezett gazdaságnak azonban nem csupán a nyugati front igényeit kellett figyelembe venni, hanem a lehetőségekhez mérten az orosz front szükségleteivel is számolni kellett. Oroszország helyzete ugyanis lényegesen rosszabb volt, mint szövetségesié. 1914-ben a cári birodalom még nem volt felkészülve a háborúra. Az erőteljes hadseregfejlesztési program az orosz–japán háború befejezése után, pontosabban 1908-ban indult meg. Gilinszkij tábornok az orosz-francia vezérkari főnökök találkozáján 1911. augusztus 31-én úgy nyilatkozott, hogy az orosz hadsereg korszerűsítése a tábori nehéztüzérség területén 1913-ra, a géppuskával való ellátás 1914-re lesz teljes. De az új gyalogsági lőszer bevezetését csak 1916-ra tervezték, s 1917-re számoltak azzal, hogy a békelétszámot mintegy félmillióval növelhetik.²⁴ Nehezítette az orosz hadsereg helyzetét az a tény, hogy a vasúthálózat gyér volt, ezért a csapatok és az utánpótlás szállítása katasztrófálissá vált. Igaz, a franciák 1912-1913-ban 500 millió frank kölcsönt adtak a vasutak építésére,²⁵ de ezek a háború kitörésének idejére nem készültek el. Az is súlyosbította a helyzetet, hogy a cári birodalom első számú kereskedelmi partnere Németország volt, ebből következően a háború kitörése után a német szállítások leálltak.²⁶ Ehhez még hozzászámíthatjuk azt, hogy a birodalom gazdaságilag egyik legjelentősebb régiója, a lengyel területek – vas- és szénbányákkal – a központi hatalmak kezébe kerültek. Ezek a körülmények önmagukban és békés körülmények között is válságba sodorták volna a gazdaságot. A háború azonban katasztrófálissá tette a helyzetet. Az orosz hadsereg szükségletei ugyanis óriásiak voltak. A békelétszám 1,5 millió fő volt, s a mozgósítás eredményeként a létszám 4,5 millióra emelkedett.²⁷ A háború idején aztán 15 millió embert mozgósítottak. Igaz, a tűzvonalban „mindössze” 3,5 millió ember volt.²⁸ Emellett az óriási veszteségeket is figyelembe kellett venni, melyek ugyancsak a szükségleteket növelték.²⁹ Mindezt nehezítette, hogy az orosz gazdaság átszervezése nem sikerült oly módon, mint az angoloknál vagy a franciáknál, ezért a hadianyaggondok megoldását főleg a szövetségesektől várták.³⁰ Már 1914 augusztusában létrejött egy angol–orosz bizottság az ellátás segítésére. A franciákkal az év végére épültek ki az ilyen irányú kapcsolatok.³¹ 1915. november 9-10-én angol, francia, orosz és olasz részvétellel konferenciát tartottak Londonban a gazdasági kapcsolatok fejlesztéséről, és Oroszország ellátása köz-

ponti téma volt.³² A szállítás megszervezése azonban a központi hatalmak blokádja miatt nem volt könnyű és veszélytelen. A fekete-tengeri szorosok Törökország hadbaléptével lezárultak az antant hatalmak előtt, a Balti-tengert a németek ellenőrizték, így csak két pont maradt az oroszokkal való kapcsolatteremtésre: az egyik Arhangelszk volt, de ezt a kikötőt csupán az év egy részében lehetett használni, mivel decembertől ápriliséig be volt fagyva. Az egész évben működő Murmanszkot 1917-ben vehették át szállítási célokra, mert a kikötőt Petrográddal, illetve az orosz vasúthálózattal összekötő vasútvonal ekkorra készült el. A körülmények ellenére az említett pontokon jelentős szállítmányok érkeztek Oroszországba, s közben 1916-tól a hazai termelés is növekedett. Az orosz front igényei azonban az egész háború során komoly gondot okoztak a szövetségeseknek. A hiányokat úgy-ahogy lehetett pótolni. Sokkal komolyabb, már-már a nyugati front létét is fenyegető probléma volt az a tény, hogy a háborúval, illetve annak elhúzódásával az orosz politikai életben megjelent a különbéke gondolata, s ez a központi hatalmak, de főleg Németország ilyen irányú törekvéseivel is találkozott.

Német részről az oroszokkal kötendő különbéke gondolata már a háború elején felvetődött.³³ Falkenhayn – a marne-i kudarc után Moltket váltotta fel a főparancsnoki poszton – volt az első, aki úgy vélte, hogy gyors német győzelemre nincs lehetőség, ezért a kétfrontos harc elkerülése érdekében az erőket vagy nyugatra vagy keletre kell összpontosítani. Bettman-Hollweg kancellárnak 1914 novemberében írt levelében azt javasolta, hogy az Oroszországgal kötendő különbéke révén a keleti front kiiktatása látszik ésszerűnek. Az egyezkedés lehetőségeit illetően a kancellárnak kételyei voltak, mivel az osztrák-magyar és török háborús célok ütköztek az oroszokéval. Ennek ellenére 1914 végén megkezdődött az orosz–német közeledés, melynek orosz részről Witte, az orosz pacifista mozgalom feje volt a képviselője. A közvetítő szerepet egy német bankár, Robert Mendelssohn játszotta. A tárgyalásokat azonban II. Miklós elutasította, Witte halála után pedig ez az út lezárult. A következő kezdeményező Conrad von Hoetzendorf volt 1915 márciusában, de ez a próbálkozás is sikertelen maradt. 1915-ben új elemként jelent meg Dánia és Svédország mint közvetítő. 1915 februárjában Hans Niels Andersen dán államtanácsos Petrográdon puhatolózott a különbékéről, sikertelenül. Májusban a grúz Dumbadze Szuhomlinov hadügyminiszter a cárt tudtával Helsingforsban találkozott a németekkel, Zimmermannal és Wezendonggal. Szuhomlinovot azonban felmentették, s azzal vádolták, hogy külföldi ügynökökkel tart kapcsolatot. Dumbadzet is letartóztatták s először halálra, majd 20 évi kényszermunkára ítélték. 1915 áprilisában a cárné levelet kapott Ernst-Ludwig hesseni nagyhercegtől, a testvérétől, aki Stockholmot javasolta találkozóhelyül a békefeltételek megvitatására. A Deutsche Bank igazgatója, Monkievits, találkozott is a stockholmi orosz követtel, Nekludov gróffal. A német javaslat szerint Oroszország megkapta volna Konstantinápolyt és a szorosokat, Lengyelország egy része helyett pedig Kelet-Galíciát. E kísérletek sikertelenségét az magyarázhatja, hogy Olaszország az antanhoz csatlakozott, s így bíztak a háború eredményes befejezésében, annak ellenére is, hogy az 1915-ös esztendő a németek győzelmét hozta a keleti fronton.

A békekísérletek 1916-ban is folytatódtak. A német reményeket erősítette az a tény, hogy a miniszterelnöki székbe Stürmer került, akiről a német trónörökös így írt: „...ez az ember kétségtelenül rokonszenvezik velünk.” Hasonló vélemény olvasható Tirpitznél is: „Mégis, még 1916-ban volt lehetőség az elfogadható béke megkötésére, amikor a cár, érezve, hogy trónja inog, Stürmert éppen e cél érdekében nevezte ki.”³⁴ Stürmer helyzetét erősítette az is, hogy július végén menesztették Szazonov külügyminisztert, s e posztot is ő kapta meg. A békére való hajlamban szerepet játszhatott a sikeres Bruszilov offenzíva, mivel a cári vezetés úgy érezte, hogy kedvező pozícióból tárgyalhat. 1916 júliusában Protopopov, a Duma alelnöke egy hamburgi bankárral, Fritz Warburggal találkozott, aki kifejtette az oroszoknak, hogy a háború folytatása értelmetlen, mert semmi eredményt nem hozhat. A németek ezért nem törekednek új területek szerzésére, csak a határok kiigazítására. Így javasolta például, hogy Kurland tartozzon Németországhoz.

A békekísérletek 1916-ban is sikertelenek voltak az oroszokkal. Ennek egyik oka az lehet, hogy a német igények túlzottak voltak, s ezek nem is mérséklődtek, mivel az 1916-os antant offenzívák nem érték el a döntő fölényt, így nem akartak kompromisszumos békét kötni. Ez kifejeződött abban is, hogy 1916 novemberében a németek proklamálták Lengyelország önrendelkezését. Ennek azonban az lett a következménye, hogy a különbéke tapogatózások megszakadtak, s az irányzat képviselője, Stürmer megbukott. Utóda, Trepov pedig biztosíték volt az antant számára a különbékekísérletek ellen. A próbálkozások bukása azzal is magyarázható, hogy a cár erkölcsi kötelességének érezte a franciák támogatását, mivel Párizs az orosz ügy érdekében lépett be a háborúba. Komoly súlya volt annak is, hogy a háborús célokat illetően Petrográd az antant oldalán többet érhetett el, mint egy különbékével a központi hatalmakkal.

A különbékekísérletek kudarca nem jelentette a németek lemondását arról, hogy az oroszokat kivonják a háborúból. Ezt követően a cári birodalom forradalmasításával próbálkoztak, s igyekeztek kapcsolatba lépni a baloldali radikális csoportokkal, akiket a pacifista propaganda folytatása érdekében jelentős összegekkel támogattak. Kerenszkij pl. egy német társaság, a Span és fia nevű cég jogtanácsosa volt, s jelentős összegekkel rendelkezett ahhoz, hogy a radikális értelmiségi csoportokat a Zavétü vagy a Russzkoje bogatszvo című narodnyik újságok mögé sorakoztassa fel. Megemlíthető aztán az eszer Cevin, aki 1915-ben 140 ezer frankot kapott Ausztria-Magyarországtól, a németektől 25 ezret, 1916-ban további 75 ezer frankot, s a támogatás 1917-ben is folytatódott. Cevin mellett más eszer vezetők is kaptak pénzügyi támogatást forradalmi és pacifista tevékenységért.³⁵

A békekísérletek kapcsán érdemes megjegyezni, hogy a német orientációnak mindig is jelentős bázisa volt Oroszországban, s ez a vonal nem a háború alatt vagy a háború végén jelentkezett először. Ennek magyarázata egyrészt a diplomáciai hagyományokban keresendő, hiszen a francia-orosz szövetség megkötése előtt a cári külpolitika német orientációjú volt. Ezt egyrészt magyarázhatja a dinasztikus szolidaritás, illetve a lengyelekkel szembeni közös érdek, valamint a két ország közötti szoros gazdasági kapcsolatok. A német orientálódást segíthette az is, hogy nagy számú német lakosság élt

Oroszországban, s főleg az ún. balti bárók jelentős hivatali pozíciókban voltak. A származás természetesen még nem jelent német barátságot, de az apparátus egy része szimpatizált Németországgal.³⁶ A háború során a németbarát irányzat erősödött, s a petrográdi francia nagykövetség rendszeresen tudósította Párizst erről a tényről.

Oroszország azonban nem csupán a német orientáció erősödése miatt jelentett komoly problémát, hanem elsősorban a belső gondok növekedése miatt. „A kormány és az államgépezet fogaskerekei egymás után mondják fel a szolgálatot. A legjobb megfigyelők mind biztosra veszik, hogy Oroszország a szakadék felé rohan.” – írta helyzetjelentésében Paléologue 1917 elején.³⁷

A fentiekből kiderült, hogy a keleti front és Oroszország a háború kezdete óta gondot okozott az antantnak. 1917 elején a helyzet annyiban módosult, hogy az orosz front problémája túlnőtt a katonai kereteken és politikai kérdéssé vált, mivel Oroszországban olyan átalakulás indult el, amely a háború kimenetelére s ebből következően a hatalmi viszonyokra is hatással lehetett. Az orosz belső helyzetet az jellemezte, hogy az ország katonailag és gazdaságilag is kimerült, s tömegei békét, a háború befejezését akarták. Az orosz katonai helyzetről a szövetségesek 1917 elején személyesen is meggyőződhetek. Amikor az antant képviselői Petrográdra érkeztek a szövetségesek egyeztető konferenciájára, döbbenet tapasztalták, hogy a valamennyi frontra tervezett összehangolt offenzívában az oroszokra nem lehet számítani.³⁸ Azt pedig, hogy Oroszország forradalomra készül, Miljukov, a kadet párt vezetője maga közölte Scialojával, az olasz delegáció egyik tagjával: „Csak az Önök elutasítását várjuk, hogy kirobbantsuk a forradalmat.”³⁹ Az antant küldöttség február 20-án távozott, s néhány nap múlva valóban kirobbant a forradalom.⁴⁰

A hatalomra került Ideiglenes Kormányral Oroszország külpolitikai helyzete még nem módosult. Változatlanul az antantblokkhoz tartozott. Ez azonban azzal a kötelezettséggel járt, hogy Oroszország nem léphet ki a háborúból. Igaz, a kormánynak ez nem is állt szándékában, s ezt Miljukov külügyminiszter nyilatkozata is bizonyítja, melyben hangsúlyozta, hogy a háborút Oroszország változatlanul folytatni akarja. A szándék és a lehetőség között azonban ellentmondás húzódott, mivel a petrográdi szovjet a béke híve volt, s ezt kifejezésre is juttatta a világ dolgozóihoz intézett békefelhívásában.⁴¹ A kormány ugyanakkor nem mert fellépni a szovjet ellen, mert félt egy polgárháborútól, s attól, hogy alulmarad ebben a konfliktusban, tudva, hogy a petrográdi helyőrség a szovjet mellett áll.⁴² Az antantnak azonban szüksége volt arra, hogy az oroszok részt vegyenek a háborúban. Igaz, Oroszország katonai aktivitás nélkül is, erőforrásaival s azzal, hogy jelentős erőket kötött le a keleti fronton, adu volt a szövetségesek számára.⁴³ Az antant viszont a nyugati front nehéz helyzete⁴⁴ miatt igényt tartott az oroszok katonai tevékenységére is. Az Ideiglenes Kormány tehát a szovjet béketörekvései és a szövetségesek háborút szorgalmazó igényei között őrlődött. 1917 nyarán a szövetségesek politikája sikeres volt annyiban, hogy a katasztrófális orosz helyzet ellenére is kieroszakolt egy offenzívát. S bár ez a támadás kudarcba fulladt, a nyugati front számára átmenetileg pozitív hatással járt azzal, hogy a németeknek néhány hadosztályt át kellett dobni a keleti frontra. A háború egésze

szempontjából viszont az offenzíva kudarca egyértelműen bizonyította, hogy Oroszország kimerült. A katonai vereség egy belpolitikai hatalmi csúszást is előidézett a kormánytól a bolsevikok irányába. Ez a helyzet a szövetségeseknek is köszönhető volt. A háborúban bármi áron való tartás politikája ugyanis paradox helyzethez vezetett, melyet Louis de Robien, a petrográdi francia nagykövetség attaséja úgy fogalmazott meg, hogy a francia diplomata, ha jól akarja szolgálni hazája ügyét, akkor arra törekszik, hogy Oroszországot benn-tartsa a háborúban. Hosszú távon viszont ez a politika katasztrófát hoz. A katasztrófa pedig forradalmat eredményez, s a forradalom szükségszerűen békéhez vezet. A béke aztán sem a francia, sem általában az antant érdekeit nem szolgálja.⁴⁵

A júliusi offenzíva kudarca után az Ideiglenes Kormány egyaránt elvesztette a szövetségesek és a burzsoázia támogatását, a tömegek bizalmát pedig háborús politikájával ingatta meg. Az antant és a belső erők megpróbálták diktátorral felváltani Kerenszkij kormányát.⁴⁶ Ez a kísérlet azonban elbukott, s 1917 októberében az az erő került hatalomra, amely a háború befejezését és a béke megkötését hirdette meg azzal a céllal, hogy mindkét imperialista hatalmi tömbtől megszabaduljon. A bolsevikok a békepolitikát komolyan gondolták. Tanulva az Ideiglenes Kormány bukásából, mely figyelmen kívül hagyta a tömegek békevágát, a bolsevikok számára más választás mint a békepolitika egyébként nem is volt, ha a hatalmat meg akarták tartani. Az októberi forradalmat követően azonban a háború változatlanul tartott, s a keleti frontra, illetve a Németországot ellensúlyozó Oroszországra továbbra is szükség volt. A bolsevik békeprogram viszont ezzel ellentétesen hatott. Ezért elsősorban a franciák de az angolok is abban reménykedtek, hogy a bolsevikok a hatalmat úgyis elvesztik hamarosan.⁴⁷

Az októberi forradalmat követő hónapok átmeneti időszakot jelentettek, melyet az jellemzett, hogy a franciák, angolok, de a bolsevikok is várakozó álláspontra helyezkedtek. Az antant azért, hátha megbuknak a bolsevikok, vagy ha nem, akkor sikerül valami megegyezésre jutni. A bolsevikok számára az idő arra volt jó, hogy a két tömböt egymás ellen kijátssza, belső helyzetének javítása s a béketárgyalások megkezdése érdekében. Az átmeneti időszak jellemzője volt az is, hogy az antant nem ismerte el a szovjethatalmat, de a kapcsolatok sem szakadtak meg hivatalosan. Amikor pedig december végén a béketárgyalások megkezdődtek a bolsevikok és a központi hatalmak között, az antant, ha megakadályozni nem is tudta a békét, legalább késleltetni próbálta a tárgyalásokat.⁴⁸ Hiszen amíg nincsen béke, addig az oroszok benn vannak a háborúban, s addig is erőket kötnek le keleten. Az idő tényező itt is fontos volt, mivel Oroszország kiesésének pótlását az antant az amerikaiaktól várta, de jelentős amerikai erők átdobása Európába csak 1918 tavaszára, nyarára volt várható. Ez az átmeneti időszak a breszti béke megkötéséig, 1918. március 3-ig tartott. Ez a békekötés véget vetett a tapogatózásoknak, a kételyeknek, reményeknek. Egyértelművé tette a helyzetet azzal, hogy a szovjethatalom kilépett a háborúból, s ezzel a francia–orosz szövetség, illetve az angol–orosz antant nem csupán de, facto hanem de jure is megszűnt.

Breszttel gyakorlatilag véget ért a nemzetközi kapcsolatok 1871-ben kezdődött rövid távú mozgása. A bolsevikok hatalomra kerülése, illetve Breszt új minőségét is hozott a hatalmi rendszerben. Ez azt jelentette, hogy a bolsevikokkal a heterogenitás jelent meg az addig homogén európai hatalmi szisztémában. A szovjethatalom ugyanis a kapitalista világrendszer ellenfeleként lépett fel, politikai és gazdasági értelemben egyaránt. Politikai téren a világhorradalomtól várták a polgári rend összeomlását, s úgy tűnt, hogy 1918 elején az események ezeket a várakozásokat igazolják, mivel Ausztriában, Magyarországon, Németországban, sőt Angliában vagy a franciáknál s az olaszoknál is sztrájkok robbantak ki.⁴⁹ Természetesen minden hatalmi rendszer végső soron a homogenitás irányába halad, s a bolsevikok céljaiban is ez figyelhető meg, hiszen a világhorradalomnak kellett volna megvalósítani azt a proletárdiktatúrára alapozott rendszert, melynek a polgári demokráciát kellett volna felváltania. Gazdasági téren pedig a nacionalizálás, az állam meghatározó szerepe jelentett eltérő minőséget a kapitalista szisztémával szemben.

Az intervenció

Az októberi forradalom és a breszti béke közti átmeneti időszakban az időtényezővel való játék, a várakozás, az együttműködésben való reménykedés mellett egy másik vonal is kitapintható: a beavatkozás politikája. Ez a politika azonban kezdetben úgy jelent meg, mint a keleti front helyreállítására való törekvés, hogy aztán később nyíltan a szovjethatalom megdöntésének céljával lépjen fel.

A nyílt intervenció kezdetét nehéz meghatározni. Egyesek szerint ez Breszthez kapcsolódik, mások 1918 májusát említik, mivel a beavatkozás elvét ekkor fogadta el mindenki.⁵⁰ A szovjet szakirodalom⁵¹ általában a cseh légió 1918 májusi lázadását tekinti kezdőpontnak, hozzátevé, hogy az intervenció már az 1917. december 23-i angol–francia egyezményvel, mely az oroszországi befolyási zónákról határozott,⁵² gyakorlatilag eldőlt. Vannak azonban olyan vélemények, melyek szerint az antant 1918. márciusi londoni konferenciáján határoztak arról, hogy áttérnek a nyílt intervencióra.

A beavatkozási politikának számításba kellett venni, hogy az orosz határokat nem lehet szárazföldi úton megközelíteni, s a fekete-tengeri behatolásra sem volt még lehetőség. Két pont kínálkozott a fegyveres támadásra: északon Murmanszk, illetve Arhangelszk kikötője, valamint a Távolszeleken Vlagyivosztojk. Az intervenció 1918. március 9-én északon kezdődött el azal, hogy angol csapatok szálltak partra Murmanszknál. Brit tengeri erő egyébként már 1917 decemberétől állomásozott itt Kemp ellentengernagy parancsnoksága alatt. 1918. március 19-én aztán francia erősítés érkezett, májusban pedig amerikaiak, illetve ismét franciák jöttek. E beavatkozás célja a Kola-félsziget katonai raktárainak a védelme volt, nehogy német kézre jussanak. Március elején ennek volt realitása, mivel február végén a németek offenzívát indítottak, s nem lehetett tudni, hogy meddig jutnak el. Az a készlet azonban, melyet ott találtak, már nem volt jelentős, mert a bolsevikok az arhangelszki 300 ezer tonnás hadianyag nagy részét elszállították. A szövetségesek által elfoglalt terület határa nem ment túl az Onyega tavon, illetve a Dvina folyó alsó szakaszán. A partraszállt szövetséges erők kis létszáma s az,

hogy nehéz fegyverekkel nem rendelkeztek, nagystílu manővereket nem is tett lehetővé.⁵³

A beavatkozási politika Oroszország belsejében is folyt, és elsősorban Franciaország bátorította a bolsevikellenes csoportokat. A moszkvai főkonzul, Grenard kapott megbízást arra, hogy lépjen kapcsolatba ezekkel a csoportokkal: Moszkvában jött létre Avkszentjev vezetésével az „Egyesülés Oroszország újjáalakításáért” elnevezésű, jobboldali szocialistákból és baloldali kadetokból álló szervezet; Szavinkov az „Egyesülés a Szabadság és a Haza Védelméért” nevű csoportot szervezte meg. Moszkvában, Petrográdon s a nagyobb városokban más csoportok is létrejöttek. Grenard kapcsolatba lépett az eszer Avkszentyevvel, Szavinkovval, a kadet Kiskinnel, Asztrovval, valamint konzervatív politikussal, mint Trubeckoj, Krivisejn, Gurko vagy az egykori marxista Sztruve. E csoportok katonai és pénzügyi támogatást vártak a szövetségesektől. Grenard 4-5 millió rubelt kapott e célra, jóllehet Trubeckoj például 15-20 milliót tartott szükségesnek. Mindent összevetve a franciák május és augusztus között 12 313 000 rubelt fizettek ki a szovjetellenes ellenzék támogatására.⁵⁴

Az orosz politika azonban igen bonyolult volt, s ezt jól mutatta az a helyzet, hogy bár nem ismerték el a szovjet kormányt, de a kapcsolatok nem szakadtak meg teljesen, még Breszt után sem. Sőt, úgy tűnt, hogy egy francia-szovjet együttműködés is kibontakozhat.⁵⁵ A francia külügyminisztérium azonban áprilisban utasította a francia képviselőt az együttműködés leállítására.⁵⁶ Igaz, a szovjet kormány erről nem tudott, csak azt állapíthatta meg, hogy a kiképzéshez kért tiszteket nem kapta meg.⁵⁷ Úgy tűnt azonban, hogy ennek ellenére is lehet szó együttműködésről. Erre módot a német veszély, a német előrenyomulás ellensúlyozására tervezett szibériai expedíció kínált, s az együttműködés abban állt volna, hogy a tervezett szibériai partraszállást a bolsevikok is elfogadják. Ebben az ügyben Jacques Sadoul⁵⁸ közvetítésével folytak tárgyalások Moszkva és Vologda⁵⁹ között. A bolsevikok számára azonban ez a „játék” igen kényes volt, mivel Sadoul szavaival élve a „germán üllő” és a szövetséges „kalapács” között érezték magukat. Ráadásul ez a kalapács ellenük fordult, mert áprilisban angol-japán partraszállás történt Vlagyivosztokban. Tovább fokozta a bolsevikok nyugtalanságát az, hogy félhivatalos francia lapok azonnali intervencióra ösztönözték Japánt Szibériában.⁶⁰ Mindehhez Noulens francia nagykövet április 23-i sajtónyilatkozata járult, melyet a Svoboda Rossii-nak adott, s ebben helyeselte a japánok partraszállását. Noulens lépése nem volt véletlen, mert az volt a meggyőződése, hogy a bolsevikokkal való együttműködés nem ad garanciát a szövetséges érdekek védelmére Oroszországban.⁶¹ A francia nagykövet nyilatkozatát viszont Lenin és Trockij is úgy értelmezte, mint az ellenségeskedéshez való visszatérést. Csicserin ezért április 28-i jegyzékében Noulens azonnali visszahívását kérte a francia kormánytól. Az incidens a Quai d'Orsay számára már lehetőséget kínált arra, hogy szövetségeseit is a nyílt intervenció irányába vigye. Ebben a törekvésében a nagy segítséget a csehszlovák légió májusi lázadása kínálta.

Az oroszországi cseh hadifoglyokból szervezett hadseregtestet⁶² eredetileg Franciaországba akarták szállítani. Párizs az átszállítást Vlagyivosz-

tokon keresztül tervezte, s a szovjet kormánnyal 1918 márciusában kötött egyezmény lehetővé is tette, igaz, csökkentett fegyverzettel a csehek elindulását a behajózási kikötő felé. A japánok vlagyivosztoki partraszállása miatt azonban leállította az átszállítást, tartva attól, hogy a csehek vagy a japánokhoz vagy Szemjonovhoz állnak. A légió helyzete azonban bonyolult volt, mert 1918 tavaszán egy részük már megérkezett Vlagyivosztokba, más részük Omszk és Vlagyivosztok között tartózkodott, a harmadik rész pedig még Oroszország európai részén. Bonyolult volt a csehek ügye amiatt is, hogy Párizs és London sokáig nem tudott egyetértésre jutni, mivel az angolok a csehek Oroszországban tartását akarták. A két kormány között május elején jött létre megegyezés, melynek értelmében a légió egy részét Vlagyivosztokon, a többi pedig Murmanszk és Arhangelszk kikötőkön keresztül vonják ki Oroszországból. A csehek viszont változatlanul Vlagyivosztokon keresztül akarták elhagyni az országot, mert az északi irányú evakuálást kockázatosabbnak tartották.⁶³ Nyugtalanító volt számukra a bolsevikok lefegyverzési törekvése is: a transzszibéria vasút mentén osztrák-magyar és német hadifoglytáborok voltak, s számítani lehetett összeütközésekre. A lefegyverzés miatt a szovjet hatóságokkal kisebb összecsapások gyakoriak voltak. Ugyancsak nyugtalanította a cseheket az, hogy a szállítás során nagyon sokat, olykor heteket is kellett várakozniuk. A hónapok óta halmozódó feszültség 1918. május 14-én Cseljabinszkban robbant: a magyar hadifoglyokkal való verekedés konfliktushoz vezetett a cseljabinszki szovjettel, s az incidensbe Moszkva is beavatkozott. Trockij ugyanis leállította a cseheket szállító vonatokat, s előírta a légió azonnali lefegyverzését. A bolsevikokkal való konfliktus a csehek május 26-i lázadásához vezetett a transzszibériai vasút mentén, s ennek eredményeképpen a légió ellenőrzése alá vonta a vasutat mellékvonalai jó részével együtt.⁶⁴ Ez a véletlen, a szükségszerű és az elhamarkodott lépések következtében előállott helyzet lehetőséget adott az antant beavatkozására.

A csehek által teremtett helyzet a francia kormányt is meggyőzte arról, hogy a légió Oroszországban jobban szolgálja a francia és a szövetséges érdekeket, mint a nyugati fronton, ahol egyébként az amerikaiak miatt már nem is volt égetően szükség rájuk. Június 20-án Clemenceau értesítette Lavergne tábornokot, a francia katonai misszió vezetőjét, hogy a csehek ideiglenesen Oroszországban maradnak. Június 25-én Pichon külügyminiszter jegyzékben hangsúlyozta, hogy a transzszibériai elfoglalása kedvező helyzetet teremtett az intervenció számára. Lavergne tábornok június végén, július elején kapott utasítást arra, hogy próbálja meg a szovjetellenes erőket a csehek köré csoportosítani.⁶⁵ 1918 nyarán a szovjetellenes erők valóban mozgásba lendültek. Július 6-án Szavinkov vezetésével Jaroszlavban kirobbant egy felkelés, melyet a következő napokban Murovban, Arzamaszban és Ribinszkben hasonló követett. Ez a lázadás, illetve a lázadásban részt vett városok stratégiai szempontból fontosak voltak a szövetségesek számára, mivel az összekötőkapcsot jelenthették volna az északon partraszálló erők és a csehek, valamint Alekszejev déloroszországi csapatai között. 1918 nyara az első kísérlet volt a szovjetellenes erők összefogására és koordinálására a szovjethatalom megdöntése érdekében. Ez a kísérlet azonban sikertelenül végződött, mely-

nek az lett a következménye, hogy a kapcsolatok végleg megszakadtak a bolsevikok és a franciák, illetve a szövetségesek között. Ezt az is mutatta, hogy a diplomáciai testület július végén elhagyta Vologdát, s előbb Kandalaskába ment, majd innen a szövetségesek ellenőrzése alatt álló Arhangelszkbe.⁶⁶

1918 nyarán az intervenció pólusai kialakulóban voltak. Az egyik Észak-Oroszországban Murmanszk és Arhangelszk kikötőkhöz kapcsolódott. A másik pólust Szibéria jelentette, s a háború végéhez közeledve egy dél-orszországi beavatkozás lehetősége is felerősödött.

Az intervenciót illetően a szövetséges nézetek és érdekek nem mindenben egyeztek. Párizs például abban volt érdekelt, hogy Oroszország erős és egységes maradjon, de a bolsevikok nélkül, s csupán Lengyelország, illetve Finnország kiválását volt hajlandó elismerni. Ebből következően az oroszországi szeparatizmust sem támogatta, legfeljebb annyiban, amennyiben ez kiindulópontja lehetett a nagy egység megteremtésének. Igaz, ami az egységet illeti, a bolsevik és a francia érdekek egybeestek, de egy egységes Oroszországgal mindkét félnek más elképzelése volt. Az előbb vázolt francia álláspont nem mindenben egyezett meg a többi szövetséges elképzeléseivel. Az angolok inkább egy gyenge Oroszországban voltak érdekeltek, s ebben az esetben a bolsevikok sem zavarták volna őket. Álláspontjukat az magyarázza, hogy a cári birodalom régi riválisa volt az ázsiai politikában, s egy restaurált és erős Oroszország hasonló veszélyt jelentett volna. London emiatt a peremterületek elszakadási törekvéseit is támogatta. Első pillantásra az amerikai magatartás állt a legközelebb a franciához, abban az értelemben, hogy Oroszország feldarabolását Washington ellenezte, s a gyengülése sem volt érdeke. Washington azonban igen nehezen lehetett rávenni bármiféle oroszországi intervencióra. Wilsonnak ugyanis az volt a véleménye: hagyni kell az oroszokat, hadd főjjenek meg saját levükben, a bolsevizmus terjedését pedig nem katonai, hanem gazdasági eszközökkel kell megakadályozni. Ráadásul Washington politikai eszköztárában a bolsevikokkal való tárgyalás is szerepelt, s ez a magatartás az angoloknál is megfigyelhető volt. Ezt az irányzatot Lloyd George képviselte, mivel az volt a véleménye, hogy a világbéke az oroszok nélkül nem képzelhető el. Az angol kormányban és a közvéleményben azonban a szovjetellenes vonal is kitapintható volt Churchill vezetésével. Az ellentétes angol politikai irányvonalak végül azt eredményezték, hogy London a közvetett intervenció híve lett, ami azt jelentette, hogy anyagi, pénzügyi támogatást adott a szovjetellenes erőknek.

A bolsevikok elleni fegyveres beavatkozást elsősorban a franciák sürgették, s nem véletlenül. A szövetséges táboron belül Franciaország volt a „bolsevizmus legmegátalkodottabb ellenfele”, ahogy ezt Litvinov⁶⁷ fogalmazta meg. Ebben szerepet játszott egyrészt Clemenceau személye, aki valóban ellenfele volt a szocializmusnak, a kollektivismusnak, s aki az oroszok békekötését árulásnak tekintette. A nacionalizálás, a kölcsönök visszafizetésének elutasítása s az olyan nyilatkozatok, hogy a francia kapitalisták soha sem látják viszont a 20 milliárdjukat, ezt a vonalat erősítették.⁶⁸ A bolsevikok elleni francia fellépést hatalmi megfontolások is ösztönözték. Párizs tisztában volt azzal, hogy a német kérdés a háború után is első helyen fog szerepelni, ezért a francia–orosz szövetségre, mely hatékonyan ellensúlyozta Németországot,

változatlanul szüksége van. A bolsevikok azonban ilyen együttműködésre nem voltak hajlandóak. Párizs ezért olyan politikai erőt akart hatalomra juttatni Oroszországban, amelyik vállalkozik erre az együttműködésre. E körülmények a katonai fellépés mellett szóltak, s az is, hogy 1918 nyarán a háború egyértelműen kedvezőre fordult az antant szempontjából. A franciák a fegyveres intervenciót Dél-Oroszországban indították meg.

E beavatkozást több tényező is mozgatta. A gazdaságnak kétségtelen a szerepe, hiszen Franciaországnak jelentős tőkebefektetései voltak Ukrajnában,⁶⁹ s ezek megmentése, illetve a jövőbeni gazdasági pozíciók előkészítése fontos ösztönző volt. Az intervencióban azonban meghatározó szerepet a politikai, stratégiai célok kaptak. A már említett hatalmi megfontolások mellett az orosz–német együttműködés lehetősége is erősítette az intervenció politikát. A franciák attól tartottak, hogy Németország ráteszi kezét a hatalmas és szinte kimeríthetetlen orosz nyersanyagforrásokra,⁷⁰ s ezzel a hatalmi viszonyok a németek javára billennének Európában. A beavatkozási politika felerősödése összefüggött az 1918. augusztus 27-i szovjet–német megállapodással is, mert Párizsban ezt a Németországtól való növekvő függés jeleként értékelték. Az orosz politika, igaz, elválaszthatatlan a német kérdéstől, de a bolsevik veszély, a bolsevizmus terjedésének a megállítása a beavatkozási politika egyik döntő tényezője volt. A franciák természetesen nem attól féltek, hogy Franciaországban bolsevik forradalom fog lezajlani. Attól azonban tartottak, hogy a bolsevizmus mint „vereségbetegség”⁷¹ Európa bizonyos régióiban, pl. Ausztria-Magyarországban vagy Németország keleti tartományaiban kedvező talajra fog találni, s ez a hatalmi viszonyok módosulását jelentheti Franciaország, illetve szövetségesei rovására. Ezen aggodalmukat a világforradalomra alapozott szovjet külpolitikai törekvések, remények csak erősítették. „...A világimperializmus ebből a háborúból nem kerül ki a forradalmak sorozata nélkül; ez a háború csakis a szocializmus végleges győzelmével fejeződhet be.” – hangsúlyozta Lenin 1918. július 29-i beszédében. E véleményét 1919 elején is fenntartotta: „...a német forradalom után, Angliában és Franciaországban megkezdődött erjedés után minden fél év nemcsak az orosz, hanem a világforradalom győzelméhez is közelebb visz bennünket.”⁷² A bolsevizmus erősödésére a francia dokumentumok is felhívták a figyelmet, s erről a tényről Lavergne tábornok 1918. október 10-én terjedelmes jelentést küldött a francia vezérkarnak.⁷³ A tábornok a Vörös Hadsereg megerősödésére hívja fel a figyelmet,⁷⁴ s ez szerinte azzal a következménnyel fog járni, hogy a bolsevizmus egy éven belül kisugározza majd „gyászos” hatását egész Európára. Ezt szerinte csak katonai erővel lehet megakadályozni. Becslése szerint legalább 500 ezer főnyi hadsereg kellene a beavatkozáshoz, s ebben az oroszországi szovjetellenes erők nincsenek benne. Lavergne szerint az említett létszámot csak Japán tudná biztosítani, de ahhoz, hogy tartósan antant főlény legyen, a szövetségesek katonai támogatására is szükség van, főleg megszállási, pacifikálási feladatokhoz. Japán feladata lenne Moszkva elfoglalása a transzszibéria vasúton felvonulva, a szövetségesek pedig a Donyec-medencét és Ukrajnát foglalják el. A francia tábornok legalább 200-300 ezer főben határozta meg a szövetséges erők létszámát, mert szerinte csak nagy

erőkkel lehet eredményt elérni, s azt is hozzáteszi, hogy a megszállást Oroszországban legalább két évig fenn kellene tartani.

A francia intervenciók politika határozott körvonalat Clemenceau-nak külügyminiszteréhez címzett két levelében öltött, melyekben egy egész Oroszországra kiterjedő intervenciók tervet vázolt fel a szövetségesek közreműködésével. Az első szeptember 25-i levelében még a keleti-front létrehozásáról beszélt a Fehér-tengertől a Kaspi-tengerig terjedő hatalmas térségben, s az ellenállás magját a csehek köré szándékozott csoportosítani.⁷⁵ Október 23-i keltezésű levele⁷⁶ már konkrétabb, s azt hangsúlyozza, hogy a bolsevikokat be kell keríteni: északon és keleten már elkezdték ezt a munkát, s délen, délnyugaton is katonai akciót kell indítani, hogy a blokádnak vége legyen. Elsősorban Ukrajna és a Krim-félsziget elfoglalását jelölte meg levelében. A dél-orosz akciót az tette lehetővé, hogy szeptember 29-én Bulgária kapitulált, s így egy szárazföldi és tengeri akciót készítettek elő. Franchet d'Esperey, a Keleti Hadsereg főparancsnoka kapta azt a feladatot, hogy foglalja el Bulgáriát, izolálja Törökországot, fejezze be Szerbia felszabadítását, s a Duna-Száva vonalon egy defenzív frontot hozzon létre, s ne folytassa tovább az előnyomulást Ausztria és Magyarország felé. Berthelot tábornok a Dunai Hadsereg létrehozására kapott megbízást, s arra, hogy szervezze újjá a román hadsereget, s ezekkel az erőkkel segítse a dél-orosz vállalkozást.⁷⁷ Ahogy közeledett az akció kezdete, a tervek úgy váltak egyre konkrétabbá, s egyre kevesebb maradt azokból a hatalmas célkitűzésekből, melyekről Clemenceau szeptember 25-i levele szólt. A november 21-i Clemenceau instrukció⁷⁸ már csak a Fekete-tenger és az Azovi-tenger kikötőinek birtokbavételét jelölte meg feladatként, s felhasználható erőként pedig 3 francia és 3 görög gyaloghadosztályt említett meg. A december 13-i Franchet d'Esperey-nek küldött instrukció pedig azt hangsúlyozza, hogy a francia intervenció csupán egy lehetőség az oroszok számára, hogy erőfölényre tegyenek szert a bolsevikokkal szemben. A december 29-i képviselőházi ülésen aztán Clemenceau a rendelkezésre álló erőkhöz igazította a célokat, s itt már nincs szó offenzíváról, hatalmas területek elfoglalásáról, hanem csak az a feladat, hogy elzárják a bolsevikokat a dél-orosz térség által nyújtott gazdasági lehetőségektől. A dél-orosz akció így önmagában nem eredményezhette a bolsevik rendszer megdöntését. Ezt a gazdasági blokádtól és Kolcsaktól remélték. A francia miniszterelnök ezen az ülésen a „cordon sanitaire” gondolatát is felvetette.⁷⁹ Mi a magyarázata az ambíciók ily nagyarányú csökkenésének? S a csökkenés valóban jelentős, hiszen Foch 250 ezer emberrel, harckocsi és repülőgép támogatással akarta megnyitni a Moszkva felé vezető utat. Első pillanatban úgy tűnt, hogy az intervenciót ellenző Franchet d'Esperey csak akadékoskodik véleményével, mely szerint a rendelkezésre álló erőkkel csak Ogyesszát és a szomszédos kikötőket lehet elfoglalni, s nagyobb szabású hadműveleteket nem lehet végezni. Azért tűnhetett ez akadékoskodásnak, mert a számításba vehető erők impozánsak voltak, legalábbis ami a számukat illeti. A Keleti Hadsereg létszáma ugyanis 600 ezer fő volt, Allenby Palesztinában működő hadserege pedig 450 ezer főt számlált. S számítottak Romániára is, melynek a tervek szerint mintegy 200 ezer fős hadsereggel kellett rendelkeznie. E létszámból úgy látszott, könnyűszerrel kiállítható a Foch által tervezett 250 ezer fős intervenciók haderő. A

valóság azonban korántsem ígérte ezeket a lehetőségeket. A brit haderő ugyanis a törökökkel megkötött mudroszi fegyverszünet után visszaszerezte akciószabadságát. A román–ukrán ellentétek miatt a románokat nem volt célszerű felhasználni. Igaz, velük egyelőre nem is lehetett még számolni, mivel román hadsereg még nemigen létezett. A Keleti Hadseregből így csak a franciák maradtak, de ezek igénybevételére is csak korlátozott mértékben nyílt lehetőség. A betegség, főleg a spanyol nátha csökkentette a franciák erejét, létszámát. Ezen kívül a szenegáliakat télen nem lehetett Oroszországban bevetni. Az akcióképességet pszichológiai tényezők is korlátozták. Ez azt jelentette, hogy a francia hadseregben 1917-ben megnyilvánult lázadás a Keleti Hadsereget is érintette, s Szalonikiben ez különösen súlyos volt. Hasonló volt a helyzet a tengeri akcióhoz rendelkezésre álló erőkkel is.⁸⁰ A kommunikációs helyzet, a kapcsolatteremtés pedig egyenesen gyászos volt.⁸¹

A déloroszországi akció 1918. december 17-én kezdődött Ogyesszában, december 25-26-án pedig Szevasztopolban szálltak partra. A franciák érkezését nagyfokú várakozás előzte meg. A fehérek jelentős szövetséges erő partraszállásában reménykedtek,⁸² s ezért a 12 ezer fős partraszálló létszám nagy csalódást okozott. A franciák azért voltak csalódottak, mert egy rendkívül zavaros és ellentmondásos délorosz gazdasági és politikai helyzetbe érkeztek, melyről eddig csak hiányos információik voltak.⁸³ A katonai akció a mintegy 90 ezer fős önkéntes hadseregre volt alapozva, melynek Gyenyikin volt a parancsnoka. Az együttműködést azonban gátolták a franciák és Gyenyikin vezérkara közti konfliktusok, de legfőképpen az, hogy az 1917. december 23-i angol–francia egyezmény értelmében a Don vidéke,⁸⁴ ahol az önkéntes erők nagy része működött, angol zónában volt, s a franciák ezt nem tudták használni. Zónájukban az önkéntes hadseregből mintegy két ezer fő állomásozott, tőlük azonban igyekeztek megszabadulni, mert a lakosság körében a régi rendszer visszaállítására való törekvésük miatt népszerűtlenek voltak.

A végül mintegy 30-35 ezer fős francia katonai erő 1919 márciusára egy szűk sávot tudott ellenőrizni Ogyessza felett, a Tiraszpol–Voznyeszenszk–Herszon vonalig, s biztosították a Romániából Dél-Oroszországba vezető út legfontosabb pontjait. Erre az időre azonban a megszállt zóna súlyos gazdasági, társadalmi és katonai problémát⁸⁵ jelentett, ezért a párizsi békekonferencián napirendre került az ogyesszai kérdés, s március 25-én a város kiürítéséről döntöttek.⁸⁶

A délorosz katonai akció tehát kudarccal végződött.⁸⁷ A katonai sikerelenségnek elsősorban a morális és a presztízsvesztesége⁸⁸ volt nagy, mivel a vállalkozás egyértelműen bizonyította, hogy Franciaország képtelen katonai eszközökkel az orosz helyzetet a maga érdekeinek megfelelően alakítani. A kudarc fordulópontot jelentett a beavatkozási politikában, s ezért más módszerrel, a nem közvetlen beavatkozással próbálkoztak. Ez azt jelentette, hogy pénzzel és hadianyaggal támogatják a szovjetellenes erőket, tőlük remélve a bolsevik rezsim megdöntését. Új elem is megjelent a bolsevikok elleni politikában, melyet Foch 1919. február 25-én fejtett ki. Ennek lényege a Szovjet-Oroszország körüli kisállami barrikád létrehozása, melyet Clemenceau „folyamatos kordonnak” nevezett, s amely cordon sanitaire néven válik ismertté.⁸⁹ Ez a politika azonban egyelőre még nem vált gyakorlattá, mert a délorosz

akcióval párhuzamosan, sőt azon túl is, az intervenciós politika egy másik pólusán, Szibériában⁹⁰ folyt küzdelem a szovjethatalom megdöntéséért.

Szibéria az intervenciós politikában már 1917 nyarán megjelent.⁹¹ Fordulatot az oroszországi beavatkozás egészéhez hasonlóan a csehek 1918 májusi lázadása hozott itt is. Ennek volt köszönhető az amerikai magatartás megváltozása: Wilson csak a csehek támogatása érdekében egyezett bele, hogy Amerika a szövetségesek oldalán megjelent Szibériában.⁹² Igazi jelentőségét azonban a régió csak 1918 novemberétől kapott, amikor Kolcsak admirális átvette a hatalmat Omszkban. Szibériához a szövetségesek 1919-ben fűztek nagy reményeket, nevezetesen a bolsevik hatalom megdöntését.⁹³ Ez kifejeződött abban is, hogy 1919. június 12-én⁹⁴ elismerték Kolcsak hatalmát. A reményeket pedig a Szibériában összpontosított katonai erők növelték. A szovjetellenes erők létszáma mintegy 300 ezer fő volt. Ehhez számításba lehetett venni a nem orosz nemzetiségű és a külföldi katonai erőket: a csehek létszáma 55-70 ezer fő között mozgott. 60-75 ezer japánról tudósítanak a dokumentumok és a szakirodalom. A többi szövetséges erő: 8477 amerikai, 1429 angol, 1400 olasz és 1076 francia.⁹⁵ Az szibériai erökhöz fűzött remények úgy tűnt sikerrel kecsegtetnek. Az 1919 márciusában indított Kolcsak offenzíva eredményesen indult: elérték Ufát, Vjatkát, s a Volga vonaláig jutottak el. Az admirális Moszkvát akarta elérni, s ebbe az irányba támadott Gyenyikin és Jugyenyics is. Áprilisban azonban megkezdődött a Vörös Hadsereg ellentámadása, s Frunze szétzúzta az admirális erőit a Volgánál, őszre pedig már visszaszerezték az Uralt és Szibéria egy részét. Kolcsak sorsa 1920 februárjában pccsételődött meg, amikor a csehek szabad elvonulás fejében átadták őt az irkutszki forradalmi katonai bizottságnak, amely február 7-én agyonlövötte. 1920 tavaszán a csehek evakuálták Szibériából, az amerikai, francia és brit csapatok, missziók távoztak, s csak a japánok maradtak a Távol-Keleten. Kolcsak, Gyenyikin veresége, illetve a dél-oroszországi francia katonai akció kudarca egyértelműen mutatták az oroszországi intervenciós politika kudarcát, jóllehet a beavatkozás ezzel még nem ejeződött be. A polgárháború utolsó felvonásában azonban Wrangel tábornok már csak a túlélésre rendezkedhetett be. A bolsevik hatalom megdöntésére pedig úgy vállalkozhatott volna, ha sikerül a határállamokat megnyernie e cél érdekében.⁹⁶ A tábornok helyzetén az sem segített, hogy 1920 augusztus 10-én a francia kormány elismerte őt, mert néhány hónap múlva a Vörös Hadsereg szétverte erőit.

A cárizmus bukásától a polgárháború végéig úgy tűnt, hogy a belső politikai berendezkedést illetően többféle orosz megoldás lehetséges, s Paléologue jóslata is megvalósul, miszerint két éven belül kétszáz Oroszország lesz s nem egy.⁹⁷ A gyakorlat azonban azt mutatta, hogy a bolsevizmusnak nincs alternatívája. Belpolitikailag azért, mert a riválisok sem a programjukat, sem a tömegbázisukat vagy a szervezetségüket illetően nem voltak versenyképesek a bolsevikokkal. Külpolitikailag pedig azért, mert akik elsősorban meg akarták dönteni hatalmukat, mint például a franciák, nem volt ehhez erejük, s hatékony támogatást a szövetségesei között levő – már említett – nézeteltérések miatt nem kaptak. Azok a hatalmak pedig, amelyek megdönthették volna, mint például a németek, ezt jól felfogott hatalmi érdekből nem tették meg. Egyrészt azért, mert a háború súlypontja nyugaton volt, s nem

akartak orosz ügyekbe belebonyolódni. Másrészt a bolsevikok megdöntésével egy antantbarát politikai crót juttattak volna hatalomra, s maguk ellen azért nem szándékoztak dolgozni.⁹⁸ Ezen a téren még Japán is számításba jöhetett volna, de Tokiót Oroszország maximum Irkutzszkig érdekelte, s távolkeleti aktivitásánál figyelembe kellett vennie Washington magatartását is.⁹⁹

A kül- és belpolitikai helyzet végül egyaránt a bolsevikoknak kedvezett, jóllehet, a polgárháború időszaka létében fenyegette a szovjethatalmat. Különösen az elszigetelődés éve, az 1919-es esztendő volt súlyos a már említett katonai akciók miatt. S azért is, mert a szövetséges diplomaták 1918 második felében végleg elhagyták Oroszországot.¹⁰⁰ Sőt az első szovjet nagyköveteknek is távoznia¹⁰¹ kellett az európai fővárosokból. Kapcsolatteremtési kísérletek azonban ilyen körülmények között is voltak. Egy Buckler nevű amerikai diplomata 1919 január első felében Koppenhágában tárgyalta Litvinovval a megegyezés lehetőségeiről. Litvinov késznek mutatkozott elismerni a külföldi adósságokat, ennek fejében viszont ipari termékeket kért. Wilson a párizsi békekonferencián tájékoztatta szövetségeseit a tárgyalásokról, majd valamennyi orosz kormányt a Herceg-szigetekre hívtak. Ez a terv azonban elbukott, mivel Párizs ösztönzésére a fehér kormányok elutasították a részvételt. Március elején az ugyancsak amerikai William Bullitt Moszkvában tárgyalta Csicserinrel,¹⁰² s a további tárgyalás ezúttal is Párizs miatt bukott meg.

A bolsevikok külpolitikai helyzete 1920-tól kezdett javulni. Ez megnyilvánult abban, hogy feloldották a blokádot, s néhány balti állammal sikerült hivatalos kapcsolatokat teremteniük.¹⁰³ Igaz, Lengyelországgal fegyveres konfliktus után jutottak megegyezésre, s a rigai békében 1921. március 18-án Moszkva rovására húzták meg a határokat,¹⁰⁴ de az 1921-es esztendő már a kereskedelmi szerződések éve volt. Ezek közül a legjelentősebb az angolokkal kötött egyezmény (1921. március 22.), mely a szovjethatalom de facto elismerését jelentette.¹⁰⁵ 1922-től aztán a szovjethatalom képviselői nemzetközi konferenciákon is megjelentek, s ehhez az esztendőhöz kötődik az az esemény, amely megszüntette a szovjet rezsim elszigeteltségét azáltal, hogy április 16-án egyezményt kötöttek a németekkel az olaszországi Rapallóban. Ez a megegyezés a bolsevizmussal szembeni egységfront végét jelentette, s ezután hamarosan, az 1924-es esztendőben Moszkva a hivatalos, a de jure elismerést is megkapta Európa hatalmaitól.

A szovjet külpolitika Rapallot követően visszatért a hagyományos európai diplomáciához, elfogadva annak játékszabályait. A nemzetközi hatalmi szisztéma azonban ezzel nem vált homogénné. S nemcsak azért, mert a szovjet rendszer gazdaságilag és politikailag is eltért partnereitől, hanem azért is, mert Moszkva céljaiban a nyugattal való együttműködés taktikai jellegű volt, amely a gazdasági kapcsolatok fejlesztését akarta úgy, hogy a politikai célokban ne kelljen engedményt tenni. A politikai cél pedig változatlanul azon kormányok megdöntése volt, amelyek nem fogadták el a szovjet szisztémát. Ezt a kettősséget jól fejezi ki G. F. Kennan képzeletbeli beszéde, melyet szovjet vezetők tartanak a nyugati kormányoknak. „Mi megvetjük Önöket. – kezdődik a beszéd. – Úgy véljük, hogy Önöket, mint kormányokat ki kell söpörözni s mint egyéneket likvidálni kell. Fenntartjuk magunknak azt a jogot, hogy nyilvánosan megbélyegezzük Önöket, a legjobb tudásunk szerint arra

törekedjünk, hogy elszakítsuk Önöktől a népiüket, s aláássuk azt a bizalmat, melyet ők Önök iránt tanúsítanak, s megszervezzük fegyveres erőiknek a megdöntését, így dolgozva az Önök bukásán, hogy egy kommunista diktatúrát hozhassunk létre. De mivel nem vagyunk abban a helyzetben, hogy Önöket azonnal megdöntsük, s mivel sajnos várnunk kell, hogy megadjuk a kegyelemdőfést, mi közben kereskedni akarunk Önökkel. Azt akarjuk, hogy pénzeljenek bennünket. Adjanak nekünk teljes diplomáciai elismerést, mindazzal az előnnyel, melyet Önök élveznek egymás között.”¹⁰⁶ E képzeletbeli beszéd a két háború közti időszak tényeiből született.

A nemzetközi viszonyokban a heterogenitás jelenti az átmenetet, mert a heterogén rendszer is, mint már említettük, a homogenitás irányába halad, úgy, hogy a maga rendszere váltsa fel a korábbi s a vele szemben álló homogén szisztémát. S hogy a két rendszer vetélkedéséből melyik kerül ki győztesen, az mindig az idő és az erőviszonyok függvénye. Rapallo azonban ennek az új homogenitás irányába mutató vetélkedésnek nem a végét jelentette, nem is az átmeneti felfüggesztését. A polgárháború és az intervenció korszakához képest egy bonyolultabb időszak kezdődött, amelyben a hagyományos diplomáciától a nemzetközi konfliktusokig széles skála állt az új helyzetet egyaránt tanuló ellenfelek rendelkezésére.

Jegyzetek

1. Egy hatalom mozgási lehetőségét számos tényező befolyásolta: a földrajzi helyzet, a terület, a népesség, a gazdaság teljesítőképessége, a belpolitika, a hadsereg, az etnikai összetétel, a vallási megosztottság, a közvélemény szerepe, valamint olyan szemlélyi tényezők, mint az államférfi szakmai, pszichikai felkészültsége.
2. Huntzinger, Jacques: Introduction aux relations internationales. Éditions du Seuil. Paris, 1987. 159–171. Raymond Aron módszeréről az alábbi munkái: Paix et Guerre entre les nations. Calmann-Lévy. Paris, 1984. valamint Qu'est-ce qu'une théorie des relations internationales? Revue française de science politique, octobre 1967. Morton A. Kaplan pedig System and Process in International Politics, John Wiley and Sons, Inc., New York, 1957 című munkájában foglalja össze nézeteit. Ez alapján készült tanulmánya: Balance of Power, Bipolarity and other Models of International Systems. In: International Security Systems, Concepts and Models of World Order, edited by Richard B. Gray. Florida State University, F.E. Peacock Publishers, Inc. Itasca, Illinois, 1969. ugyancsak rövid ismertetése nézeteinek. A nemzetközi kapcsolatok módszertanának, történetének egyébként könyvtárnyi irodalma van. Az alábbiakban ezért csak néhány munkára hívjuk fel a figyelmet. A francia Pierre Renouvin szerkesztésében (munkásságával iskolát is teremtett) Histoire des Relations Internationales címmel nyolc kötet jelent meg, s ezek a közép-kortól 1945-ig mutatják be a nemzetközi kapcsolatok történetét. A XIX–XX. századra vonatkozó kötetek: Pierre Renouvin: Le XIXe siècle I. De 1815 à 1871. L'Europe des nationalités et l'éveil de nouveaux mondes. Hachettes. Paris, 1954. – Le XIXe siècle, II. De 1871 à 1914. L'Apogée de l'Europe. Hachette. Paris, 1955. – Les crises du XXe siècle, I. De 1914 à 1929. Hachette. Paris, 1957. – Les crises du XXe siècle, II. De 1929 à 1945. Hachette. Paris, 1958. Jean-Baptiste Duroselle: Histoire diplomatique de 1919 à nos jours. Dalloz. Paris, 1985. – Tout empire périt. Une vision théorique des relations internationales. Paris, 1981. – La politique étrangère et ses fondements. Rapports préparés sous la direction de Jean-Baptiste Duroselle. Colin. Paris, 1954. Renouvin, Pierre–Duroselle, Jean-Baptiste: In-

roduction à l'histoire des relations internationales. Paris, 1964. Diószegi István: Klasszikus diplomácia – modern hatalmi politika. Budapest, 1967. – Két világháború árnyékában. Nemzetközi kapcsolatok története 1919–1939. Budapest, 1974. – A diplomácia útjai, zsákutcai In: Diószegi István: A magyar külpolitika útjai, Budapest, 1984. – Merle, Marcel: Sur „la problématique” de l'étude des relations internationales en France. Revue française de science politique, juin 1983. – Sociologie des relations internationales. Dalloz. Paris, 1976. – Gantman, V.I.(szerk): Szovremennüe burzsoaznüie teorii mezdunarodnüh otnosénij, Moszkva, 1976. – Wiatr, Jerzy J.: Sociologie et étude des relations internationales. Revue internationale des sciences sociales 1974/1.

3. A hat nemzetközi rendszer Kaplan szerint a következő: a hatalmi egyensúly rendszer, a laza bipoláris szisztéma, a merev bipoláris rendszer, az egyetemes, a hierarchizált, valamint a veto szisztéma. A szerző szerint a laza bipoláris, valamint az egyensúly szisztémára van történelmi példa. A hatalmi egyensúly rendszert röviden az jellemzi, hogy több, legalább öt főszereplője van. Ha a létszám ez alá csökken, akkor Kaplan szerint bipoláris szisztémát kapunk. A laza bipoláris rendszer akkor jön létre, ha az államok mellett nemzetek feletti résztvevő vagy világszervezet is van (szövetségek, nemzetközi szervezetek). Ez a rendszer lehet erősen hierarchizált vagy autoriter, mely eset akkor következik be, ha a koalíció vezetőjének akarata ráncszedi a szövetségeseire. Nem hierarchizált állapotról akkor beszélhetünk, amikor a résztvevők viszonylag önállóak, s a blokk akarata az egymás közti konzultáció eredményeképpen jön létre. A merev bipoláris rendszer hasonlít az előbbihez, azzal a különbséggel azonban, hogy igen erős a hierarchizáltság, s az el nem kötelezett szereplők itt már hiányoznak. Ennek aztán az a következménye, hogy a világszervezet szerepe korlátozott, mivel nem rendelkezik az el nem kötelezettek súlyával ahhoz, hogy nyomást gyakorolhasson a szemben álló két blokkra. Az egyetemes szisztéma politikai homogenitást feltételez, s a világszervezet szerepe meghatározó. Ez az állapot valójában egy egyetemes konföderációnak felel meg. A hierarchizált rendszer pedig Kaplan szerint a világállamot jelenti. Végül a hatodik rendszer a vétó szisztéma: a résztvevők mindegyike rendelkezik olyan hatalommal, hogy a rendszert blokkolja vagy ellenálljon akármelyik résztvevő fellépésének, zsarolásának.
4. A francia forradalom előtti Európa ilyen volt, mivel a legitimitást, a monarchikus elvet mindenki elfogadta.
5. A francia forradalom vagy a napóleoni korszak háborúi például bár az egyensúly felborítására, a francia hegemonia megeremtésére törekedtek, de magát a kapitalista szisztémát nem kérdőjelezték meg.
6. Ez az eset következett be Európában 1945 után a kelet–nyugati kapcsolatokban.
7. Ez esetben birodalom alatt azt értjük, amikor egy hatalom politikailag, gazdaságilag, etnikailag eltérő területeket von ellenőrzése alá.
8. Wallerstein, Immanuel: A modern világgazdasági rendszer kialakulása. Gondolat. Budapest, 1983. 124. Wallerstein fogalomrendszerének megértéséhez lásd még: Wallerstein, I.: A világregység-szemlélet a társadalomtudományokban. In: Fejlődéstanulmányok, 4. Budapest, 1980. 145–165.
9. E kísérletek kudarca egyrészt abban keresendő, hogy egy olyan világgazdaságot próbáltak politikailag azonosítani, amely állandó mozgásban volt. Másrészt a birodalomért Európában kellett megküzdeni, ahol az ellenfelek többé-kevésbé hasonló erővel rendelkeztek, így a birodalmi kísérlet csak átmeneti sikereket hozhatott.
10. A nagyhatalmak „klubja” mindig változó tagsággal működött és működik. A XVII. században a klubtagok közé tartozott Franciaország, Anglia, Hollandia, Spanyolország, az Oszmán Birodalom és a Habsburg birodalom. A XVIII. században Spanyolország, az Oszmán Birodalom és Hollandia már nem szerepelt a listán, de klubtag lett Oroszország és Poroszország, s az így kialakult ötösfogor – Anglia, Franciaország, Poroszország, Oroszország és a Habsburg birodalom – a XVIII. és a XIX.

században egyaránt meghatározója volt a nemzetközi kapcsolatoknak. Ezen a helyzeten a német egység létrejötte 1871-ben gyakorlatilag nem változtatott, hiszen Poroszország ezután Németország néven szerepelt. Az olasz egységgel létrejött Olaszország azonban véleményem szerint nem tartozott a klubba – jöllehet a szakirodalomban találkozunk ilyen nézettel (Lásd: Huntzinger, J.: id. mű 231.) –, mivel mutatói nem érték el a nagyhatalmi szintet. Ugyancsak kívül maradt még az Egyesült Államok és Japán is.

11. A campoformiói békében (1797 októbere) például a Franciaországgal szemben vesztes Ausztria is kapott területeket: Velencét, Isztriát, Dalmáciát s ígértet arra, hogy az elvesztett Rajna balparti területekért Németországban szerzhessen kárpótást. A XIX. század második felében vagy a XX. század elején a területi kompenzáció a gyarmatokon valósult meg. Pl. 1911 novemberében a második marokkói krízist lezáró francia-német egyezményben a diplomáciai vereséget szenvedő Németország Francia-Kongó egy részét kapta meg.
12. Franciaország például vesztésként került ki a napóleoni háborúkból, nagyhatalmi klubtagsága azonban nem szűnt meg, legfeljebb átmenetileg. 1818-ban ugyanis a Szent Szövetség aacheni kongresszusán ismét hatalmi tényezőként ismerték el, s ezzel az „ötösfogat” helyreállt. A klubtagságát elvesztett Oszmán Birodalom területeiért viszont megindult a hatalmi vetélkedés, mely a „keleti kérdést” eredményezte a XIX. században.
13. A hatalmi társulások alkalmi jellegére jó példa az, amikor a görög szabadságharc idején orosz-angol-francia együttműködés alakult ki a görögök érdekében, sőt záráskorúként orosz-török háború zajlott le 1828–1829-ben. Néhány évvel később, 1833-ban viszont Unkiar-Iszkeleszben orosz-török szövetség jött létre Egyiptom, illetve az őt támogató Franciaország ellen.
14. Az 1902-es olasz-francia egyezmény vagy az 1908-as boszniai annexiók krízis után kialakult helyzet, nevezetesen az 1909. október 24-én Olaszország és Oroszország között Racconigiben megkötött egyezmény a balkáni status quoról vagy a Potsdamban 1910. november 4-én aláírt német-orosz megállapodás Perzsiáról látszólag azt erősítette, hogy a nemzetközi kapcsolatok változatlanul a klasszikus hagyományoknak megfelelően alakulnak, tehát van lehetőség a különböző hatalmi variációkra.
15. Lásd: Majoros István: Franciaország és a nemzetközi kapcsolatok rendszere az első világháború előtti évtizedekben. Világtörténet 1985/4.
16. „Egyél kevesebbet és exportálj többet!” – volt a jelszó. A következmény: éhínség.
17. Az első francia kölcsönt 1888. december 10-én bocsátották ki Párizsban. Az összeg nagysága 500 millió frank volt. Ezt követően megindult a francia pénzpiac nagyarányú tőkekibocsátása, s 1914-ig 12 milliárd frankot kölcsönzött az oroszoknak. A francia-orosz kapcsolatokat illetően lásd: Nolde, Baron Boris: L' Alliance franco-russe. Les origines du système diplomatique d'avant guerre. Paris, 1936. – Michon, Georges: L' Alliance franco-russe (1891–1917), Paris, 1927. – Girault, René: Investissements et placements français en Russie, 1880–1914. In: La position internationale de la France. Aspects économiques et financiers, XIXe–XXe siècles. Textes réunis et présentés par Maurice Lévy-Leboyer. Paris, 1977. – Girault, René: Emprunts russes et investissements français en Russie, 1888–1914. Recherches sur les investissements internationales, Paris, 1973. – Girault, René: Finances internationales et relations internationales (A propos des usines Poutiloff). Revue d'histoire moderne et contemporaine 1966/juillet-septembre. – Ananyics, B.V.: Roszszija i mezsdunarodnij kapital, 1897–1914. Leningrad, 1970. – Jean Bouvier – René Girault: L'impérialisme français d'avant 1914. Paris, 1976.
18. Franciaország főleg Dél-Oroszországban volt érdekelt, a donyeci szénbányák, a krivoj-rog-i és a kercsi vasérc kitermelésénél. Részt vett az e régiókat ellenőrző monopolszervezetekben is: a Prodametben, a Produgolban és a Prodvagonban.

19. A külföldi tőke 31%-át adták a franciák, az angolok 24%-kal álltak a második helyen, s 20%-kal Németország foglalta el a harmadik helyet.
20. Az orosz fejlődés felülről vezérelt volt. Reformokra, átalakulásokra akkor került sor, amikor a nagyhatalmi pozíciók veszélybe kerültek, tehát elsősorban a politika mozgatta a változásokat.
21. A francia-orosz kapcsolatokat az 1891. augusztusi konzultatív paktum vezette be, ezt követte az 1892 augusztusában aláírt katonai szerződés, melyet a két fél 1893 végén, illetve 1894 elején ismert el, s ezzel a két ország kapcsolata szövetségi szintre emelkedett.
22. A francia-angol antant gyökerei az 1898-as fashodai konfliktushoz nyúlnak vissza, mivel Fashoda idején derültek ki a francia-orosz szövetség hiányosságai. A szövetség ugyanis angol-francia konfliktus esetére nem volt érvényes. A francia diplomácia munkája ezért kettős volt: kiküszöbölni a francia-orosz szövetség hiányosságait; a biztonságot újabb kapcsolatokkal is erősíteni. Ez utóbbi törekvés Anglia esetében eredményes volt, és sikerült egyeztetni, elhatárolni az érdekszférákat a gyarmatokon. Az eredményben szerepet játszott Németország világpolitikai törekvése, mely Anglia vezető szerepét fenyegette a tengereken, s így 1904. április 8-án létrejöhett az angol-francia entente cordiale. A francia-orosz szövetség és a friss angol-francia antant azonban az 1904-ben kirobbant orosz-japán háború viszonyai között fenyegető helyzetet teremtett, mivel Oroszország ellenfele, Japán, Pétervár szövetségese antant kapcsolatának volt a szövetségese. Ezt a helyzetet 1905-ben, illetve 1906-ban a németek is megpróbálták kihasználni a velük szembenálló csoport szétrobbantására. Bár ez a manőver sikertelen volt, Párizs a jövőben nem engedhetett meg hasonló helyzeteket, ezért zárni kellett az angol-francia antant és a francia-orosz szövetség háromszögének hiányzó harmadik oldalát. Így jött létre a hármast antant 1907. augusztus 31-én az angol-orosz antant aláírásával.
23. Az aláírók: francia részről Paul Cambon, Oroszország képviselőjében gróf Benckendorff, Angliát pedig Edward Grey képviselte.
24. Documents diplomatiques français IIe série tome XIV. Paris, 1955. 232. sz. dok.
25. Stone, Norman: Europe transformed 1878–1919. Fontana Press. Glasgow, 1983. 335.
26. Maurice Paléologue petrográdi francia nagykövet adatai szerint 1913-ban a német szállítások értéke 643 millió rubel volt, míg az angoloké 170, a franciáké pedig 56 millió. Lásd Paléologue, Maurice: A cárok Oroszországa az első világháború alatt. Budapest, 1982. 47. Paléologue 1914-ben került nagykövetként Pétervárra.
27. Galántai József: Az első világháború, Budapest, 1980. 166. 28.; Venner, Dominique: Histoire de l'Armée Rouge. I. La révolution et la guerre civile. Plon. Paris, 1981. 45.
29. Tannenbergnél pl. 50 ezren haltak meg, a sebesültek száma 80 ezer, s elvesztettek 350 ágyút. A Mazúri-tavak mérlege: 70 ezer halott, s 150 ágyú került a németek kezére.
30. Néhány adat az igényekhez: az orosz ipar 35 ezer ágyúgolyót termelt havonta, jóllehet a front szükséglete napi 45 ezer volt. A fegyvergyárak évi 700 ezer darab puskát termeltek, holott havonta 200 ezer db tönkrement, s pótlásáról kellett gondoskodni. Venner: id. mű 46.
31. Oroszországban 1915 nyarán létrejött a Putyilov csoport, mely a legjelentősebb hadimegrendeléseket kapta a kormánytól. Ez a csoport 1915. július 22-én kötött egyezményt a francia Schneider-Creusot csoporttal az ellátás segítésére. 1915 októberében pedig Párizs havi 125 millió frankos hitelt szavazott meg Oroszországnak a kamatok fizetésére, valamint francia hadianyag vásárlására. Lásd Krupina, T.D.: La Russie, la France et les rapports économique-militaires entre les Alliés au cours de la

- première guerre mondiale. In: La Russie et l'Europe, XVIe-XXe siècles. Paris-Moscou, 1970. 131-134.
32. Az orosz delegáció vezetője, Rusin 207 pontban fogalmazta meg az orosz hadsereg szükségleteit. A szövetségesek azonban ezt túlzónak találták, s csak a szükségletek egy részét tudták vállalni. Így pl. a puská rendelést, 1,1 millió darab, 3 milliárd tölténnyel, kielégítették. Ennek ellenére a municióhiány visszatérő jelenség volt a háború során. Az antant hatalmak s így Oroszország helyzetét jól érzékelteti egy orosz ezredes 1916-ban: „Franciaország emberhiányban szenved, Angliánál a bátorság hiányzik, Oroszországban pedig az anyagi eszközök.”
33. A témához lásd: Galántai: id. mű 251-253., 259-260.; Mourin, Maxim : Les relations franco-soviétiques, 1917-1967. Payot. Paris, 1967. 14.; Pedroncini, Guy: Les négociations secrètes pendant la grande guerre. Flammarion. Paris, 1969. 49-53. Szolovjov, O.F.: Za liniej frontov (1914-1917). Novaja i Novejszaja Isztorija 1986/2.127-144.
34. Szolovjov: id. mű 140.
35. Szolovjov: id. mű 134-135. Lásd még: Bonnin,G.: Les Bolcheviques et l'argent allemand pendant la première guerre mondiale. Revue historique. 1965. 121-127.
36. Erről tanúskodik A.A.Bruszilov visszaemlékezése (A cár árnyékában. Budapest, 1986. 48-49.). A tábornokot 1912 májusában nevezték ki a varsói katonai körzet parancsnokának helyettesévé, s a város legfelső hivatali apparátusa furcsa benyomást tett rá. Főnökéről, Szkalon főhadsegédről azt jegyzi meg, hogy „német a csontja velejéig”, s akinek véleménye szerint „Oroszországnak elszakíthatatlan barátságban kell lennie Németországgal”, mert „Németország hivatott diktálni Oroszországnak”. Majd így folytatja a jellemzést: „Ennek megfelelően nagy barátságban állt a németekkel, különösen Brück báróval, a varsói német főkonzullal, aki előtt, mint többektől hallottam, semmi titka nem volt. Brück báró nagy német hazafi, egyben raffinált, okos diplomata volt.” Az igazgatási apparátusról pedig ezek voltak Bruszilov benyomásai: „Mindenütt németek voltak az élen: a főkormányzó Szkalon, a felesége Korff bárónő, a kormányzó az asszony rokona, Korff báró, a főkormányzó helyettese Essen, a csendőrök főnöke Utthof, az állami bank igazgatója Tiesenhausen báró, a postahivatal főnöke Tiesdel, a rendőrfőnök Meyer, a város polgármestere Miller, a főügyész Hesse, az ellenőrző hivatal főnöke von Minzlow, az alkormányzó Gresser, a bírósági ügyész Leiwin, a törzstisztek a kormányzó mellett Egelstrom és Fechtner, a vizsduai vasút főnöke, Hesket és így tovább. Válogatott csokor! Engem az eltávozott Herschelmann helyére neveztek ki, és mint afféle éles disszonancia hatottam a nevemmel. Viszont utánam rögtön Rausch von Traubenberg báró került a helyemre.”
37. Paléologue: id. mű 359.
38. A magyarázatot Gürkó tábornok, vezérkari főnök adta meg, aki szerint egy nagyobb támadásnak az a feltétele, hogy kiképezzenek és felszereljenek 60 új orosz hadosztályt.
39. Mourin: id. mű 24.
40. A februári forradalomnak az antantra gyakorolt hatását illetően az 1980-as években készült feldolgozásokban két egymásnak ellentmondó vélemény található. Michael Jabara Carley szerint (Revolution and Intervention. The French Government and the Russian Civil War 1917-1919. McGill-Queen's University Press. Kingston and Montreal, 1983. 4.) a cári rezsim összeomlása nem okozott meglepetést a nyugati szövetségeseknek, míg Kalervo Hovi (Cordon sanitaire or barrière de l'est? The Emergence of the New French Eastern European Alliance Policy 1917-1919. Annales Universitatis Turkuensis tom. 135. Turku, 1975. 46.) éppen a meglepetést hangsúlyozza, hozzátéve, hogy a gazdasági és politikai válság természetesen ismert volt, csak maga a forradalom jött túl gyorsan. A rossz helyzetértékelést bizonyítja az, hogy a franciák nem sokkal a forradalom kitörése előtt (február 14-én) kötöttek

- egyezményt a cárizmussal arról, hogy az oroszok támogatják a franciák követeléseit Németországgal szemben, ennek fejében Párizs támogatta az oroszokat abban, hogy a lengyelek és Ausztria irányában, tehát a nyugati határokat illetően Oroszország a maga belátása szerint dönthessen.
41. Hovi: id. mű 47.; Dolmányos István (szerk.): A nagy forradalom krónikája. Budapest, 1967. 97–98.
 42. Április elején Miljukov ezt nyíltan meg is mondta Paléologue-nak. Janin tábornok – a francia katonai misszió vezetője – jelentése is ezt erősítette meg. Lásd: Paléologue: id. mű 429–430; Carley: id. mű 6.
 43. Hogenhuis-Séliverstoff, Anne: Les relations franco-soviétiques 1917–1924. Publications de la Sorbonne. Paris, 1981. 17.
 44. 1917 áprilisában a Nivelle offenzíva kudarcba fulladt, májusban pedig lázadás robbant ki a francia hadseregben az értelmetlen támadások és a nagy vérveszteségek miatt, s ez körülbelül 30-40 ezer katonát érintett.
 45. Robien, Louis de: Journal d'un diplomate en Russie 1917–1918. Albin Michel. Paris, 1967. 25–26.
 46. Diktátorjelöltként több személy neve is felmerült: Gucskov, Kornyilov, Bruszilov, Kolcsak. Mint ismeretes, a diktatúra megteremtésével Kornyilov próbálkozott, sikertelenül. Az antant szerepéről a Kornyilov-féle államcsínykísérletben a szakirodalom ellentmondásosan ír. Seliverstoff és Carley egyaránt elismeri, hogy az antant Kornyilov sikerében reménykedett (Lásd Seliverstoff: id. mű 22.; Carley: id. mű 14.), de Seliverstoff szerint arra nincsen bizonyíték, hogy anyagi eszközökkel is támogatta volna. Csak azt említi, hogy szovjet szerzők a szövetséges bankok anyagi támogatásáról írnak. Carley az új petrográdi francia nagykövet, Joseph Noulens szeptember 10-i levelére hivatkozik, melyben a katonai misszió vezetőjének azt az instrukciót küldte, hogy ne avatkozzon be a konfliktusba. Ezzel szemben I. B. Berhin azt írja, hogy Kornyilov támogatásában orosz egyenruhába öltözött angol és francia tisztek vettek részt (Isztorija SzSzSzR. Moszkva, 1987. 32.). Dolmányos István könyve (A Szovjetunió története. Budapest, 1971. 137.) és a Szamszonov szerkesztette „A Szovjetunió története” című munka viszont (A Szovjetunió története. Budapest–Moszkva, 1980. II.33.) csak angol részvétlről ír. A nyugati és az orosz nyelvű szakirodalom azonban a következőben megegyezik: angol és francia kormánykörök abban egyet értek, hogy oroszországi képviselőik törekedjenek Kornyilov és Kerenszkij kibékítésére Oroszország és a szövetségesek érdekében.
 47. Archives du Ministère de la Guerre (továbbiakban AMG) 7 N 812 C/2454 D/4. 1 mars 1918; Lengyel István: Forradalom és diplomácia. Budapest, 1987. 19.
 48. Ez azonban nem volt könnyű feladat, éppen a hivatalos kapcsolatok hiánya miatt, panaszkodott Niessel tábornok, a francia katonai misszió vezetője. AMG 4 N 40 No 165–168. Petrograde, 30 janvier 1918. A tábornok azonban azt is megjegyezte, hogy az elismerés sem jelent garanciát a különbéke megakadályozására.
 49. A francia dokumentumok a burzsoázia gyűlöletét emelik ki Lenin, illetve Trockijjal kapcsolatban s azt, hogy társadalmi forradalom megvalósulását várják az egész világon. Lásd: Bradley, J.N.: France, Lenin and the Bolsheviks in 1917–1918. The English Historical Review, october 1971. 783–789.; AMG 4 N 40 État moral de la Russie No 6.
 50. Masson, Philippe: La marine française et la mer Noire (1918–1920), Publication de la Sorbonne. Paris, 1982. 18.; Carley: id. mű 56.; Séliverstoff: id. mű 62.
 51. Gromiko, A.A. – Ponomarjov, B.N. (szerk.): Isztorija vnesnejjjej politiki SzSzSzR, tom.I. 1917–1945. Moszkva, 1976. 72.; Berhin: id. mű 95.
 52. Ennek az egyezménynek többféle kommentárja van. Általában a szovjethatalom megdöntésének illetve Oroszország felosztásának dokumentumaként tartják szá-

mon, főleg a szovjet szakirodalomban. /Lásd: Szamszonov (szerk.): id. mű II. kötet 75.; Berhin: id. mű 71.; Gromiko, A.A.–Ponomarjov, B.N. (szerk.): Isztorija vnesnej politiki SzSzsZR tom I. 1917–1945. Moszkva, 1976. 72. Vaszjukov, V.Sz.: Predüsztorija intervencii (fevral 1917–mart 1918) Moszkva 1968. 246–247./ W. H. Chamberlin szerint viszont a területi felosztás a háború előtti francia és brit befektetési régiókkal egyezik meg. Az angol zónába ugyanis a kozák területek, a Kaukázus térségei, Örményország, Grúzia és Kurdisztán került, míg a franciák Besszarábiát, Ukrajnát és a Krim-félszigetet kapták meg. R.H.Ullmann ugyanakkor úgy vélekedik, hogy a katonai akció szféráinak felel meg a felosztás (lásd: id. mű Carley: 204.). Masson azonban azt hangsúlyozza, hogy nem a szovjethatalom megdöntéséről van szó. Ez a szerződés alkalmi jelleget ölt, s az Oroszország feletti aggodalmat fejezi ki. „Egyszerűen az a célja, hogy koordinálja azon elemek harcát, akik megmaradtak német ellenesnek, úgy mint Kalegyin kozákjai, Alekszejev önkéntesei a Kubánban, és az, hogy jelentős gazdasági érdekeket óvjon, melynek nagy része, legalábbis ami Franciaországot illeti, Ukrajnában koncentrálódik. Angol szempontból arról is szó van, hogy védje India határait, valamint Perzsia, Mezopotámia olajmezőit egy esetleges török támadással szemben Bakuból kiindulva a Kaszpi tengeren át.” (Masson: id. mű 17.) A szerződés valóban elvisel minden interpretációt. 1917 decemberében azonban Franciaországnak és Angliának nem a szovjethatalom megdöntése volt a legfőbb gondja, hanem Németország legyőzése, illetve a német terjeszkedés megakadályozása Oroszországban. Az egyezmény érvénye azért Dél-Oroszországra terjed ki, mert a gazdasági érdekek idekötötték az angolokat és a franciákat, s a XIX. század gondolkodásmódjához hozzátartozott az, hogy azon országokat, melyek a magántulajdont megkérdőjelezték, akár katonai fenyegetéssel is megpróbálták jobb belátásra bírni. De a stratégiai érdekek is a régióhoz kötötték a két országot, mert itt volt remény arra, hogy a keleti frontot helyreállítsák. A németek elleni harcra szánt erők azonban egyben szovjetellenesek is voltak, s a későbbiek során ez erősödött fel. A szerződés is a későbbi események tükrében válik szovjetellenes dokumentummá.

53. A témához lásd: Masson: id. mű 19–20.; Gromiko–Ponomarjov: id. mű 72–73.; Moszkovcsenko–Antjuhina, V.I.: SzSzsZR i Francija. Szovjetszko-francuzkije otnoscsenyije v 1917–1967. Moszkva, 1967. 5.; Carrère d'Encausse, Hélène: Lénine – La révolution et le pouvoir. Flammarion. Paris, 1979. 104.
54. Carley: id. mű 57–60.; Carrère d'Encausse: id. mű 103.; H.Carrère d'Encausse: Une révolution, une victoire. L'Union soviétique de Lénine à Staline 1917–1953. Ed. Richelieu. Paris, 1972. 97.
55. 1918. március 21-i táviratában Grenard moszkvai francia főkonzul arról tudósította a Legfelső Haditanácsot, hogy Trockij a francia katonai misszió közreműködését kérte az orosz hadsereg újjászervezéséhez. A hadügyi népbiztos 34 francia tisztelet kért a kiképzési feladatokhoz. Trockij egy 300-500 ezer fős hadsereg létrehozását tervezte, s a franciák mellett az amerikaiak és az angolok közreműködését is számításba vette. AMG 4 N 41 d/2. No 4553. AMG 4 N 41 d/2 No 4596. AMG 4 N 41 d/2 No 4624, Moscou, 22 mars 1918. Lásd még Carley: id. mű 37.
56. AMG 4 N 40 Action de la France en Russie. Paris, 5 avril 1918.; Carley: id. mű 42.
57. Sadoul, Jacques: Notes sur la Révolution bolchévique, Octobre 1917–janvier 1919. Paris, 1971. 302–303.
58. Kapitányi rangban 1917 október elején érkezett Petrográdra Albert Thomas hadianyagellátással foglalkozó szocialista miniszter megbízásából. Az eredeti szakmáját illetően jogász Sadoul a francia katonai misszióval nem tért haza Franciaországba, hanem részt vett az orosz polgárháborúban mint a Vörös Hadsereg instruktora. Ezért 1919 novemberében szökés és az ellenséggel való összejátszás miatt távollétében halálra ítélték, s csak 1925-ben kapott felmentést. Franciaországba való hazatérése után folytatta ügyvédi munkáját, s részt vett a kommunista mozgalomban.

59. A nyugati diplomáciai képviseltek 1918 február végén elhagyták Petrográdot, s Vologdában rendezkedtek be. Ez egy kisváros, de fontos vasúti csomópont a Murmansk, Szibéria, Petrográd és a Moszkva felé vezető úton.
60. Sadoul: id. mű 269.
61. Séliverstoff: id. mű 54.
62. Az Ideiglenes Kormány 1917. július 14-én a Masarykkal és Štefanikkal kötött egyezményben engedélyezte a cseh hadseregtest megszervezését.
63. Archives du Ministère des Affaires Étrangères (továbbiakban:MAE) Europe 1918–1940. Tchecoslovaquie vol.7. f.39. Moscou, 18 juin 1918. No 484–485.
64. A cseh kérdéshez lásd: Sadoul: id. mű 366–371.; Ádám Magda: A kisantant, 1920–1938. Kossuth Kiadó. Budapest, 1981. – A kisantant és Európa, 1920–1929. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1989.; Benes, Dr. Eduard : Nemzetek forradalma. Bratislava–Pozsony, 1936.; Henryk Batowski: La France et l'Europe centrale pendant la première guerre mondiale. Prace Historyczne z. 85. Zasztyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellonskiego. 1988.; Mamatey, Victor S.–Luza, Radomir: La République tchécoslovaque 1918–1948. Paris, 1987.; Bradley, J.F.N.: La Légion tchécoslovaque en Russie 1914–1920. Paris, 1965.; Vergé, Colonel Arsène: Avec les Tchecoslovaques. Éditions René Guillon. Paris, 1926.; Majoros István: A csehszlovák légió, Párizs és az orosz polgárháború. Múltunk 1990/4.; Général Janin: Ma mission en Sibérie, 1918–1920. Payot. Paris, 1933.; Joffé, G.J.: Kolcsakovszkaja avanytura i ijo krah. Moszkva, 1983.
65. Carley: id. mű 66.; Mourin: id. mű 83.
66. Séliverstoff: id. mű 64–66.; Carley: id. mű 68–71.; Fischer, Louis: The Soviet in World Affairs, A History of the relations between the Soviet Union and the Rest of the World 1917–1929. Vintage Books. New York, 1951. 118–121.
67. 1919 február elején a Népbiztosok Tanácsa azt vizsgálta meg, hogy néhány országnak milyen a viszonya a bolsevizmushoz. Vorovszkij szerint Skandináviában Norvégia magatartása volt a legkedvezőbb. Litvinov arról számolt be, hogy Amerika őszintén tárgyalni akar velük. Az angolok szerint kettős játékot űznek, mert a bolsevikokkal való tárgyalások során szeretnék megtudni, hogy az amerikaiak eddig milyen eredményt értek el. A franciákról pedig úgy nyilatkozott, hogy a velük való kapcsolatteremtés hiábavalónak bizonyult. Lásd: MAE Europe 1918–1940, Russie vol.130. 13 février 1919. A stockholmi francia tengerészeti attasé jelentése a külügynek.
68. MAE Europe 1918–1940. Russie vol.130. Stockholm, 10 février 1919. No 260. Delavaud francia követ a kölesönökkal kapcsolatban Zinovjev nevét említi. Lásd még: Masson: id. mű 23., 27.
69. 1917-ben az ukrán iparba fektett külföldi tőke összege 419,2 millió rubel volt, s ebből a francia tőke 210,6 milliónyi rubbel az első helyet foglalta el. A második helyen a belgák álltak 137,8 millió rubellel. Lásd: Kosyk, Wolodomyr: La politique de la France à l'égard de l'Ukraine, mars 1917–février 1918. Publication de la Sorbonne. Paris, 1981. 56.
70. A német veszély, térryerés problémájával számos francia dokumentum foglalkozik. MAE Guerre 1914–1918. vol.747. M-P1089. Irkoutsk, 1 février 1918. Situation en Sibérie, danger allemand. Henry Bourgeois jelentése a külügynek, melyben az osztrák-magyar és a német hadifoglyok nagy száma miatti veszélyre hívja fel a figyelmet. AMG 4 N 41 dossier 1. Ez a dokumentum az oroszországi nyersanyagokat vizsgálja meg abból a szempontból, hogy Németország mit és hogyan használhat fel.
71. A kifejezést Clemenceau és Foch használta a Legfelső Haditanács 1918 november elsejei ülésén.

72. Lenin Összes Művei 37. kötet Budapest, 1980. 14., 396. 73. AMG 4 N 41 dossier 3. A külügyminisztériumnak írt táviratában Noulens egyetértett Lavergne elképzelésével, s csak annyit tett hozzá, hogy a Baltikum irányából is szükséges a szövetséges beavatkozás. MAE Europe 1918–1940. Russie vol. 876. Arkhangel, 23 octobre 1918. No 910.
74. 1918 szeptember végén az orosz operatív erők számát 230 ezer főre becsüli. Ehhez azonban hozzáveszi a 300 ezer fős tartalékokat, s azt a tényt, hogy a 18 és 40 év közötti korosztály rendszeres kiképzést kap. Hivatkozik Lenin október 2-i bejelentésére is, miszerint a hadsereg létszámát 1 millió főre akarják emelni, sőt ha kell, 3 millióra.
75. AMG 4 N 46 C/50 dossier 2. No 12.457 BS/3.
76. AMG 4 N 47 C/53 dossier 1/1 No 13.530 BS/3.
77. Bernachot, Jean: Les armées françaises en Orient après l'armistice de 1918, tome II. L'Armée du Danube. L'Armée française d'Orient 28 octobre 1918–25 janvier 1920. Paris, 1970. 65.; Ormos Mária: Az ukrajnai francia intervencióról és hatásairól Közép-Európában, 1918 október – 1919 április. Történelmi Szemle 1977/3–4. 404–405.; Masson: id. mű 7., 27–28.
78. Masson: id. mű Annexe No 1.
79. Masson: id. mű 94–98.
80. Amet admirális parancsnoksága alatt a második hajóraj 6 páncélosból, 3 cirkáló páncélosból, 2 ágyúnaszádból, 7 torpedónaszádból állt, s rendelkezett a dunai flottilával, valamint a keleti bázisok tengeri hadosztályával. E látszólag jelentős erő akcióképességét azonban korlátozta, hogy a Fekete-tengeren még sok volt az akna, a francia flotta hajói a merülések miatt nem tudtak bemenni az Azovi-tengerre, s krimi kikötőkben sem tudtak partközelségre jutni.
81. A Dél-Oroszországban működő táviró és rádiótelegráf vonalakat az állandó zavarás miatt nemigen lehetett használni. Szaloniki–Konstantinápoly–Bukarest között az információáramlást egy torpedónaszáddal oldották meg, ez azonban jelentős idővesztéssel járt.
82. A fehérek úgy vélték, hogy a franciák a marne-i győzelem miatt, mely szerintük orosz segítséggel jött létre, elkötelezettek Oroszország iránt, ezért mindent a franciáktól vártak.
83. Nem tudtak az Ukrajnában bekövetkezett változásokról, arról, hogy Szkoropadzskij a kijevi direktórium váltotta fel. Hiányosak voltak az ismereteik Krasznoj és Gyenyikin viszonyáról is.
84. Az egyezményben a zónahatárokat nem húzták meg pontosan, ezért 1919. április 4-én a Quai d'Orsay-n tisztázták a félreértéseket. A franciák és az angolok között Kercs és a Don torkolata lett a zónahatár.
85. Gyorsuló infláció, szénhiány, ellátási gondok (Ogyesszában a franciáknak körülbelül 1 millió embert kellett volna élelmezniük), s a munkanélküliek a bolsevikokat erősítették. Az orosz társadalom egyre ellenségesebb lett a franciákkal: hiúságukat sértette a román és görög erők részvétele az intervencióban (a román részvétel ára Besszarábia elvesztése volt, a görög jelenlétet pedig azért találták megalázónak, mert Görögországot az oroszok hozták létre). A katonai helyzet súlyosbodását az jellemezte, hogy a Donyec-medence a bolsevikok kezébe került, s a Vörös Hadsereg megkezdte a francia zóna felszámolását. Lásd: Masson: id. mű 137., 160.; Bernachot: id. mű Annexe No V.; Documents diplomatiques suisses 1848–1945. volume 7/1. 1918–1920. Benteli Verlag. Bern, 1979. 112. sz. dok.
86. Ogyessza evakuálását 1919. április 3-án kezdték meg (6-án be is fejeződött), Szevasztopol pedig április 28-án hagyták el.

87. Az okok között említhető a környezet, az ellenfél nem kellő ismerete, a katonai eszközök hiánya, a szövetséges és a szovjetellenes erő összehangolatlan tevékenysége, valamint az, hogy a katonák, a tengerészek megtagadták a parancsot, mivel a vállalkozást értelmetlennek tartották. Arra hivatkoztak, hogy négy év háború után elégük van a harcból, az antant pedig nincs háborús viszonyban a bolsevikokkal. Ezt a hangulatot a jól működő s a franciák által is elismert bolsevik propaganda is erősítette.
88. A kudarc miatt a franciákkal szembeni gyűlölet odáig ment, hogy Gyenyikin környezetében a francia tiszteknek civilbe kellett öltözni.
89. Duroscelle a cordon sanitaire elnevezést Pichonnak tulajdonítja, míg Masson Clemenceau-nak.
90. Lásd: Majoros István: Franciaország szibériai politikája párizsi levéltári források tükrében (1918–1920). Századok 1990/3–4. sz. 383–422.
91. Az orosz belső helyzet megszilárdítása érdekében az antant külső, elsősorban japán katonai beavatkozást fontolgatott.
92. AMG 4 N 47 C/53 dossier 2/II. 20 juillet 1918. Le gouvernement américain et l'intervention.
93. Clemenceau ezt 1919 végére várta. AMG 7 N 1555 No 6391 BS/3. Paris, 28 juin 1919.
94. Az admirálist Oroszország ideiglenes kormánya vezetőjének ismerték el, Gyenyikin, illetve Jugyenic is hasonlóképpen cselekedett.
95. Ezen kívül: 350 lett, ezer jugoszláv, 4–5 ezer román. A szakirodalom és a dokumentumok ellentmondanak egymásnak a számokat illetően. Van, aki 8500 szerbről ír, 9 és 15 ezer közötti létszámra teszi a lengyelek számát. Lásd: MAE Europe 1918–1940. Russie 818. Tchèques en Sibérie. Arkhangel, 16 juin 1919. AMG 7 N 1555 Omsk, 7 février 1919. AMG 7 N 812 Armée sibérienne: ebben 7.500 amerikai, 4.000 kanadai, 1150 angol, 500 francia és 500 olasz szerepel. Mourin: id. mű 94.; Benès: id. mű III.köt. 60.
96. AMG 6 N 233 Paris, 22 juillet 1920.
97. Hanotaux, Gabriel: Carnets, 1907–1925, publiés par Georges Dethan. Éditions A. Pedone. Paris, 1982. 221.
98. Lásd: Fischer, Fritz: Les buts de guerre de l'Allemagne impériale, 1914–1918. Paris, 1970.
99. Lásd: Debyser, Félix: Genèse de l'expédition de Sibérie. D'après les documents diplomatiques américains. Revue d'histoire de la guerre mondiale 1934 No 1.
100. A francia nagykövet, Noulens október 15-én távozott. A szövetségesek a félhivatalos kapcsolatokat biztosító személyeket is visszahívták: az amerikaiak Robbinst; az angol Lockhardtot a bolsevikok utasították ki, mivel részt vett az eszerek 1918-as nyári lázadásában. Sadoul kapitány pedig, mint már említettük, Oroszországban maradt (lásd az 58.sz. lábjegyzetet).
101. Litvinovot Londonból utasították ki, Berzin Svájcot, Vorovszkij Stockholmot, Szuric Koppenhágát hagyta el.
102. Az amerikai azt javasolta, hogy a cári adósságokat az orosz kormányok osszák fel egymás között.
103. Az új balti államokat a nyugati hatalmak is ösztönözték arra, hogy hagyjanak fel ellenséges magatartásukkal s lépjenek kapcsolatba a szovjet rezsimmel. Így 1920. február 2-án Észtországgal kötöttek kereskedelmi és békeszerződést. Lettországgal augusztus 11-én, Finnországgal pedig október 14-én írták alá a békeszerződést.

104. Leninnek Lengyelországgal kapcsolatban az volt a véleménye, hogy a szovjet rendszer szempontjából nincs különösebb jelentősége sem a lengyel függetlenségnek, sem a lengyel belső berendezkedésnek. Hosszabb távon ugyanis Moszkva számíthat majd Németországra a lengyel kérdés megoldásában, mivel Berlin a lengyelek erősödését minden bizonnyal nem fogja jó szemmel nézni. AMG 7 N 3130 dossier 1. Le bolchevisme et sa situation dans les pays étrangers. 18 octobre 1920.
105. 1921. május 6-án Németországgal kötöttek kereskedelmi szerződést, szeptember elején a norvégokkal, decemberben pedig Ausztriával és Olaszországgal.
106. Kennan, G.F.: La Russie soviétique et l'Occident. Quarante années d'histoire. Calmann-Lévy. Paris, 1962. 178–179.

ISTVÁN MAJOROS:

Russia and the System of International Relations (1917–1922)

The study explores the role of a changing Russia within the context of a transforming system of international relations. The power system of the era preceding the First World War had collapsed, and a short-term and a long-term change began to evolve in the history of international relations. In this period Russia is an active initiator and a passive endurer of events at the same time.

The author gives a theoretical introduction, in which he summarizes the characteristics of international relations on the basis of the results of the French Raymond Aron and the American Morton A. Kaplan. He describes the main features of the homogenous and heterogenous systems, and the most important characteristics of the so-called European balance system. A short-term and a long-term mobility in the history of international relations can be observed. The previous is aimed at the collapse of balance and the establishment of an empire, in the latter case the club of great powers seeks to keep up the balance through various use of power politics. The 19th century can be characterised by multipolarity and homogeneity. However, multipolarity changed into a latent bipolarity with the creation of the Entente Cordiale and the Triple Alliance. In this system Russia was a great power of the Entente with the task of counterbalancing Germany.

The international situation of czarist Russia in the First World War was predestinated by her being a member of the Entente. Two factors endangered her role: a/ she had to face serious supply problems; b/ from the very beginning of the war she was the target of constant peace-feelers from the Triple Alliance. The continuation of the war moved Russia towards collapse, and created a yearning for peace. With the bolsheviks coming to power Russia was able to make peace and withdraw from the war. In this way the pre-war balance of power disappeared, although Russia's counterbalancing influence was badly needed during and after the war as well. In addition the bolsheviks undermined homogeneity and Moscow became a factor of heterogeneity in the new European system. However, all hetero-

geneous systems tend towards becoming a homogeneous one. This means that the bolsheviks aimed at creating a new homogeneous world system based on world revolution, while the earlier allies aspired to restore the homogeneity on the basis of civilian society and political system. The attitude of great powers, the earlier allies towards Russia is different. France was the most hostile towards the new regime and she made all efforts to overthrow the bolshevik rule. Her goal was the creation of a pro-Entente government and the restoration of the pre-war French-Russian alliance. The greater part of this study seeks to describe the intervention against the Soviet government. The mutiny of the Czecho-slovakian Legion and manipulations aimed at concentrating the Russian anti-soviet forces around them are also dealt with. The author includes the history of the French intervention in Southern Russia and the hopes associated with the achievements of Koltchak in Siberia. He also explains why bolshevism had no alternative in Russia and why it was impossible to overthrow them during the civil war. In the conclusion he describes how the foreign policy situation of the Soviets improved and how Moscow managed to break out of isolation. After Rapallo Soviet foreign policy returned to conventional diplomacy. However international relations did not become homogeneous, because in her ambitions Moscow still remained a factor of heterogeneity.

The author based his work on French archival sources.

ISTVÁN MAJOROS

Rußland und das System der internationalen Beziehungen
(1917–1922)

Die Studie untersucht die Lage und Rolle des in Änderung begriffenen Rußlands im Rahmen des sich ebenfalls verändernden Systems der internationalen Beziehungen. Für den außenpolitischen Rahmen ist kennzeichnend, daß das Machtsystem der Jahrzehnte vor dem ersten Weltkrieg zerfiel und ein neuer kurz- und langfristiger Trend in der Geschichte der internationalen Beziehungen entstand, in dem Rußland in der oben angegebenen Zeitspanne eine passive und zugleich eine aktive Rolle zufiel.

Der Autor beginnt die Studie mit einer theoretischen Einleitung, wo er nach dem französischen Raymond Aron und dem amerikanischen Mortan A. Kaplan die Merkmale der Systeme innerhalb der Geschichte der internationalen Beziehungen zusammenfaßt. Es werden die Hauptcharakteristika der homogenen und heterogenen Systeme sowie die für das System des sog. europäischen Gleichgewichts typischen Merkmale bekanntgegeben. Es wird hervorgehoben, daß die Geschichte der internationalen Beziehungen lang- und kurzfristig betrachtet werden kann. Ersteres richtet sich auf den Umsturz des Gleichgewichtes und auf das Zustandebringen eines Reiches, beim zweiten sichert der klub der Großmädite mit Hilfe unterschiedlicher Machtkombinationen die Aufrechterhaltung des Gleichgewichtes. Das 19. Jahr-

hundert kennzeichnen die Multipolarität und die Homogenität. Die Multipolarität verwandelte sich in eine latente Bipolarität, sobald die Entente und das Dreierbündnis ins Leben gerufen wurden. Rußland hatte in diesem System die Rolle inne, als eine Großmacht der Entente Deutschland das Gegengewicht zu halten.

Die internationale Lage des Zarenreiches wurde auch während des ersten Weltkrieges durch seine Teilnahme an der Entente bestimmt. Diese Rolle wurde durch zwei Aspekte gefährdet: a, Rußland hatte ernsthafte Probleme mit der Versorgung; b, von Anfang an war Rußland im Krieg die Zielscheibe der Sonderfriedenbestrebungen. Die Verzögerung des Krieges brachte Rußland an die Nähe des Zusammenfalls, was wiederum den Friedenswunsch verstärkte. Als die Bolschewiken an die Macht kamen, ging der Friedensstrom in Erfüllung, Rußland schied aus dem Krieg aus. Dies zerstörte die Machtverhältnisse aus der Zeit vor 1914, obwohl die Ausgleichsrolle Rußlands sowohl während des Krieges als auch danach nötig war. Der Sieg der Bolschewiken hob auch die Homogenität auf, Moskau wurde ein Faktor der Heterogenität innerhalb des neuen europäischen Machtsystems. Jede heterogene Ordnung nimmt die Richtung zur Homogenität ein. Das heißt, die Bolschewiken wollten ein neues, auf der Weltrevolution basierendes homogenes System verwirklichen, die ehemaligen Verbündeten strebten dagegen nach der Wiederherstellung der Homogenität auf der Basis der bürgerlichen Gesellschaftsordnung. Die Interessen der Großmächte bezüglich Rußlands gingen aber auseinander. Am feindlichsten gesinnt war Frankreich dem neuen Regime gegenüber, es trachtete danach, die Macht der Bolschewiken zu stürzen. Sein Ziel war, einem ententefreundlichen Regime zur Regierung zu verhelfen sowie die Restauration des Bündnisses zwischen Frankreich und Rußland aus der Zeit vor dem Krieg. Der Großteil der Studie befaßt sich mit dem Krieg. Der Großteil der Studie befaßt sich mit der Darstellung der Intervention gegen die Sowjetmacht. Es wird der Aufstand in der tschechoslowakischen Legion geschildert und wie man die Sowjetgegner aus Rußland um die Tschechen gruppieren wollte. Der Autor geht auch auf die französische Intervention in Südrußland ein und ferner stellt er auch die an die Tätigkeit von Kolttschak in Sibirien geknüpften Hoffnungen dar. Außerdem wird noch erörtert, warum der Bolschewismus keine Alternative hatte und aus welchen Gründen er während des Bürgerkrieges nicht gestürzt werden konnte. Schließlich wird gezeigt, wie sich die außenpolitische Lage der Sowjetmacht verbessert hatte und wann Moskau aus der Isolation herauskam. Die Studie stellt fest, daß die sowjetische Diplomatie nach Rapallo zur traditionellen Diplomatie zurückkehrte. Die internationalen Beziehungen wurden aber nicht homogen, denn Moskau blieb in seinen Zielen weiterhin ein Faktor der Heterogenität. Die Arbeit des Verfassers basiert auf französischem Archivmaterial.

GOMBOS JÓZSEF

Nyugati típusú fejlődés az orosz birodalom határain belül: Finnország*

I. fejezet

Az autonóm finn állam létrejötte

Oroszország nagyhatalmi pozícióit megerősítve került ki a napóleoni háborúból. Míg Svédország, Törökország és Franciaország meggyengültek, addig az 1815-re kialakult európai erőviszonyok, az új status quo, a Szent Szövetség rendszerében manifesztálódott, melynek egyik meghatározó tényezője Oroszország lett. A nemzetközi politikai porondon elfoglalt kedvezőbb pozíciók „hozama” a területszerzésekben is nyomon követhető: kialakul a nyugati határ mentén egy, a birodalmon *belüli* ütköző zóna. A *határországok* láncolatával létrejött speciális övezet Finnországtól Besszarábiáig húzódott, a Baltikumon és Lengyelországon keresztül. A Nagy Péter által történt „ablaknyitás Európára” ellensúlyaként is felfogható *intézményt* két szempontból is fontosnak tartjuk: egyfelől kézzelfogható bizonyítéka az európai nyugathoz való ambivalens viszony oroszországi változatának; a másik szempont, ami miatt a határországok intézménye figyelemreméltó, az a tény, hogy az az orosz védelmi politika sarokpontjává vált az elkövetkező majd két évszázadban.¹

Finnország (1809) és Besszarábia (1812) megszerzésével Oroszország nyugati területszerzései befejeződtek, és Szentpétervár az elkövetkező időkben a kialakult határok megőrzésére összpontosított. A svéd–orosz hatalmi egyensúly felbomlása I. Péter idején indult meg a baltikumi hódításokkal, és Finnország elvesztése egybeesik Svédország nagyhatalmi pozíciójának megszűnésével. Tilsitben (1807) Napóleon és I. Sándor az érdekszférák felosztásában is megegyeztek. Napóleonnak sikerült meggyőznie a cárt arról, hogy Oroszországnak Törökország és Svédország rovására kell erősödnie: Finnország 1808-as elfoglalása ennek szellemében történt. Svéd–orosz viszonylatban az 1809-es haminai békében vált ténylegessé a terület elcsatolása, és a bécsi kongresszus szentesítése hat évvel később, nem is oly paradox módon, a Napóleonnal kötött alku legalizálta.²

A finn–orosz dialektikus kapcsolat tehát 1808-ban kezdődött, amikor Oroszország meghódította Svédország keleti tartományát („Österland”) és egy évvel később létrehozta Finnországot. Az új orosz–svéd határt stratégiai szempontok alapján húzták meg, így lett a Botteni-öböl keleti partvidéke és az Åland-szigetek a „természetes határ”, I. Péter óta nem először és nem utoljára hivatkozva a „főváros biztonságára”.³ Az amúgy szegény Finnország

* A tanulmány egy készülő értekezés része

stratégiai jelentőségét Szentpétervárhoz való közelsége adta, és a félelem, hogy esetleges felvonulási területül szolgálhat Oroszország ellenségei számára. Az ország elfoglalásának elsődleges motívuma *katonai* volt és nem gyarmatosító vagy imperialista a szó gazdasági értelmében. Oroszország biztosítani tudta volna védelmi érdekeit a Finn-öböl északi részének ellenőrzésével is, ezért nem tervezte Finnország annektálását. Azonban sokan, így a cári udvarban száműzetésben élő Y. M. Sprengtporten (1740–1819) is, a tartomány Svédországtól való elszakítását szorgalmazták, és egy független vagy széles autonómiájú keretben akarták összefogni a finn területeket – orosz segítséggel.⁴

A meghódított területeket nem olvasztották rögtön a birodalomba, megtarthatták saját törvényeiket, az egyes szociális csoportok a privilégiumaikat, és bizonyos önkormányzati jogok is csorbítatlanul megmaradtak. Finnország helyzete ebből a szempontból nem volt kivételes: a balti államok is megtartották kormányzati formájukat és a kongresszusi Lengyelország külön királyság volt az Impériumon belül. Oroszország a XIX. század elején nem volt egy egységes és centralizált állam, hanem több régióból tevődött össze, melyek nagymértékben különböztek egymástól, nem csak nyelvükben és kultúrájukban, de gazdasági fejlettségükben is. Az orosz politikai rendszer nem tette lehetővé az újonnan meghódított területek gyors beolvasztását, ezért „áldozatait egészben nyelte le”, és az emésztés hosszadalmas és fájdalmas volt.⁵

Finnországot tehát egy olyan abszolutista államhoz csatolták, amelynek politikai struktúrája „területi” és korporatív jellegű volt, és amely éppen ezért *nyitottként* is leírható. A sokszínű területi fragmentumokat összefogó államot a cár testesítette meg, a mindenki számára *közös uralkodó*. Az új területi, illetve politikai egységek azonos procedúra alapján lettek inkorporálva: lojalitást esküdtek a cárnak, aki viszonzásként megerősítette az előző uralkodó által biztosított jogokat és törvényeket. Az ismételen megerősített jogok *indefinitek* voltak, ami tökéletesen megfelelt a korabeli Oroszország tradicionális jogszemléletének. Csak helyi konfliktusok esetén került sor elszigetelten, esetszerűen az adminisztratív jellegű kompetenciák körülhatárolására. Az általános kodifikáció hiányában a kauzalitás volt a jellemző, a megoldást szolgáló precedensekre pedig az, hogy a „birodalom érdeke” dominált a helyi jog fölött.⁶

A központi adminisztráció a birodalom méreteihez képest még alacsony hatékonysággal dolgozott, főleg helyi ügyekben kényszerült a hiányzó közigazgatási infrastruktúra pótlására: az uralkodó által megerősített privilégiumok a helyi elit által irányított társadalmi és politikai viszonyok *konzerválását* is jelentették egyben. A nem orosz elemek jelenléte a központi államapparátusban is természetes volt, a közigazgatás helyi szintjén pedig nélkülözhetetlen volt hely- és nyelvismeretük, s nem utolsósorban a szakértelmük. A rendi előjogok és a korábbi törvények segítségével működtetett autonóm régiókban, főleg a „határországokban”, az alapvető konfliktust a nyugati tradíciókhoz közelebb álló politikai intézmények és a modernizálódó cári bürokratikus apparátus közötti ellentmondás szülte a későbbiekben.

Finnország viszonya Oroszországhoz alapjaiban ugyanolyan volt, mint

más privilegizált területeké az Impérium nyugati részén, de a részletekben a különböző történelmi körülmények között végbement hódítások bizonyos eltéréseket eredményeztek.

1809. február 27-re I. Sándor Porvooba hívta a stockholmi országgyűlés rendjeinek finnországi képviselőit. A porvooi diétán a rendek felesküdtek az uralkodóra, I. Sándor pedig ünnepélyes fogadalmat tett, amelyben kötelezte magát, hogy az ország ősi vallását, kiváltságait és törvényeit szentül megőrzi, népét a nemzetek sorába emeli.⁷ Az ország politikai és jogi státusának pontosabb körülírását nem tartalmazta a cár franciául elmondott esküszövege, amelyet minden templomban kifüggesztettek svéd és finn nyelven.⁸ Az oroszok részéről pontos politikai számítás húzódott meg az aktus mögött: a törvények meghagyása a pacifikálás politikai eszköze volt, nem pedig Finnország státusának jogi szempontból történő meghatározása.⁹ A XIX. század közjogi vitáira alapot szolgáltató porvooi beszéd a jogi gondolkodás fejlődésével még inkább kihangsúlyozta az eltérést a finn és az orosz értelmezés között. A korszak történeti feldolgozásait is sokszínűvé tevő polémia azokra a kérdésekre keresi a választ, hogy melyek voltak azok az endogén és exogén tényezők, amelyek a *finn állam* fokozatos kifejlődését eredményezték. A svéd *intézmények és jogi normák* érvényben tartása, a cári eskü olyan kitételei mint „alkotmány” és „nemzet”, még a XIX. század eleji orosz jelentéstartalmukkal is „forradalmiak” voltak.

A kor orosz politikai kultúrájától és gyakorlatától távol eső intézmények megtartása, illetve újak létrehozása önmagában nem magyarázható kizárólag a „hagyományos” procedúra szertartásszerű alkalmazásával, mivel részben tudatos szándékmegvalósítással van dolgunk.

I. Sándor a korábbi – svéd – alaptörvényeket erősítette meg. Mint *finn alkotmány* ez új volt, csak tartalma volt a régi, leszámítva az új viszonyok miatti több jogfelfüggesztő és jogváltoztató hatást.¹⁰ A markánsan monarchikus karakterű alkotmány hatályának meghosszabbítása nem jelentette a cár abszolút hatalmának oly mértékű korlátozását, hogy az túl sok kompromisszumot igényelt volna. A gusztaiviánus svéd alkotmány egy erős királyi végrehajtó hatalmat támogatott, amely hierarchikus adminisztrációja fölött a diétának kevés ellenőrző jogosítványa volt.¹¹ A svéd társadalom legjellegzetesebb vonása a szabad parasztság volt. A mezőgazdaság igazán sohasem feudalizálódott, a svéd nemesség meghatározó helyzete inkább a központi államapparátusban elfoglalt helyén alapult, mint a földtulajdonláson. A parasztság viszonylag erős társadalmi helyzete visszatükröződött a politikai rendszerben: a születési arisztokrácia, a papság és a városi polgárság mellett ott volt a paraszti rend – igaz, nem egyenrangú jogosítványokkal. Az 1442-ből származó „Királyi Könyv”¹² foglalta magában a kormányzati, a magán- és büntetőjogi, valamint az eljárási szabályokat: az általános országos jogot. E törvénykönyv Finnországot a svéd területekkel egyenrangú államtagként kezeli, s a tételes jog még azután sem mutat semmiféle különbséget, hogy a keleti tartomány „nagyhercegség” címet kapott (1581).

Míg a finneket a svédek politikai és jogi szempontból teljesen egyenlőkké tették, addig a balti tartományokba vagy nem is ültették át a svéd jogrendszert, vagy pedig csak kiegészítő jogként alkalmazták. Annak oka, hogy az

orosz uralom alatt a finn jogfejlődés közjogias színezetet nyert, Csekey István szerint¹³ abban keresendő, hogy Svédország nem volt a középkori germán államokhoz hasonló rendi állam. Korán kialakult az erős, központi királyi hatalom, amelyet elsősorban nem az egyes rendek kiváltságai, hanem az általános alaptörvény és a közjog korlátozta. A svéd jogfejlődésnek megfelelően, Finnország alkotmánya sem rendi alkotmány, hanem valóban konstitucionális alkotmány volt. Ennek svéd–finn alaptörvényei az 1772-es „Kormányforma” és az 1789-es „Egység és Biztonság Törvénye” voltak.¹⁴ Az utóbbi az abszolút királyi hatalmat erősítette meg, de a parlament törvényhozó szerepe is megszilárdult ezzel egyi időben. Az alkotmány lényege, hogy a kormányzó hatalom csak az uralkodót illeti meg, aki mint az állam feje egyedül „felelős annak kormányzásáért Isten és a haza előtt”¹⁵. A hivatalnokok, akik öt tanácsaikkal segítik, csak neki felelősek; az *országgyűlés illetékessége nem terjed ki a kormányzati ügyekre*. A kormányzó hatalom zsinórmértéke a törvények, amelyekket sem hozni, sem megváltoztatni, sem eltörölni nem lehet a rendek részvétele nélkül, amely elv az adó-és pénzügyeknél is érvényesült. A diéta összehívása a király kényétől függött, és a külügyek irányítása is kizárólagos jogkörébe tartozott.

A törvény – finnországi utóéletével kapcsolatban is – fontos mozzanata az, hogy a nemesi jogok újabb megnyírbálásával kiterjesztette a nem nemesek hivatalviselési jogát és tovább oldotta a parasztokat korlátozó rendelkezéseket.

Oroszország Európa nyugati feléhez való viszonyában markáns korszak kezdődött Nagy Péter felvilágosult abszolutizmusával. A modernizációs reformoknak, reformkísérleteknek a felzárkózás érdekében meg-megújuló hullámai térnek vissza, melyek jellemzője a nyugati értékekhez való ambivalens viszony, ami az adaptáció erősen átpolitizált szelektivitásában nyilvánult meg. A reformok tervezésének időszakára az a jellemző, hogy a politikával foglalkozó, amúgy is szűk elit néhány kiválasztottja titokban készítette elő. A – Natan Ejdelman által *„forradalom felülről”*¹⁶ képletével szemléltetett – reformok a pravoszlávia eszmekörében, a despotikus orosz állam által megszerzett társadalom privilegizált érdekcsoportjai felől voltak talán a legnagyobb veszélyben, akikkel szemben nem volt olyan modern társadalmi réteg, akikre támaszkodni lehetett volna. A politikai nyilvánosság szabadságának teljes hiánya az informális csatornába terelte mind a politikai koncepciók kidolgozását, mind az azokat opponáló érdekek artikulálását: hiányoztak az intézményes keretek. Így a készülő reformok legnagyobb ellensége azok idő előtti nyilvánosságra kerülése volt.

I. Sándor (1801–1825) személyében a felvilágosult abszolutizmus utolsó képviselője került a trónra. A cár érdeklődött a társadalmi és a politikai reformok iránt, és ez befolyásolta Finnország sorsának további alakulását is. Nagy benyomást gyakorolt rá a porosz Rechtstaat és a természetjog szerződélmélete¹⁷. (Az inkább „pseudokonstitucionális” (Jussila) elképzelések tipikus példája az 1809-es alkotmányterv, ahol azért szó sem volt a cári hatalom forradalmi mélységű korlátozásáról.) Meg volt győződve, hogy tanulni lehet a „határországok” intézményrendszeréből¹⁸; ha lehet, még fontosabbak voltak a külpolitikai megfontolások: egyik oldalon célszerűnek látszott a

finnek lojalitását megnyerni és Stockholmtól az új szuverén felé irányítani. Másrészt a napóleoni háborúk a polgári forradalom exportjaként is értelmezhetőek, és ennek veszélyét a cári udvarban is érzékelték.

I. Sándor különösen a tilsiti béke után hajlott a polgári fejlődésnek bizonyos engedményeket tevő újítások bevezetésére¹⁹, amihez Finnország viszonylatában hozzájárult az autonómiát javasló pétervári finn emigráció. Az újonnan meghódított nagyhercegség többek – például M. Klinge – szerint²⁰ kísérletképpen az alkotmányos monarchia liberálisabb gyakorlatának modellezésére adhatott lehetőséget.

A cár legbefolyásosabb tanácsadója, Mihail Szperanszkij (1771–1839) egy olyan zóna létrehozását tervezte az orosz területek körül, amely igazgatásában tükröződtek volna helyi sajátosságok, és ahol a felvilágosodás eszmérendszerének szellemében próbáltak volna kormányozni.²¹ Lev Tolsztojtól kezdve a szovjet történészekkel bezárólag mindenki bírálta Szperanszkijt, a fantasztikus karriert befutott, rendkívül tehetséges politikust (aki egy pápa fiából lett az ország legbefolyásosabb minisztere), mert össze akarta békíteni a földesúri, az állami és a paraszti érdekeket, mert hiábavaló reményeket fűzött az „álnok cár” tevékenységéhez.²² 1807–1812 között kidolgozott egy fölülről induló, soklépcsős reformot. A különböző társadalmi csoportok érdekeinek szem előtt tartásával ennek fokozatosan két eredményhez, az *alkotmányhoz* és a *jobbágyrendszer megszűnéséhez* kellett volna vezetnie. 1809 őszére Szperanszkij kidolgozta az állami struktúra átalakításának menetét, középpontban a *törvényesség* elvével, a hivatalnokok egy részének választhatóságával és felelősségre vonhatóságával, választott bíróságokkal, a *hatalom megosztásával*, az önkényuralom bizonyos alkotmányjogi korlátozásával. Az új eszméket igyekezett összebékíteni a fennálló renddel. Ezért az egyes tisztségek választás útján való betöltésének elvét szüntelenül igyekezett ellensúlyozni a hatalom jogaival, a cár jogaival, hogy megerősítse vagy hatályon kívül helyezze a választott szervek döntéseit.

Tervei szerint a miniszterek a *dumának*, a törvényhozás szervének tartoznak számadással, de a cár nevezi ki és váltja le őket. A bírákat, valamint az esküdteket a helyi dumák választják, a cári hatóságok azonban ellenőrzik és jóváhagyják a választásokat. Az uralkodó terjeszti be a törvényjavaslatokat, ő is szentesíti, ám egyetlen törvény sem léphet hatályba, amíg az Állami Duma meg nem tárgyalta.²³ Mint látható, a hatalommegosztás, a fékek-egyensúlyok rendszere, a jogforrási hierarchia egy túlbiztosított mechanizmusa rajzolódik ki. A törvényhozás, a végrehajtó hatalom, a bíraskodás autonómiája oly kicsi és ezt a kevés autonómiát is oly túlsúlyos jogosítványokkal korlátozza a szuverén cár, hogy a főhatalommal továbbra is kizárólagosan ő rendelkezik.

Szperanszkij szándékának ez tökéletesen megfelelt. A cár hatalma ilyen szervezeti feltételek mellett nagyobb és hatékonyabb lenne, mint az alacsonyabb szervezeti fokú, „rendetlen” despotikus kormányzati formában.²⁴

A cár porvooi beszédébe Szperanszkij (1808 őszétől a finn ügyeket felügyelte!) „szúrta be” az „alaptörvények” és az „alkotmány” kifejezéseket. A finn rendek megpróbálták elérni, hogy tisztázzák: mi értendő „alaptörvény” alatt. Mivel maguk sem tudtak megegyezni egymás között e kérdésben, és az uralkodó, félve hatalmának további korlátozásától, elzárkózott a

kormányzás formájának országgyűlési megvitatásától: a finneknek adott biztosíték (ti. a cár ünnepélyes fogadalma) ugyanolyan indefinit maradt, mint a korábban meghódított népeknek adományozott jogok.²⁵ A cár szemszögéből a finn rendek „tisztán monarchikus” szerepet játszottak: *tanácsadók* voltak, *információ továbbítók* és nem egy szuverén testület, amely a liberalizmus gyakorlata szerint korlátozza a monarcha hatalmát.

Finnország jogi státuszát nem szabályozta nemzetközi garancia mint Lengyelország esetében, ahol a bécsi kongresszus nagy hatalmi osztozkodása eredményeként alkotmányos királyság jött létre, az orosz cár uralma alatt. Orosz–lengyel vegyesbizottság a korabeli viszonyok között liberálisnak számító alkotmányt készített. A lengyel képviseleti szerv, a szejm, kétkamarás volt, amelynek tagjait a felsőházba a korona nevezte ki, az alsóházba pedig választott képviselők kerültek a nemesség és a középosztályok soraiból. Az országgyűlés nem rendelkezett a törvényhozás jogával, csak „tanácsokat” adhatott a cárnak. A kongresszusi Lengyelország hadserege és közigazgatása mind személyi összetételében, mind nyelvében lengyel volt.²⁶

Lengyelországot és a Finn Nagyhercegséget vámhatárok választották el a birodalom többi részétől. Ez megfelelt Szperanszkij felfogásának, aki egyik levelében azt hangoztatta, hogy „Finnország nem kormányzóság, hanem *állam*”.²⁷

I. Sándor Szperanszkij tervének általános irányzatával egyet értett, s ennek megvalósítását 1810-ben akarta elkezdni. Az új államtanács munkája ekkor kezdődött, s a tanácsba birodalmi titkárrá az uralkodó még Szperanszkijt nevezte ki, de a tervezett papíron maradt. A cár – vélhetőleg – visszaretent az általános reformoktól. Engedve az intrikának, amely francia barátsággal vádolta Szperanszkijt, Napóleon küszöbön álló támadása előtt száműzte kegyencét.²⁸

Finnországot 1809 után úgy kormányozták, mint egy elkülönült egységet az Orosz Birodalmon belül. A státusza „nagyhercegség” volt, és I. Sándor – mint előtte a svéd királyok is – felvette a „Finnország Nagyhercege” címet, sok más titulusa mellé. A svéd uralom alatt a nagyhercegségnek pusztán „heraldikai státusza”²⁹ volt. Elkülönült államegységgé válása az orosz éra alatt kezdődött: a saját parlamenttel és a saját – a birodalmitól független – központi adminisztrációval, élén a szenátussal, melyek hivatalos nyelve a svéd volt. Az alkotmány és az „Általános Svéd Törvénykönyv”, amely a magán-, büntető- és polgári jog lényeges részét foglalta magában, évtizedeken át változatlanul maradt. Finnország belső kormányzatát a szenátus, vagy amint 1816 előtt nevezték, a „Kormányzó Tanács” látta el, amely 1809-ben a megfelelő svéd államszerv helyébe lépett.³⁰ A speciális státus, különleges jogi helyzet szülte elkülönülés abban is megnyilvánult, hogy az orosz alattvalóknak nem voltak polgárjogaik Finnországban.³¹

Az Impériumhoz történő csatolással új helyzet állt elő: a finnek nem voltak részei az orosz politikai adminisztrációnak, míg korábban a svéd király alattvalóinak számítottak államigazgatási ügyekben. Minden autoritással rendelkeztek a Nagyhercegségen belül, kivéve, amit a cár magának tartott fenn. A törvénykezdeményezés joga a szuveréné volt a pénzügyi és a közigazgatási törvényalkotásban is. A cár – mint erre már korábban utaltunk – e jogát csak

a diétával együttműködve tudta gyakorolni, csakúgy mint az új adók és vá-mok kivetését. Az országgyűlés összehívásának a joga is őt illette, s ha nem élt ezzel a jogával, az alkotmányt nem sértette meg. (1809 és 1863 között az ún. „megfagyott alkotmányosság” korában a rendeket egyszer sem hívták össze.)

A finn történetírásban a Kormányzó Tanácsra³² úgy tekintettek, mint-ha svéd modellre mintázódott volna, de eredeti terve – orosz volt, nevezete-sen az, hogy a legfelsőbb végrehajtó és bírói hatalom egy szervben legyen kombinálva. A két funkciót szétválasztani célzó finn törekvések nem jártak eredménnyel. (Hasonló jellegű szerv 1812-től Besszarábiában is létezett.)³³ A tanács (továbbiakban: szenátus/kormány) a finn állam legmagasabb admi-nisztratív szerve volt. Kezdetben olyan kis ügyekben döntött, amelyek nem tartoztak a legfelsőbb autoritás joghatósága alá. Később adminisztratív fel-adatai kibővültek, és egyre inkább „hazai kormány”-ként működött. Nem volt alárendelve a legmagasabb orosz államigazgatási szervnek, a hierachián kívül helyezkedett el. Két főosztálya (igazságügyi és gazdasági), valamint kilenc alosztálya volt. A 14 tagú testület (I. Miklós alatt 20-ra emelték) elnö-ke a főkormányzó volt, és határozatait az uralkodó nevében hozta. Mivel az uralkodót képviselő főkormányzók (az elsőt leszámítva) nem beszéltek svéd-ül, a szenátus irányítása az alelnök kezébe csúszott át. A szenátorokat a cár nevezte ki, akik miniszteri teendőket láttak el és hivatalokat is irányítottak. A szenátus jogi főosztálya tulajdonképpen a Legfelsőbb Bíróságnak felelt meg, s mivel tagjai a szenátorokból kerültek ki, a legfelsőbb bírászkodás nem volt politikailag független helyzetben.

1863-ig, a rendek hosszú idő utáni első összehívásáig a szenátus egy olyan, a cár által kinevezett testület volt, amely kormánynak is tekinthető, mert lényegében a végrehajtó hatalmat gyakorolta, de a legfőbb bírói hata-lom is itt összpontosult, csakúgy mint a törvényalkotásban való részvétel joga.

A főkormányzó intézménye 1812-ben jött létre és a cári rendelettel szabályozták működési kereteit.³⁴ Az első főkormányzó az a Göran Magnus Sprentporten volt, aki oly sokat lobbyzott a cári udvarban Finnország auto-nómiája érdekében. (Utódai oroszok és balti németek voltak.) A főkormány-zó a cár személyes képviselőjeként közvetlenül a cárnak tartozott felelősség-gel. Ő volt a szenátus elnöke, a finnországi orosz katonai erők főparancsnoka; s így mint a legmagasabb közjogi méltóságnak mérhetetlen hatalom összp-on-sult a kezében.

1811-ben hozták létre a Finn Ügyek Bizottságát, amelyet az orosz állam többi más területi bizottságaihoz hasonlóan szerveztek meg.³⁵ Szent-pétervárott székel, hivatalnokai finn állampolgárok voltak. A szenátus „iker-testvére” volt, mert nem csak annak előterjesztéseit képviselte a cár előtt, ha-nem jogosítványainak megfelelően egyben konzultatív testületként is műkö-dött. Szerepe különösen nagy jelentőséggel bírt a finn politikusok szemében, mert a tanácsadó jelleg módot adott az uralkodó közvetlen befolyásolására, és a finn jogszabályok ismeretében ők őrködtek afölött, hogy az uralkodó által kiadott rendeletek az alaptörvényekkel ne ütközzenek. Az előzetes norma-kontroll nem bírt jogvesztő hatállyal, a cár nem volt köteles figyelembe ven-ni, de nagy játékeretet biztosított a finn érdekek képviselőjére és védelmére.

Az államigazgatási piramis csúcsának az új viszonyokhoz való átszervezése mellett 1812-ben határmódosítást hajtottak végre, amely során az ún. „Régi Finnországot” visszacsatolták a nagyhercegséghez. Példa nélkül álló gesztus ez nem csak azért, mert az orosz–finn történelmi kapcsolatokra inkább ennek ellenkezője volt a jellemző, hanem azért is, mert a Karél földszorosan a határ közelebb került Szentpétervárhoz! A finn főhatóság alá került területeken felszabadították a jobbágyokat, és a finn közigazgatás került bevezetésre. Ez Jutikkala és Pirinen szerint³⁶ nagy valószínűséggel arra utal, hogy a cárnak megvoltak a motivációi arra, hogy *etnikailag és vallásilag homogén adminisztratív körzeteket* hozzanak létre. A feltételezés annak ellenére elfogadhatónak tűnik, hogy a nagyhercegséghez csatolt területek lakossága ortodox vallású volt, és Finnország nem volt etnikailag homogén...

Amikor még Finnország a svéd korona része volt, az elkülönült finn állam képzete nem létezett, csakúgy mint a finn nemzeté mint közösségé sem. A közösség, amely alattvalói hűségéről biztosította az orosz cárt, néhány különleges joggal bíró csoportból tevődött össze (rendek, városok, egyetem), amely inkább *érdekcsoportoknak* s nem egységes nemzeti csoportnak írható le. Az új szuverén által megerősített jogok elsődlegesen az arisztokrácia és a tulajdonos parasztság számára bírtak nagy jelentőséggel, mivel azok a földtulajdonlás jogának megerősítését biztosították. További fontos jogok és szabadságok voltak, amelyek más csoportokat is érintettek: a személy és a tulajdon sérthetetlensége, a parasztbirtokosok védelme az erőszakos katonailag ellen, a középosztály kereskedelmi jogai, valamint a turkui egyetem és a papság különleges jogai.³⁷

A finnországi politikai elit fogalma az államiságról a felvilágosodás korának felelt meg; mechanikus, atomizált és korporatív jellegű volt. Az állam főleg privilégiumok és prerogatívák alkotta test volt a képzeteik szerint. Az alaptörvények az alattvalók jogait ennek szellemében korlátozták. Az állam alkotmánya, a rend biztosításának alapvető eszköze a jogokat és előjogokat foglalta egységbe. A közjog és a magánjog nem különült el tisztán egymástól, és az alaptörvények mind a kettőnek megfeleltek: tartalmazták a kormányzati formát, az általános kódexet és az egyházi törvényeket.³⁸ A lutheránus egyház szervezetének fő vonása az, hogy *államegyház*, és kormányzatának élén az állam kormányója áll. Az egyházi törvények megalkotása vagy módosítása nem a zsinat, hanem az uralkodó és az országgyűlés jogkörébe tartozik.³⁹ Az egyház támogatta a helyi önkormányzatokat, és az egyházközségeket a helyi közigazgatási központokba tette. A finnek részvétele a politikai életben, a direkt participáció a pogány idők tradícióiban gyökerezett és a helyi önkormányzatokban élt tovább. A különféle szintű és szervezetszerű önkormányzatok egy része nem csak helyi kérdésekben nyilvánított véleményt, hanem az egész királyságot érintő kérdésekben is. (A Gustav Vasa-féle abszolút monarchia egyre ritkábban élt a tartománygyűlések nyújtotta lehetőséggel.)

A finn rendek képviselői a svéd arisztokratikus alkotmányosság tradícióin nőttek fel. Az alkotmány és az alkotmányosság tiszteletének mély hagyományai voltak. Az alaptörvények folytonossága vitán felül állt, a finn közjogi gondolkodás fejlődésével viszont egyre élesebb kontúrokat kaptak olyan, az oroszországitól eltérő alkotmányértelmezések, amelyek már 1809-ben is jelen voltak.

A finn autonómia alapja (= a cár által tett eskü) jogi szempontból nagyon gyenge biztosítékot jelentett, és ezzel maguk a finnek is tisztában voltak. Az aggályukat nem oszlatta el az sem, hogy I. Sándor 1816-ban az alaptörvényre tett esküjének hatályát nem csak uralkodása idejére tekintette kötelező érvényűnek, hanem „örök időkre”, és kiterjesztette utódaira is.⁴⁰ Az öt követő cárok mindegyike megismételte a finn alkotmányra tett szent fogadalmat.

Az értelmezési különbségek azonban már abban megnyilvánultak, hogy míg az orosz fél a teljhatalmú cár nagylelkű ajándékának tekintette az aktust, amely adományozása ugyanolyan természetes, mint e kegy bármikori visszavonása, a finn közjogi gondolkodásban *mind a két felet kötő szerződés*ként volt jelen.⁴¹ 1820-ban az ország politikai-jogi kapcsolatát Oroszországgal így definiálták: „Finnországot az Orosz Birodalomhoz kapcsolták és az általános adminisztráció tárgya más országokkal való külkapcsolatokban, de a belső igazgatás szempontjából különleges politikai létezéssel bír.”⁴² Ennek megfelelően a nagyhercegség kormánya és a nagyherceg között nem lehet orosz áttétel. Fokozatosan felerősödtek azok a nézetek, miszerint a két ország kapcsolata *perszónálunió*. A szuverén hatalma „alkotmányos főhatalom”, e hatalom és a „trón fensége” elválaszthatatlan és sérthetetlen, mely tény nem zárja ki az alattvalók jogát az új törvényekhez vagy adókhoz való hozzájárulásról.

A finn arisztokráciának érdeke volt, hogy megőrizze a rendek privilégiumait (és a rendiséget), mert az orosz jogrendszer bevezetése gyengítette volna a pozícióit. Tudatos és nagyon intenzív erőfeszítéseket tettek annak érdekében, hogy konzerválják és megvédjék a kialakult társadalmi és politikai viszonyokat: Ellátták az oroszokat, de főleg a cárt információkkal a finn jogviszonyokról. Erősítették az országon belül az amúgy is hagyományos törvénytiszteletet és a törvények ismeretét. Intézményi szempontból fontosnak tartották a finn adminisztráció és jogrendszer különállásának fenntartását. Később vetődött csak fel a birodalomhoz való viszony precíz definiálásának igénye az alkotmány írott formában történő rögzítésével.⁴³

A XIX. század elejének finn közjogi gondolkodására, annak arisztokrata és hivatalnoki képviselőire a francia forradalom eszméi nem voltak hatással, bár a cenzúra ellenére ismerték azokat. Gondolkodásukat e téren is forradalom előtti idők konzervativizmusa jellemezte. A mélyen gyökerező tradicionalizmus jellemző volt a svéd attitűdre, Finnország új helyzete pedig fokozta az igényt a hagyományos értékek iránt a status quo megőrzése érdekében. A forradalmi és ellenforradalmi eszmék nemzetközi konfrontációjában a finn arisztokrácia habozás nélkül az utóbbi mellé állt. A konzervativizmus további eredője a forradalmi eszmék iránt fogékony középosztályok gyengesége volt. A konstitucionalizmus modern eszméi a joghallgatók körében kezdtek elterjedni. Az „alkotmány” szemantikai jelentéstartalom-változáson ment keresztül. A hagyományos értelmezést két eszme befolyásolta: a konzervatív romanticizmus, az ún. „történeti iskola” és a hegeliánus nézetek.⁴⁴ Kezdetben a legmagasabb adminisztratív szervezet struktúráját értették e fogalom alatt, valamint a hatalom gyakorlását a fennálló törvények szerint, míg

végül az *írott alkotmányt*, a „papírt”. Az alkotmány jelentése ekkor már a *kormányzati formára* és ahhoz kapcsolódó törvényekre utalt.

A századvég közjogi csatája (az ún. „finn kérdés”) majd a fenti problémakörökhöz kanyarodik vissza, de már egy egészen más történelmi környezetben és megváltozott társadalmi, politikai és főleg gazdasági viszonyok között.

A század folyamán a finnek nyugodtak voltak és lojálisak⁴⁵ a politikai dominanciát megtestesítő cárizmushoz. Az uralkodó osztályok felső rétegei, a nemesség konzervatív volt és elutasító a liberális nézetekkel szemben. Számukra úgy tűnt, hogy az orosz fennhatóság új lehetőségeket biztosít nekik és az ország számára. Eppen ezért a finn állam részére a lehető legnagyobb autonómiát akarták elérni.

Finnország egy békés szeglete volt a birodalomnak: társadalmilag konzervatív, politikailag nyugodt. A finnek konzervativizmusát nem érték egyelőre kihívások a forradalmi eszmék irányából, mert az ez iránt fogékonyabb középosztály kis számú volt, és befolyása csak a század második felében növekedett meg. A birodalomban az előjogokat a lojalitás és a békesség mércéje alapján adományozták. E két szempont alapján Finnország ritka nagy megbecsülésnek örvendett a cári udvarban. „Hagyjátok békén a finneket! – mondta I. Miklós – Ez hatalmas birodalmam egyetlen provinciája, amely uralkodásom ideje alatt nem okozott nekem aggodalmat vagy elégedetlenséget”⁴⁶ S valóban: a finnek „meghúzták magukat”⁴⁷ és tettek róla, hogy semmit se lehessen hallani Finnország felől – se jót, se rosszat. Egybeesett a cár és a finn politikai erők törekvése: „quieta non movere”.

Lengyelország kétszer is fellázadt (1830; 1863), de a finnek nem mozdultak. A társadalmi és politikai konzervativizmus segített megőrizni a finn-orosz viszonyban a változatlanyságot, a belviszonyokban pedig megakadályozta a hagyományos társadalomszerkezet felbomlását.

Finnország irányából Szentpétervár nagyobb biztonságban volt, mint valaha, a finnek lojalitását pedig könnyű volt megjutalmazni: továbbra is megtarthatták a birodalom szempontjából ártalmatlan privilégiumaikat, ezzel is ébren tartva az elégedettség érzését bennük.

A finn-orosz viszonyt módosító és a nagyhercegség belső mozdulatlanyságát megtörő reformok II. Sándor uralkodása (1855–1881) alatt kerültek bevezetésre, miután 1863-ban összehívták az országgyűlést. Az 1809-től eddig eltelt időszakban a szenátus és az államigazgatás pocíziói nagymértékben megerősödtek, főleg a cárok közönyének „köszönhetően”, amit a finnországi „belügyek” iránt tanúsítottak. Ez növelte a fenti szervek mozgásterét és a létfontosságú, rutinszerű igazgatási feladatokat különösebb felső kontroll nélkül, autonóm módon láthatták el. A bürokrácia erősödésével a nemesség tradicionális helyzete meggyengült: a modernizálódó államigazgatás bürokratikus gépezetében a szakmai hozzáértés kezdett többet nyomni a latban, mint a nemesi származás.

II. Sándor jól ismerte a finn viszonyokat. 1856-ban a szenátusban tartott beszéde a reformkurzus előjele volt: fontosnak tartotta az ipar és a közlekedés fejlesztését, a kereskedelem támogatását és elemi iskolák alapítását.⁴⁸ Uralkodása *nagyfokú liberalizálódást* jelentett Finnország számára: a politikai,

gazdasági és kulturális reformok fordulatot eredményeztek, kimozdították az országot statikus állapotából. Az esemény fontosságát aláhúzó, a cár személyesen nyitotta meg az 54 év óta először összegyűlt diétát. Beszédében kinyilvánította azon szándékát, hogy a rendek meghallgatásával fog kormányozni és rendszeresen összehívja az országgyűlést.⁴⁹ A finn nyelv egyenjogúvá vált a svédvel, újrászervezték az önkormányzatokat. Pénzügyi reformot vezettek be, melynek eredményeként megjelent az önálló finn fizetőszköz, a „markka”. A reformok átalakították a finn postarendszert és a hadsereget is.

Egy új alaptörvény, az 1869-es országgyűlési rend, a képviseleti eszmének és a gyűlések periodicitásának kifejlődését vonta maga után.⁵⁰ Az ún. „Diéta Ediktum” szerint ötévenként hívják össze az országgyűlést. (Ez 1882-ben három évre rövidült. E törvény eredményeként 1886-ban bővült a képviselők törvénykezdeményezési joga.) A finn felfogás szerint ettől kezdve volt *saját alkotmányuk*, amelyben ki voltak jelölve az uralkodó és a parlament hatalmának a határai. Tulajdonképpen nem történt azonban más, mint hogy II. Sándor, *politikai koncessziót* adományozva megerősítette az 1772-es törvényeket, de továbbra is egy *évszázados* jogviszonyt konzervált. Az európai jogfejlődést alapul véve visszalépést jelentett ez az aktus, de a finnek szempontjából megnyugtató, a birodalmi viszonyok között viszont meglehetősen jelentős volt az „alkotmányozó” cár. Az uralkodó szemszögéből mindez azt jelentette, hogy az alkotmány védelmet nyújtott a demokrácia „forradalmi” eszméjének terjedésével szemben, ugyanis ez messze archaikusabb alkotmány volt, mint az 1831-es belga vagy akár az 1809-es svéd alaptörvények. A cár Finnország „alkotmányos, monarchikus” uralkodójának tekintette magát, „a törvényeknek megfelelő monarchikus igazgatást” értve ez alatt.⁵¹ A nagyhercegség az ő szempontjából egy „tisza monarchia” volt, a rendeket képviselő konzultatív testülettel. A finn rendeknek ezután sem volt a modern értelemben vett autoritása, csak régről származó joga a privilégiumok védelmére: nevezetesen a törvényekhez és az adókhöz való *hozzájárulás* joga.

II. fejezet

A finn nemzeti ébredés

A Finn Nagyhercegségnek az Orosz Birodalom politikai fennhatósága alá kerülésével Svédország etnikailag homogénebbé vált. Ezután kezdenek „svéd nép”-ről beszélni, svéd „állam” vagy „kiállóság” helyett: 1809-ben Svédország nemzetállammá vált.¹

A XVIII-XIX. század fordulóján a nemzeti önmeghatározás eszméjének kevés követője akadt még Finnországban. A XVIII. század vége felé jelentkezett a finn kulturális identitás megalapozásának igénye. Az Oroszországgal fennálló unió, a svédektől való állami elkülönülés csak erősítette ezt az igényt. A *latin* iskolázottság és a *svéd* adminisztráció nyugati kultúrát és skandináv típusú társadalmat konszolidált Finnországban. 1809 *identitásválságot* is jelentett a finnek számára, a nemzettudat fejlődésére gyakorolt felszabadító hatásával együtt. A finn társadalomszerkezet jellegzetességéből adódóan az országon belüli politikai és kulturális dominanciát a svéd nyelvű

felsőbb réteg gyakorolta. Bár a nyelvi, szociális és műveltségi határok egybeestek Finnországban, a helyi elit nem azonosult a birodalom vezető elitjével: felvilágosult elemei gyorsan felismerték az ország új lehetőségeit, és egyre nagyobb meggyőződéssel hangsúlyozták Finnország *államjelleget*. A finn parasztság nem volt feudális alávetettségben a svéd uralkodó osztályok alatt, amelyek hatalma – amint arra már az I. fejezetben utaltunk – az államapparátusban betöltött szerepén s nem a feudális földtulajdonon nyugodott.

Az uralkodó felsőbb osztály egy vékony „filmréteget” alkotott csupán: az 1805-ös utolsó svéd census alapján 21 000 fő családotól, amikor a lakosság körülbelül 900 000 volt. Ez a szám 1860-ra sem változik, ami azt eredményezi, hogy az összlakosságon belüli számarányuk 2,3%-ról 1,3%-ra csökkent.² A finnországi svéd etnikum összességében is ugyanez a tendencia mutatkozik: míg számuk nő, százalékarányuk csökken:

1815	160 000	(14,6%)
1880	294 000	(14,3%)
1900	350 000	(12,9%) ³

A lakosság döntő hányada (98%) a szabad paraszti rendbe tartozott, melynek 85%-a finn anyanyelvű volt. Politikai kultúráját és a döntéshozatalban való részvétel formáit (delegáció, direkt participáció) tekintve messze fölülte állt a birodalom korabeli viszonyainak. Adottak voltak számára az önkormányzatok, a rendi országgyűlésen való részvétel intézménye és az a tény, hogy a lakosság nagy része tudott olvasni. Ezáltal és nem utolsósorban a papság révén rendelkeztek bizonyos információkkal a politikai folyamatokról, a hatályos törvényekről. Természetesen nem rendelkeztek az elitével azonos mértékű politikai jogokkal, de be voltak vonva a döntéshozatal mechanizmusába, legszélesebb jogosítványokkal a helyi, önkormányzati szinten, és a részvétel felfelé vertikálisan szűkült. Politikai ismereteik és tapasztalataik eleve kiemelték őket a periféria depolitizált paraszti tömegei közül, és megfelelő partnerül szolgáltak ahhoz, hogy az állam- és nemzetépítés folyamatában dialógus alakuljon ki. A társadalom e legszélesebb rétegére is a mély konzervativizmus volt a jellemző, amelynek tradicionális elemei közé tartozott az uralkodó iránti lojalitás. A finn lutheránus egyház által is formált politikai gondolkodásból eredően: „az autoritás az Isten, és a bizonyosság adva van, hogy aki jót cselekszik, annak nem kell félnie tőle”.⁴ A vallásos parasztság úgy értékelte, hogy az autoritás cseréje fölöttük Isten akarata volt. Így Finnország politikai státuszának megváltozása semmilyen traumát nem okozott, nem szült skrupulusokat a parasztság körében. A cár iránti lojalitást hosszú távon erősítette az is, hogy a hagyományos viszonyok érintetlenül maradtak, nem törte fel azokat az erőszakos betagozódás kényszere.

A finn politikai elit képzésében központi szerepet játszott az ország egyetlen felsőoktatási intézménye, az 1640-ben alapított turkui egyetem. 1809 után ez a szerep még hangsúlyosabbá vált. Popini Albert az egyetem jelentőségét azzal világítja meg, hogy Finnországban nem volt semmilyen más kulturális vezető tényező: udvari élet, születési- vagy pénzarisztokrácia, mint másutt. Az állami hivatalnoksereg, a papság és a közoktatás emberei képezték

a társadalom vezető osztályát.⁵ Tagjai mind Turkuban végeztek és az egyetem szellemiségét képviselték annak elvégzése után. I. Sándor meghagyta a széles egyetemi önkormányzatot és annak minden lényeges vonását. II. Sándor 1869-ben – az ekkorra már Helsinkibe áttelepült – egyetemnek azt a jogot adományozta, hogy két képviselőt küldhetett az országgyűlésbe, a papok rendjébe.

Az ébredő finn nemzettudat is a turkui iskolában gyökerezett, indítása több forrásból táplálkozott: a svéd közvetítésű német romantikából és a finn államalapítás újkéletű eszméjéből.⁶ A felvilágosodás mellett az antikvitás is éreztette hatását, főleg a költészetben, ahol gyakran visszatérő motívum volt az ókori görögök és rómaiak hősi patriotizmusa.⁷

A finn nemzeti mozgalom elindítója Johan Vilhelm Snellman (1806–1881) filozófus, aki, mint kora szellemi elitjének csaknem minden tagja, maga is *svéd anyanyelvű* volt. Snellman célja a *nemzeti egység megteremtése* volt, *finn kulturális alapokon*.⁸ Egy nyelvében és kultúrájában egységes és lojális Finnország jobban ellen tud állni az ország függő helyzetéből eredő fenyegetéseknek. Az 1840-es években kezdte meg propagandakampányát az egységes finn nemzet létrehozása érdekében. Az egységes finn nemzeti kultúra hordozója csakis a közös finn nyelv lehet – vélte Snellman. Megkísérelte szintetizálni a nemzeti és a társadalmi gondolkodást. Felhívta a svéd nyelvű értelmiséget, hogy önként váltson nyelvet, álljon a nemzeti törekvések élére és fejezze be az egynyelvű állam létrehozásának művét. Snellman hegeliánus felfogása szerint a nemzeti lét alapja a nemzeti szellem, melynek fejlesztésében a nemzeti irodalomnak van nagy szerepe. Finn nyelvű nemzeti irodalom pedig nem létezett: finnül bibliát, imákat és egyéb más vallásos műveket adtak ki, szinte minden svédül vagy latinul íródott. Ezért újságokat adott ki finnül, olvasóköréül a *parasztságot* célozva meg. („A Gazda Barátja” – 1844)⁹

Snellman nem új elitet akart létrehozni, hanem a réginek akarta a nyelvet kicserélni. Nemzeti programjának (az ún. „Snellman doktrínának”) a megvalósítása egyik oldalon feltételezte a tömegek oktatását, a másik oldalon pedig a művelt társadalmi osztályok nacionalizálását. A „finn nemzet” alatt Finnország összes lakosát értette.¹⁰

A finn nemzeti mozgalmat az értelmiség vezette, de széles támogatásra talált a parasztság köreiben. Csakúgy mint Dániában és Norvégiában, a populizmus *alulról jövő támogatása*, a visszacsatolás elementáris erejű volt.¹¹ A finn nemzeti szimbólumok megismertetése, a jogi ismeretek terjesztése a nép körében a „népközéjárók” szemében elsődlegesen a nemzet építését jelentette, és csak másodlagosan bírtak azok direkt politikai jelentéssel. A föld népével való rendszeres és egyre intenzívebbé váló érintkezés már önmagában kifejezte a régi osztálykülönbségekkel való egyet nem értést. Ha gesztus jelleggel is, de megtörténtek az első lépések affelé, hogy a nemzetépítés érdekében megkezdődjön a feudális távolságtartás *önkéntes* feladása. Ez nem volt más, mint a civil gondolkodásmód előfutára egy még nem polgárosult, paraszti társadalomban.¹²

1809 után, a finnugor nyelvrokonság felismerésével a fiatal értelmiség egy részének figyelme a népköltészet és a népnyelv felé fordult. A finnek feláramadt nemzeti szellemének és mozgalmának ébrentartására mérhetetlen be-

folyással volt a Kalevala megjelenése (1835). Egy nemzet számára, melynek története homályos volt és megíratlan – mutat rá Popini¹³ –, ez az eposz egy költészettől beragyogott önálló műltat teremtett és egyben bizalmat keltett a jövő iránt is. Az irodalom, amelyet a Kalevala kiadása pezsdített fel, ekkor még svéd nyelven szólt meg.

A finn nacionalizmus egyszerre irányult a svéd kulturális dominancia ellen és a politikai függőségből eredő fenyegetettség kivédésére. A mozgalommá szerveződött *fennománia* természetes reakciójaként jött létre a nyelv-kérdés választóvonalára mentén a *svedománok* ellentábora, s a konfliktus – bár soha nem ért el nagy dimenziókat – a XX. század elejéig jelen volt a finn belpolitikában.

A fennománok társadalomfelfogása konzervatív volt és paternalista. Számukra az állam szerepe központi jelentőségű volt. Nagyon kritikusan viszonyultak a XIX. század második felében az új, *urbánus* és *ipari* társadalmi csoportokhoz, amelyek által fenyegetve látták a tradicionális társadalmi felépítményt. A századvégi fennomán mozgalom egy vallásos és agrárius ideológiai alternatívát képviselt, amely alapján létrejött nemzeti egység és a lojalitás taktikája megfelelő védelmet nyújt a formálódó finn állam számára.

A kibontakozó nyelvharcban a felsőbb osztályok nem értették Snellman nacionalizmusát és a *svedománok* oldalára álltak. A finn nyelv számukra az „ördög nyelve”¹⁴ volt, és tény, hogy akkori állapotában nagyon fejletlen és nyers volt ahhoz, hogy bonyolult (pl. diplomáciai) kifejezéseket visszaadjon. A svéd liberálisok ezzel szemben erős készletet éreztek a többségi nyelv és kultúra befogadására. Nem elleneztek a fennomán mozgalom kulturális aspirációit, de elvetették az egynyelvű finn nemzeti kultúra létrehozását. Számukra a fennálló politikai intézmények megőrzése és a svéd kulturális örökség kontinuitása fontosabb volt, mint a nyelv. Következésképpen a fennománoknál jobban hangsúlyozták Finnország mint *elkülönült politikai egység* jellegét.¹⁵ A. I. Arwidsson szállóigévé vált mondatában („Svédek nem vagyunk, oroszokká nem akarunk válni, legyünk tehát finnek!”) a „finn” nem nyelvi közösséget, nem egy etnikai többség vagy kisebbség tagját jelöli, hanem az *anyanyelvtől független, finn identitású polgárt*.¹⁶

A „skandináv eszme” az 1850-es években jött létre mint intellektuális argumentum a Snellman-doktrína ellenében. A fiatal, svéd nyelvű értelmiség körében volt népszerű, akik a Svédországgal való újraegyesítést szorgalmazták. A finnek és a svédek szerintük nem csak a nyelv választja el, hanem elsősorban a *faji hovatartozás*.¹⁷ A nyelv és a faj együvé tartozott a skandináv eszmét vallóknál, és ezzel összekapcsolódott a germán rassz felsőbbrendőségének gondolata. Nézeteik szerint a finnek műveletlenek, a kultúra hordozói a svédek: minden, ami Finnországban van, nekik köszönhető. A finnek a svéd kultúra nélkül a szibériai rokonaik színvonalán lennének. „A finn és a svéd nyelv harca nem más, mint egy alsóbbrendű és egy felsőbbrendű faj harca”¹⁸ – hangzott az explicit summázat.

A „pánskandináv” eszmék mellett a svéd nyelvű bürokrácia adta a fennománia oppozícióját, akikre a fajelmélet eszméi ugyan hatottak, de sokkal gyakorlatiasabb megfontolásból érezték pozícióikat fenyegetettnek. Azon túl, hogy a Snellman-doktrínát idealista álmodozásnak tartották, meg kellett vol-

na tanulniuk finnül, ami döntő többségük számára egy *idegen* nyelv volt. Féltek, hogy a fennomán mozgalom felébreszti a cári udvar gyanakvását, és az is visszatetszést szült, hogy a mozgalom eszmeisége azokat a határokat bolygatta, amely a tanult osztályokat, az exkluzív módon privilegizált svéd nyelvű réteget elválasztotta a társadalom többi rétegétől.

Szentpétervárott viszont nem csak toleránsak voltak az ébredő finn nacionalizmussal szemben, hanem még ösztönözték is azt.¹⁹ A cárizmus a svéd hatás ellensúlyozását látta a finn nemzeti mozgalomban, és – ha visszafogottan is – ezért támogatta. A Svédországtól való elidegenítés igen hasznos eszközt látták benne.

Az 1863-as ediktummal²⁰ a finn nyelv – elvileg – egyenrangúvá vált a svédvel, és húsz évet kaptak a hivatalnokok az elsajátítására. 1858-tól már a finn többségű önkormányzatok hivatalos nyelve a finn volt.

A finn állam évtizedekkel az etnikai különbségek politizálódása, azaz a nacionalizmus megjelenése előtt jött létre. A tény, hogy Finnország autonóm politikai egység volt a birodalom keretein belül, más nemzeti mozgalmakkal ellentétben nem tette elsődlegesen szükségessé az *elkülönült státuszért* való harcot. Különbözött az európai periféria azon országaitól is, amelyek a nacionalizmus segítségével azért küzdöttek, hogy megszabaduljanak az egyenlőtlen fejlődés dilemmájától.

Nyugaton a nacionalizmus szorosan az uralkodó osztályokhoz kötődött, míg a periférián főleg a középosztályhoz, amelynek tagjai *tömegtámogatást* kerestek az idegen politikai és gazdasági dominancia ellen. Finnországban a nemzeti mobilizáció igénye nem csak a felsőbb- és középosztályoknál volt fellelhető, hanem a parasztságnál is. Ennek köszönhetően a nemzeti konszolidáció nyugodt folyamat volt, nem egy külső (orosz) vagy belső (svéd) ellenségképpel szemben szerveződött meg, inkább befogadó jellegű volt (befelé), és kirekesztő vonásainak felerősödését a nagyorosz nacionalizmus generálta a század utolsó évtizedeiben. A finn nacionalizmus, a modern, területileg centralizált állam „*polgárvallása*” volt (Hobsbawn).²¹ A paraszti tömegeket könnyebben és hatékonyabban lehetett mozgósítani a periféria parasztságához képest. A nemzeti mozgalomba való betagozódásukat megkönnyítették az alulról szerveződő önkormányzatok és az is, hogy a lakosság többsége tudott olvasni. (A lutheránus egyház ezt a házasságkötés egyik előfeltételének tekintette.) A századvég magyar krónikása jegyezte fel finnországi útján: „Az olvasás mestersége már 200 év óta annyira általános Finnországban, hogy alig találni 8-10 évesnél idősebb parasztot, aki ne tudna olvasni.”²² Ennek fontosságát a finn nacionalizmus azon jellegzetes vonása adja meg, hogy erős kulturális indíttatású volt. A nemzeti öntudatra ébredéssel készítették érezték arra, hogy meghatározzák a finnek helyét és szerepét a világtörténelemben. A kis népek legfőbb feladatának azt tekintették, hogy kivegyék részüket az emberi kultúra fejlesztésében.²³ A honi feladatot az állami oktatás kiépítésében jelölték meg, amely a nemzeti önvédelem fegyverévé válna.

Az oktatási rendszer reformjáig három fontos oktatási csatorna funkcionált Finnországban: az egyház, az egyetem és a finn kadétiskola.²⁴ Az egyetem sajátos helyzetére már történt utalás a fentiekben. A szakemberképzé-

sen túl, a kulturális és a politikai életben betöltött funkciója révén több szállal kötődött a finn államépítéshez. A lutheránus egyház vezetői és az egyetem szorosan kapcsolódtak egymáshoz: ők alkották az egyházi elitet. Az államegyház felelős volt a vidéki önkormányzatokért és a közoktatásért. Ezt az összefonódást szünteti meg az önkormányzati reform 1865-ben, amikor megtörténik az önkormányzatok és az oktatási rendszer leválasztása az egyházközségi adminisztrációról.²⁵ Az állami oktatási rendszer kiépítésével a finn nemzeti mozgalom intézményes kereteket kapott és közvetlen állami ellenőrzés alá került.

A nemzeti ébredés és az államiság Finnországban egymást erősítő kölcsönhatásban fejlődtek. A finn autonóm állam konszolidálása a fennomán mozgalom kitüntetett feladatai közé tartozott. Az 1860-as évek oroszországi reformkurzusa a finn törvényhozásnak is nagyobb mozgásteret biztosított. Az állam központi szerepét tovább erősítő törvények a közoktatás reformját is elősegítették, és intézményesülésével az állami politika rangjára emelkedett a nemzeti gondolat. A finn–orosz kapcsolatok szempontjából a finn nacionalizmus az *autonóm állam*, majd 1917 után a *független állam* védelmét jelentette. A soknemzetiségű birodalom elnyomott etnikumainak többségétől megkülönböztette a finn nacionalizmust annak viszonylag korai jelentkezése, nagyobb társadalmi konfliktusoktól mentes szerveződése és lefolyása, az autonóm állammal való sajátos viszonya. Ugyancsak jellemző, hogy a finn nemzeti ébredés magán hordozta annak a jegyeit, hogy eszmerendszere *két centrum között* fejlődött ki. Stockholm az európai tradíciókat képviselte, míg Szentpétervár a politikai dominanciát megtestesítő centrum volt. Sajátos történelmi fejlődése miatt Finnország egy köztes helyzetet foglalt el e két centrum között, lévén *mindkettőnek a perifériája*.

A *köztes periféria* jelleget tükrözi a finn nacionalizmus vizsgálatának egy másik aspektusa, amikor az *államnacionalizmus* mellett párhuzamosan futó *nyelvi nacionalizmus* problémakörét bontjuk ki. A fennománok maximális programja a finn nyelv szupremáciáját tűzte ki célul, a mérsékeltbb megközelítés a két nyelv egyenlőségére törekedett. E két cél egyike sem lett volna megvalósítható az állam tudatos szerepvállalása nélkül a kultúra és az oktatás terén. A svéd nyelvű elit köreiből kiinduló fennomán mozgalom törekvései visszhangra találtak a társadalomban, mely jellegzetesen skandináv szerkezetű volt, és döntő többségét a szabad parasztság alkotta. A XIX. század második felében polgárosodásnak induló paraszti társadalomban számcszerű többségben volt a finn etnikum. Ezért a finn nyelv szupremáciájának mennyiségi feltételei már 1809 óta adottak voltak, a modern kor modern viszonyaira alkalmazható finn irodalmi nyelv megeremtése jelentette a nagyobb feladatot. A század végére a finn nyelv meghatározó pozíciókba jutott a társadalom központi, intézményi szféráiban.²⁶ Ervényesült vertikális, felfelé irányuló mobilitás a polgárosodó parasztságból a felső rétegekbe, bár a svéd származású, történelmi elit a függetlenné válás után (1917) is megőrizte politikaformáló befolyását. A rendi parlament felszámolása 1906-ban radikális módon szüntette meg a rendi képviselettel együtt a svéd nyelv túlréprezentáltságát is: A diéta nemesi és polgári rendje csaknem teljesen svéd nyelvű volt, a papi rend is többnyire svédül beszélt otthonában.²⁷ A nyelv, mint a

köznépet és a történelmi elitet elválasztó egyik lényeges elem, megszűnt a társadalmi mobilitás legfőbb gátló tényezője lenni.

Az a különleges helyzet állt elő az ún. „nyelvharcolok korának” finn és svéd nyelvi nacionalizmusainak egymásnak feszüléséből, hogy a fennománok programjának mindkét alternatív eleme megvalósult. A svéd nyelv elvesztette ugyan kivételes helyzetét a társadalomban, de a finn nyelv szupremáciája csak a numerikus többség beszélt nyelveként fogható fel. A két nyelv-egyenjogú alkotóelemévé vált a finn identitásnak, az egységes nemzettudatnak. A nyelvharcolok ellenére egy aránylag egységes polgári-nemzeti kultúra nőtt fel, amely lefedte mindkét népcsoportot.²⁸ A két irodalom kölcsönös hatással volt egymásra: a finn irodalom felvirágzásának feltétele volt a svéd kulturális örökség, a svéd irodalomra pedig inspirálólag hatott a finn népköltészet közkinccsé válása.

Harmonikusan illeszkedik be a képbe az, hogy a svéd nyelv, a finnek számára is magától érthetődően, megőrizte összekötő szerepét az „anyaország” és volt keleti tartománya között. Nem is oly paradox módon ezáltal integrálódott a svedomán elitistáknak a Svédországgal való újraegyesítő programjának egy eleme. Az egy szűk réteg érdekeiből kiinduló svedománok, miután nyilvánvalóvá vált számukra, hogy a Snellman-doktrína nem fenyeget erőszakos asszimilációval, és feladták a szélsőséges – pánskandináv – nézeteiket, továbbra is úgy tekintettek Svédországra, mint „kulturális hídra” Európa és Finnország között. Finnország köztes periféria jellegéből következően ez a svéd kapocs az európai nyugattal valóban létezett és történelemformáló de-terminánssá vált.

A finn nacionalizmus nem a birodalom nyelvi russzifikációjának ellenreakciója, mivel a XIX.század vége felé felerősödő oroszosító törekvések megjelenését korban jóval megelőzte. A társadalmi és politikai viszonyok *egészére* kiterjedő russzifikációs programnak több összetevője volt, és ezek közül csak az egyik – igaz, legszembetűnőbb – alkotóelem volt a nyelvi oroszosítás. A századelő „...oroszokká nem akarunk válni...” szlogenje más jelentéstartalommal bírt. A finnországi nemzeti mozgalom az Oroszországhoz való viszony alapján mint „*államnemzetet*”²⁹ definiálta a finneket, akik politikai, nemzeti öntudattal tekintenek az autonóm finn államra. A hangsúly tehát a különleges politikai státuszra esik, amelynek kereteit a finn nemzet és államiség adják, de amely – és ennek hosszú ideig nincs alternatívája – az Orosz Birodalom integer része. Az ország szuverenitásának hiánya, az orosz centrum politikai dominanciája a nemzet- és államépítő finn nacionalizmusra is – korszakonként változó előjelű – hatást gyakorolt. Ez nagymértékben hozzájárult ahhoz, hogy Finnország a békés belső felemelkedés biztosításának politikájához fordult. A társadalom kohéziós erejének fokozása tűnt a nemzeti pozíció biztosítása egyetlen járható útjának az Orosz Birodalmon belüli körülmények közepette.

A finn nemzetté válás vizsgálatakor a megközelítést nem lehet etnikai vagy nyelvi aspektusokra leszűkíteni. M.Klinge elengedhetetlenül szükségesnek tartja azt a speciális politikai lépést, amely eldöntötte, hogy az egyes törzsek vagy területi egységek *elkülönüljenek*, míg mások *fuzionálnak*. „A finn nemzet – írja Klinge – azon határok között született, amelyeket az euró-

pai nagyhatalmak politikája eredményeként rajzoltak meg. Finnország az a darab föld, amelyet Bernadotte végül is Oroszországhoz tartozónak, és amelyet Lenin a maga részéről mint független államot ismert el 1917–18-ban.”³⁰

Finnország politikai státusza megváltozott 1809-ben. Bár a kulturális és gazdasági kötelékek megmaradtak Svédország felé, az adminisztratív kötelékek megszakadtak, és az új hatalmi centrum kezdeményezésére az új intézmények kiépülése tetőzött be az elkülönülést. „Az ismeret, hogy melyik kultúrához és melyik néphez kell tartozni, fölülről terjed, azoktól, akik a hatalmi központban vannak és a kulturális intézményeket ellenőrzik.”³¹

Finnország az európai nagyhatalmak politikájának eredményeként lett Svédországról leválasztva, amelyhez gazdasági, közigazgatási, kulturális és nyelvi szálak kötődtek: a svéd állam organikus része volt. Az, hogy a lakosság döntő többsége a finn nyelvű etnikumhoz tartozott, teljességében irreleváns volt mind a svéd államszervezési elvek, mind pedig az érdekszférákat elhatároló nagyhatalmak szempontjából. A középkori Svédország állami felépítésében az etnikai hovatartozás nem volt rendező elv. Az államigazgatás helyi (finnsországi) kulcspozícióit a svéd nyelven beszélő svéd (vagy asszimilálódott finn) uralkodó osztály tartotta az ellenőrzése alatt. Ezt a réteget kiváltságain, társadalmi helyzetén túl a nyelve is elválasztotta a társadalom többi részétől. A társadalom kettéosztottságát oldották a politikában való részvétel intézményesített lehetőségei: a negyedik rendbe delegált parasztképviselők és a direkt participáció önkormányzati formája. Bár a feudális eredetű társadalmi és gazdasági határokkal *részben* egybeestek a nyelvi határok is, de a nyugati partvidék (Österbotten) svéd nyelvű parasztsága számára a társadalmi felemelkedés útja ugyanúgy zárva volt. A nyelv egyben a kultúra szerinti tagozódás választóvonalára is volt, és ez valóban külön csoportba tagolta a finn parasztságot, amely bár olvasni tudott, de az írott kultúrát számára az egyházi művek jelentették, és nem volt egy kulturálisan is privilegizált „saját” uralkodó osztálya, amely révén közvetlenül kapcsolódhatott volna az európai kultúrkörhöz.

A svédnyelvű értelmiség köréből kiinduló nemzeti program révén létrejött finn magaskultúra a népköltészetben gyökerezik, és szorosan összefonódik a Svédországhoz tradicionálisan kötődő finn–svéd kultúrával. A hagyományos kulturális kapcsolatok nem szakadtak meg, de most már a két nyelven megszólaló, finn identitású kultúra és az európai kultúra közötti kapcsolattartást is szolgálták egyben a stockholmi centrum közvetítésével. A saját, frissen felfedezett értékeit megőrző, a Nyugat felé nyitott finn kulturális ébredés számára az oroszországi értékek nem voltak orientálóak, ezen a téren Szentpétervár nem vette át Stockholm domináns szerepét. Az orosz kultúrával való érintkezést gátolta a nagyhercegség intézményes elkülönültsége, az orosz nyelv ismeretének szinte teljes hiánya és a XIX. század második felében felerősödő pánszláv nacionalizmus.

A finn államot (és intézményeit) egy speciális politikai döntéshozatali folyamat végén Oroszország hozta létre, elkülönítve az ország területén élő etnikumokat mind a volt anyaországtól, mind pedig a birodalom többi részétől. A két centrum között kibontakozó nemzeti ébredés bátorításával, támogatásával az eredeti politikai szándékokkal ellentétes kulturális viszonyok

konzolidálódtak Finnországban. A hagyományos kapcsolatok Svédországgal nem hogy nem szakadtak meg, hanem még intenzívebbé váltak. A finn kultúrát ért oroszországi kihívások főleg *politikai természetűek* voltak.

III. fejezet

A gazdasági szféra modernizációjának sajátosságai

A romantikus nemzeti történetírás hosszú ideig hajlamos volt a legközvetlenebb oksági összefüggést feltételezni a *nemzeti önállóság* és *fejlettség*, *függőség* és *elmaradottság* között. Annak ellenére, hogy e tétel Finnország mellett más országok sikeres vagy félig sikeres felzárkózási kísérletével is cáfolható, kétségtelen tény, hogy a nemzeti történelmi előzmények alapvetően meghatározóak, jelentőségük nagyobb, mint bármely más tényezőé. Azonban a kontinens egyetlen országának gazdaság- vagy politikatörténete sem magyarázható önmagában. A XIX. század nagy átalakulásának legszembevetőbb vonása az európai értelemben vett egyetemessége, a különböző országok és régiók egymásra hatása volt.¹

A kis országok a történelem folyamán nagy és erős országoktól függetek politikailag és gazdaságilag. Ez azt is jelenti egyben, hogy a kis országok politikatörténetét végső soron meghatározó tényezők kívül estek saját kompetenciájukon. Az országok többsége azon kis országok közé tartozik, melyek történetét a határaikon kívül eső hatalmi centrumok is formálták. Míg a nagyhatalmak politikai és gazdasági hatása visszatükröződik a periféria országainak belső fejlődésében, addig a centrum országait is formálta a tőkés világgazdaság, és általában: a modern kor államok közötti kapcsolatainak nemzetközi viszonyrendszere.

A „hosszú” XIX. század elején az európai periféria még messze volt attól, hogy a tőkés átalakulás útját járja. Az Orosz Birodalom és Skandinávia viszonylag elmaradtak voltak a centrum országaihoz képest, de a periféria különböző régiói közötti differenciálódás már tetten érhető a század második felében.

A *külföldi tőkebefektetés* volt a jellemző momentuma minden periféria-beli országnak az ipari forradalom alatt. A főbb – többségükben infrastukturális – befektetéseket csak így tudták finanszírozni. Berend és Ránki a külföldi tőkebefektetéseket abból a szempontból is vizsgálják², hogy *elősegítették-e az átmenetet a kapitalizmusba*, vagy inkább *függő, kiegészítő gazdasággá* degradálták a régió vagy az adott ország gazdaságát. Fontosak a hazai körülmények a befektetés idején: a *jogi- és intézményi keretek* a piacot támogatják vagy tradicionálisak, és ezáltal a tőkés gazdasági aktivitásnak nem kedveznek. Nem kevésbé fontos az *agrárstruktúra*: meddig hatottak a feudális/ félf feudális elemek a *racionalizálás ellenében*, vagy milyen mértékben nyitotta meg a *reform* az utat előtte. Meghatározó jelentőségű volt az oktatás és a *kultúra* általános színvonala is.

A képesség egy fejlett gazdasági struktúra felépítésére, a válaszádsra, amelyet a Nyugat stimuláló hatása kényszerített ki, sok tényező komplex együtt hatásának eredménye. A perifériát ért kihívás maga is összetett gazdasági, társadalmi és politikai jelenség volt. Egyszerre tette kérdéssé az el-

maradottabb országok politikai rendszereinek, katonai erejének, valamint gazdasági, társadalmi berendezkedésének fennmaradását. Egyben *minden oldalú fenyegettetést* is jelentett, amelyre másként-másként reagáltak a periféria régiói, ill. országai. A XVIII-XIX. század fordulója körül kibontakozó nacionalista ideológia és az ezt felerősítő romantika eszmeáramlata, valamint a prózai gazdasági érdekek és hatalmi célok összeolvadtak a kihívásra adott válaszokban. A *tőkés társadalmi átalakulás, az állami szuverenitás és a nemzeti függetlenség* a periféria számos országában egyidejű és összekapcsolódó követelményként jelentkezett.

A gyorsan fejlődő centrum országok ugrásszerűen növekvő élelmiszer- és nyersanyagimport igényei által teremtett hatalmas „szívóhatás”³ gyakorolta a legintenzívebb gazdasági befolyást, melynek legközvetlenebb eszköze a *nemzetközi kereskedelem*. Az európai periféria típusok – némileg leegyszerűsítve – a fő exporttermékek alapján is leírhatók.⁴ A *fa* (Svédország, Finnország), a *gabona* (Oroszország) és a *bor* (Portugália) kiviteléből származó bevételek, illetve azok elosztása és a cserearányok határozták meg, hogy a külkerkedelem egy fejlettebb gazdaságnak való alárendelődést vagy a fejlettebb gazdasági struktúra adaptálását segítette. Az utóbbi esetben a bevétel ösztönözte mind a hazai piac bővítését, mind az átalakulás befejezését.

A kereskedelem nyereséges vagy veszteséges volta nem egyszerűen az ország központi vagy periférikus helyzetéből eredt, hanem az adott ország termelésének, exportjának és a rugalmasságának a következménye volt, hogy képes volt-e alkalmazkodni a piaci körülményekhez. A cserearányokkal nem írható le a világpiachoz való kapcsolódás az ebből származó bevételek elosztásának vizsgálata nélkül. Számos országban ugyanis nem kevés feudális vonás konzerválódott, és ez az exportjövödelmek tekintélyes részét koncentráltta egy aránytalanul kicsi, nem is maradéktalanul tőkés értékrendet követő réteg kezében. Fontos volt tehát az is, hogy a régi rendszer uralkodó osztályai mennyire voltak érdekelve a gazdasági kihívásra adandó válaszban.

A kései gazdasági nekilendülésnél a külkerkedelem szerepe a *komparatív előnyök* kihasználásában és a *nemzetközi specializációban* is meghatározó. Az európai periféria országainak fejlődését – a külkerkedelemről kiindulva – *kereslet orientációjú növekedésnek tekinthetjük*.⁵ A nemzetközi munkamegosztásba való bekapcsolódást, a komparatív előnyök kihasználását determinálta a nemzetgazdaságok ágazati szerkezete, amely a periféria esetében az indulás – elmaradás mennyiségileg is megragadható mutatója.

A kontinentális centrumországokban az ipari forradalom kibontakozása már a vasútkorszak idejére esett, és a gazdasági átalakulás szerves részeként épült ki a fejlett vasútrendszer. A periféria országaiban (ahol a gazdaság egyik legfejlettebb ágává emelkedett a közlekedés) az új közlekedési rendszer *megelőzte* a gazdaság más területeinek átalakulását, ösztönzőleg hatva azokra. Az *állam gazdasági tevékenysége*⁶ nélkülözhetetlen volt olyan területeken, ahol az ilyen irányú befektetéseket a tőke szabad áramlása – alacsony profit vagy tőkehiány miatt – nem biztosította: így például a vasútépítés, a közművek és az oktatás terén. Az állam teremtette meg a fejlődés intézményes kereteit a tradicionális intézményrendszer felszámolásával, a kapitalizmus jogi-intézményi kereteinek kiépítésével. Az állami beavatkozás nem egyszer éppen a pótló-

lagos tőkeforrások mozgósításában játszotta a legfőbb szerepet. Az elmaradott országok tőkeimport igénye időben egybeesett a nyugati tőkeexport törekvésekkel.

Az orosz és a finn gazdaság fejlődése külön ívű pályákat futott be. Oroszország mozgáslehetőségét megszabta a *nagyhatalmi helyzet* megőrzésének törekvése az ipari forradalom által kiváltott új körülmények között. A nagyhatalmi helyzetből eredő gazdasági, politikai és katonai eszközök kimagasló szerepet játszottak az orosz állam gazdasági tevékenységében.

A skandináv országok sajátos, (mind a nyugatitól, mind a keletitől eltérő) feudális-tradicionális gazdasági, társadalmi rendje már a XVII-XVIII. századok folyamán fokozatosan felbomlott. A *lutheri reformáció* bevezetésével összekapcsolva már a XVI. század első felében sor került Svédországban az *egyházi földek királyi kisajátítására*, amely akkor ugyan az abszolút hatalom megerősítését szolgálta, de nem választható el a társadalmi fejlődés későbbi folyamataitól, ugyanis megindította a földek nagy részét birtokló parasztság *szabad bérlővé* válásának folyamatát.⁷ A független és önálló parasztgazdaságokon megizmosodott parasztság fontos gazdasági és politikai tényezővé vált. Finnországban a parasztgazdaság az egész középkorban dominált.

Svédországban a parasztok személyileg szabadok voltak, de a lakosság 0,5%-át kitevő nemesség a XVIII. században még a földterület 1/3-át birtokolta.⁸ A svéd parasztok két nagyobb csoportját, az önálló, adózó birtokos parasztság és az állami vagy földesúri földet bérlő parasztok tették ki. Az angol bekerítések mintájára⁹, de nem a földesurak önkényére bízva, hanem a kormány által támogatott programként, megindult a hagyományos földközösségi földek felosztása, a magánföldek elkülönítése. A bekerítések jelenté-keny farmerreteg megszilárdulását eredményezték.

A felvilágosult abszolútizmus évei alatt (III. Gustav, 1771–1792) a gusztaviánus reformok megvalósították a parasztság egyenjogúságát, és megnyirbálták a nemesek előjogait. Az északi országok társadalmi és politikai struktúrájuk folytán sokkal nyitottabbak voltak a fejlettebb nyugati országokban megvalósult intézményes változások befogadására, mint Európa más, elmaradottabb régiói. A modern társadalmi és gazdasági átalakulás elleni földesúri ellenállás sem öltött olyan méreteket, hogy akár évtizedekre is képes lett volna a nyugat-európai hatásokat kívülrekeszteni.

A svéd uralom alatt a keleti tartományok gazdaságilag gyengén fejlett területek voltak: a hagyományosan agrár vidék „ipari” profilját a gyantatermelés, a vaskohászat, a fafűrészelés, a gyapjú- és lenfeldolgozás, valamint az üvegfüvés adták.¹⁰ Az első kereszteshadjáratot 1157-ben indították a svédek a finn szálláshelyek ellen. Az ezt követő hadjáratok eredményeként az újonnan szerzett területek fokozatosan beépültek Svédország közigazgatási rendszerébe. A finnországi egyházi adóból a XIII. század folyamán különült el a királyi adóztatás. 1340-ben a finn hercegség svéd királyi birtokká vált. A hódító svédek a feudalizmus náluk meghonosodott formáját vitték magukkal Finnországba. Más viszonyok kialakítását eleve kizárta a szabad svéd parasztság nagytömegű betelepítése is. A svéd társadalom a feudalizmus sajátos, ún. *skandináv típusát*¹¹ képviselte. A feudális hierarchia fejlett, nyugati típusú uralkodó osztálya laza függésbe vont parasztságra épült. A szoros függőségbe

vonást a földrajzi viszonyok is akadályozták: a paraszt nehezen megközelíthető vagy teljesen elérhetetlen helyeken lakott. Finnországra pedig még jellemzőbbek azok a földrajzi körülmények (erdők, tóvidék), amelyek gátolták a feudalizmus „erőszakosabb” formájának kialakulását. A lakosság itt szétszórtabban élt, a vadászat és halászat mellett a földművelés erdőégetéses vállfaját alkalmazó finn paraszt is változtatta lakhelyét. A gazdálkodási mód színvonala sem tette lehetővé az elvonás intenzívebb formájának kialakulását.

A finn társadalom a *csonka társadalmak* (Niederhauser) szerkezetét öltötte fel. Az alapvetően finn etnikum nem rendelkezett saját uralkodó osztállyal, a nemesség szinte kizárólag svéd volt.

A XIX. század közepére kialakult paraszti földtulajdon sokkal kiépültebb volt, mint Oroszországban. Ugyanakkor a finn falvak patriarchális színezetű kollektívizmusa hasonlított az obscsinára, és a paraszti bérlet és tulajdon közötti határ még gyakran elmosódott. A Finn Nagyhercegségben kevés nagybirtok volt, a bérlők („*torppari*”) leggyakrabban parasztgazdáktól kapták bérleményüket, a „torppa”-t. A bérleti díjat ledolgozták, vagy terményben fizették ki, ritkán pénzben. A szerződés szóban kötött, de a század végén már törvény írta elő az írásbeli bérleti szerződéseket.¹² A polgári tulajdonviszonyok kifejlődése, a mezőgazdaság tőkés átalakulása eredményeként a gazdák szabadulni igyekeztek a bérlőktől, és azok jó részét előzték a bérelt földről. A XIX. század végén Finnország lakossága 2 713 000 volt. 1895-ben az idény- és alkalmi munkából élők száma a torpparikkal együtt, családostól 1 millió körül mozgott. Ez azt jelentette, hogy a falusi lakosság 60%-át adta a földnélküli parasztság, amely ötven év alatt az ötszörösére nőtt.¹³ A növekedésnek demográfiai okai voltak, és nem egy általános pauperizáció kísérőjelenségeként jelentkezett. A periférián nem alakulhatott ki a gazdasági és a népességi folyamatok olyan kölcsönhatása, mint a centrumban. A népesség-növekedés mögött nem húzódott meg a gazdaság megfelelő átalakulása.¹⁴ Az 1860-as években Finnország gazdasági körülményei egy olyan fejlődő országot mutatnak, ahol még 1867/68 telén éhínség is pusztított.¹⁵

A mezőgazdaság modernizációja későn és nagyon nehéz körülmények között zajlott le Finnországban. Az autonóm éra második szakaszában gyors növekedés következett be. A mezőgazdaság szerkezetváltását több tényező tette szükségessé.¹⁶ A világgpiac növekvő igénye a mezőgazdasági termékek iránt modernizációs kényszert váltott ki. A finn strukturális átalakulás is e kényszer szüntelen nyomása alatt zajlott le. Az agrárszektor és az erdőgazdálkodás – egymással szoros összefüggésben – jelentős változásokon ment keresztül, éppen abban a fázisban, amikor a *barter gazdaságot* a *pénzgazdaság* váltotta fel. A váltás az 1860-as években kezdődött a gabonatermelésről a belterjes, tej- és hústermelő *állattartásra* történő átállással. A nyugati és az orosz piac stimuláló hatása érvényesült, amikor az alacsony technológiai színvonalú finn mezőgazdaság nem bírta a versenyt sem az amerikai, sem az orosz gabona konkurenciájával, és kikényszerítette az átállást a gabonatermelésről a behozatalra. Ezzel párhuzamosan a külpiacokon megnőtt a kereslet a *hús- és tejtermékek*, valamint a *fa- és fűrészárúk* iránt. Mivel az erdők paraszti tulajdonban voltak, a tőkés világgpiacba való hirtelen bekapcsolódás rögtön érezte hatását az agrárnépesség körében. Az erdőgazdaságból és a tejter-

melésből származó bevételek *készpénzt* vittek a mezőgazdaságba. A fakitermelés pénzgazdasággá változtatta az agrárszektor, ahol megnőtt a kereslet az ipari termékek iránt, új piacot nyitva azok számára.¹⁷ Az 1880-as évek második felétől a finn gazdaság gyors fejlődésnek indult, kialakult a *bazai piac*, amely vásárlóerejét a finn parasztgazdaságok jelentették. A fakitermelésből származó bevételek tőkét képeztek a mezőgazdaságban, ami nagymértékben csökkentette a *külső befektetési hitelekre* való igényt.¹⁸ A parasztgazdaságokba befolyó pénz tette lehetővé a strukturális változást és a termelékenység növekedését.

Az *exportorientált növekedés*, a *komparatív előnyök* felismerése és kihasználása nem csak a gazdaság szerkezetét alakította át, hanem megbontotta a finn vidék hagyományos társadalomszerkezetét is. Éles választóvonalá vált az, hogy kinek van erdeje, egyáltalán: tulajdonos-e a termelő, vagy csak bérlő. A tulajdonosparaszti réteg életszínvonala nőtt, modernizálta gazdaságát, és gyermekei kitaníttatása révén a *társadalmi mobilitás* részesévé vált. A földnélküliek életkörülményei is megváltoztak a bérmunka megjelenésével a mezőgazdaságban és az iparban.

Annak ellenére, hogy Finnország és Lengyelország túlnyomóan agrárjellegű országok voltak, mégis a cári birodalom legfejlettebb területei közé tartoztak. A közös *birodalmi piac* iparosodásuk nekilendülését is előmozdította.

Az éghajlati adottságoknak jobban megfelelő, munkaintenzívebb állattenyésztés és az arra épülő vajtermelés kimondottan az orosz birodalmi munkamegosztás kedvező hatását tükrözte. Míg a finn behozatalban egyre nőtt a gabona aránya, az orosz piacra irányuló vajexport a finn kivitel 14%-át képviselte.¹⁹

A finn ipar nem a kisvállalkozásokból kinövő nagyvállalatok útján fejlődött, hanem hirtelen megjelent az „erdő közepén”.²⁰ A nagyvállalatokat külföldi vállalkozók alapították. (Ilyen volt a példának tekintett tamperei gyapjúfonó gyár, amelyet a skót James Finlayson alapított 1820-ban. Az alapításkor biztosított számos kedvezményt a kormány később kiterjesztette az egész ipari szférára, és „tamperei privilégiumokként”²¹ váltak ismertté.) Nem alakultak ki a nagy, városi iparközpontok, a finn ipar környezetét az agrárvilág és annak tradicionális társadalmi viszonyai alkották. Az ország ipari térképének *vidékiek* jellegét még inkább kihangsúlyozta az, hogy az ipartelepítésnél a nyersanyaglelőhely közelsége volt az egyik fő szempont, másrészt a fakitermelés és (eleinte) a fafeldolgozás helyhez kötöttsége is meghatározó tényező volt.

Finnország iparosítása csak az ország teljes agrár struktúrájú hátterével és a nyugati és az orosz külpiacokkal való kapcsolatával együtt vizsgálható.

1859-ben a finn ipar helyzete megváltozott. Az európai országokkal kötött kereskedelmi megállapodások mintájára orosz–finn egyezményt kötöttek. A cár dekrétuma²² alapján leszállították vagy eltörölték az Oroszországba exportált áruk vámját, s a gyári termékek vámmentességének értékhatárát felemelték. Ugyanakkor az orosz termékek korlátlan vámmentességet kaptak a finn piacon, ami eleinte veszélyeztette az embrionális állapotban levő ipart.

Ezt a veszélyt ellensúlyozta a finn piac korlátozott felvevőképessége és az orosz ipar fejletlensége.

Finnország összkivitelének jelentős hányadát a faipari, valamint a cellulóz- és papíripari termékek tették ki. Ezek aránya az 1870-es 47%-ról 1910 és 1914 között 70% fölé emelkedett.²³ Az első világháborúig terjedő mintegy 40 év exportkivitelének 60%-a Oroszországba és Angliába irányult. Az elmaradott, ellátatlan orosz piac ösztönzőleg hatott nem csak a finn papír-, vas- és textiliparra, hanem az ipar más ágazataira is, jobb fejlődési lehetőségeket nyújtott az iparosítás korai szakaszában, mint a belső piac. Az importban is Oroszország dominált, de Németország részesedése itt már kétszeresen meghaladta Angliáét.²⁴

A finn kapcsolódás a világpiachoz az erdőgazdaságon keresztül, azaz a fakitermelés és fafeldolgozás révén történt. Az 1860-as években a kivitel szinte kizárólag tűzfából állt. Az első gőzfűrész 1857-ben jelent meg, de a fűrészmalmok mellett még elterjedt volt a kézi fűrészelés, amely 1913-ban már eltűnt az iparágból, és a kivitel szerkezete is megváltozott: a tűzifa 1/6-nyi részesedésével szemben a fűrészárúk (főleg épületfa) uralták a faexportot.²⁵ A finn iparfejlődésre kedvezőleg hatott a birodalmi piac olyan fogyasztási központjainak földrajzi közelsége, mint például Szentpétervár. Sajátos specializálódáshoz vezetett a komparatív előnyök olyan típusú kihasználása, hogy Oroszországba alacsonyabb feldolgozottságú árucikkeket exportáltak, míg az ország belső szükségletét részben import útján fedezték.²⁶ Az orosz piac lassú fejlődése azonban 1890 előtt akadályozta a finn ipar gyors növekedését, elodázva a termelés modernebb típusának kialakulását, ami versenyhelyzetbe kényszerülve hamarabb bekövetkezett volna.

A XX. század elején, Oroszországhoz viszonyítva, Finnország egy fejlett régió volt, egyike a birodalom viszonylag fejlettebb területeinek. Találó, de a periféria viszonyaira alkalmazva kissé szokatlan Pohlebkinn megállapítása: „Finnország Oroszországgal kapcsolatban úgy lépett fel, mint az ipari ‘műhely’ a mezőgazdasági ‘gyarmattal’.”²⁷ Finnország nem alkalmazott nemzeti védővámokat, és függő helyzete ellenére a birodalmi integráció az exportorientált iparosítás megindulását tette lehetővé számára.

Az első világháború kitörésével megszakadtak Finnország kereskedelmi kapcsolatai a Nyugattal: teljesen az orosz piac felé kellett fordulnia, ami azt eredményezte, hogy szorosan az orosz hadigazdasághoz láncolódott.²⁸

A Finn Nagyhercegség *önálló külkereskedelmi jogára* az 1809-es haminai orosz–svéd békeszerződés teremtette meg az alapot.²⁹ A finn–svéd kereskedelem így a status quo megváltozta után is zavartalanul folytatódott. A svéd fizetőeszköz továbbra is érvényben volt – a rubel mellett – a közforgalomban, de még a finn állam is elfogadott kifizetéseket ebben a valutánemben. Elviekben két ország ezüstpénze volt a hivatalos fizetőeszköz, de a gyakorlatban csak bankjegyforgalom folyt. Az 1840-es monetáris reform megszüntette a papírrubelt Oroszországban és a svéd koronát Finnországban. (Ekkor még több svéd fizetőeszköz volt forgalomban, mint rubel.³⁰)

A nagyhercegség „vegyes” pénzügyi viszonyainak az is oka lehetett, hogy 1807 és 1816 között rengeteg papírpénz került forgalomba, így annak árfolyama rendkívül lezuhant. I. Sándor már olyan pénzügyi zavart hagyott

maga után, amelyben gyakorlattá vált az orosz fizetőeszköz „kétféle” érték-meghatározása: papír-, ill. ezüstrelben, melyek „árfolyama” 4:1 volt.

A finn állami pénzügyek a kezdet kezdetétől el voltak választva az oroszországitól. Az autonóm állami pénzgazdaság kialakulását segítették az 1811-ben megállapított finn–orosz vámhatár és a Finn Nemzeti Bank felállítása. Mind a két intézmény újdonság volt, ugyanis a svéd periódusban nem volt megfelelőjük.³²

A krími háború után az elértéktelenedő rubel helyett bevezették az önálló nemzeti fizetőeszközt, a finn „markka”-t. Az ezüst márka 1865-ben lett Finnország törvényes fizetőeszköze, egy öt éves átmeneti állapot lezárultával. A számlákat már 1863 óta márkában vezették, amelyet két év múlva teljesen függetlenné tettek a rubeltől.³³ A pénzügyi intézetek nem voltak kötelesek elfogadni rubelt, és a reform folyományaként Finnország jogot kapott *külföldi hitelek felvételére*. A külföldi tőkét főleg vasútépítésre használták fel, és a legfontosabb hitelforrás Németország volt. Az extenzív hitelfelvételt az is lehetővé tette, hogy 1878-ban a márka aranyalapú lett³⁴, amellyel az orosz és a finn pénzügyi rendszer már teljesen függetlenné vált egymástól. A rubel 1896 és 1900 között stabilizálódott, és aranyalapra helyezték. A márka–rubel tarifareform ugyan még keresztülment ezt megelőzően 1890-ben, de sem az önálló finn pénzügyi rendszer megtorpedözása, sem a márkának a rubellel történő felváltására irányuló kísérletek nem jártak eredménnyel. Ugyanígy megmaradt a méter-kilogram rendszer, melyre 1887-ben tértek át a finnek, míg az egész birodalomban az orosz mértékrendszert használták.³⁵

Az 1870-es évek végére tehát Finnország saját fizetőeszközzel rendelkezett, felszámolták az ipart és a kereskedelmet sújtó korlátozásokat, biztosították a szabad munkaerőáramlást és modernizálták a helyi közigazgatást. Bár a finn állam már az 1840–50-es években megkezdte a gazdaság intenzív támogatását, ezek az erőfeszítések akkor váltak igazán hatékonyá, amikor az autokrácia válsága és a krími háború elvesztése kikényszerítették a birodalmi szintű reformokat II. Sándor uralkodásának kezdetén. Elmozdították a tőkés átalakulás legfőbb akadályait, és az állam maga is tőkés jellemzőkkel ruházódott fel. Már nem csak beszédte és elosztotta a megtermelt többletet, de megteremtette a gazdaság működésének jogi és intézményi kereteit, ahol maga is aktív szereplőként lépett fel. E folyamat eredményeként a külső döntés alapján létrejött politikai egység, az állam, fokozatosan integrálódott gazdaságilag.³⁶ Az állami kiadásokban az infrastrukturális beruházások (vasút, oktatás) jelentették a legnagyobb tételt.

A kiépült finn vasúthálózat *közvetlenül* kizárólag az orosz piaccal kötötte össze a nagyhercegséget. Az európai vasúthálózattól földrajzi és technikai szempontból is el volt szigetelve: ezért a hajózás fontossága továbbra is megmaradt Nyugat-Európa felé. A technikai elszigeteltséget az európai szabványoktól eltérő, csak Oroszország felé kompatibilis széles nyomtáv jelentette. Nem valószínű, hogy a katonai-stratégiai megfontolások elsődleges szempontként merültek volna fel orosz részről, mert a vasutakat csaknem kizárólag a finn állam építette, és az ellenőrzés is mindig a kormány kezében volt. Az orosz hadvezetés külön távírhálózatot épített ki, míg a vasúti távírvonalak a finn állam birtokában voltak.³⁷

Az 1857-ben elkezdődött vasútépítés révén kirajzolódó finn kommunikációs rendszer fő jellemzője az volt, hogy bár megmaradt a víziutak jelentősége (faúsztatás vagy a Szentpétervárra irányuló kereskedelem miatt 1856-ban átadott Saimaa-csatorna), a hangsúly végérvényesen áthelyeződött a tengelyen történő szállításra. A vasút integrált gazdasági egységgé szervezte a szétszórt ipari és mezőgazdasági fragmentumokat, megkönnyítette egyes régiók találkozását a belpiacokon. E funkcióján túl jellegzetes rajzolata a finn vasúthálózatnak az észak-dél irány, azaz a belső területek összekötése a partvidékekkel, ami hatékonyabbá tette a kiaknázott természeti kincsek szállítását a kikötőkbe. A másik jellegzetesség az orosz főváros felé futó nyugat-kelet irány volt, amely a déli partvidék mentén a sűrűbben telepített ipari körzeteket is összekötötte. „A finn gazdaság arcát a Botteni-öböltől a Finn-öböl felé fordította” – szemlélteti a vasútépítésekkel bekövetkezett változást Puntila³⁸, ez a déli, iparosodottabb körzetek növekvő szerepének felelt meg egyrészt, másrészt azt is jelzi, hogy megszűnt Stockholm *kizárólagos* gazdasági befolyása a térségben. Szentpétervár (melynek lakossága 1863-ban 524 000 volt³⁹), a birodalom piacának ösztönző hatása e vonatkozásban is tettenérhető.

Az 1860-as évek törvényei kedvező körülményeket teremtettek a társadalom kulturális felemelkedéséhez. Az *intellektuális infrastruktúra* területén a legfontosabb állami beruházás az *oktatási rendszer* kiépítése volt. Finnországban (bár még nem vezették be a kötelező népoktatás rendszerét) a századfordulóra kiépítették a nemzeti iskolahálózatot. Az önkormányzatok állami támogatása a reform véghezvitelében döntő jelentőségű volt, csakúgy mint a gazdaság szempontjából is alapvető fontosságú középfokú oktatás hálózatának kiépítésében. Az oktatási szektor részesedése az állami kiadásokban 4%-ról 14%-ra emelkedett 1900-ra.⁴⁰ A modern gazdaság működtetéséhez elengedhetetlenül szükséges szellemi infrastruktúra intézményeinek létrehozásában és működtetésében történt beruházások eredményei hamarabb érez tették hatásukat Finnországban, mint a periféria más, elmaradottabb régióiban. Míg Finnországban a szakképzés irányába tolódott el a hangsúly, megfélelve a gazdaság támasztotta követelményeknek az oktatási struktúrában, addig a régió elmaradottabb országaiban az analfabetizmus felszámolásával kellett először szembenézni. Finnországban a XX. század elejére gyakorlatilag eltűnt az analfabetizmus, Oroszországban viszont csaknem általános volt: a lakosság 90-95%-ra terjedt ki, de még 1868-ban Magyarországon is 68% volt ez az arány.⁴¹ A „későn érkező” országok fejlődésének megkésettége e téren is a hátrányok halmozódásához, a megtorpanáshoz vezetett, mert a modern oktatási rendszer kiépítésének tömegmértéű alapjai hiányoztak. A gazdaság modernizálását lassította – több más tényező mellett – az is, hogy az intellektuális infrastruktúra és a gazdaság komplex viszonyrendszerében inkább az előző faktor vált determinálónak a hiány újratermelésével, behatárolva a gazdasági fejlődés mozgásterét. Finnországban az állam tömegmértéűvé tette az oktatást, és a középfokú szakképzés nem csak a gazdaság minőségi feltételeinek felelt meg, hanem a társadalmi mobilitás egyik csatornájává is vált. E szociológiai folyamat gazdasági relevanciája például a paraszti származású agrárszakemberek megjelenésével bizonyítható a finn

mezőgazdaságban. A periféria országaiban a társadalom polgárosodása váratott magára és az állam által kiépített intellektuális infrastruktúra számára sokkal szűkebb szociológiai körből került ki az utánpótlás.

A finn állami bevételek nagyobb részét a közvetett adók (vámok, fogyasztási adók, stb.) tették ki, az adóztatás tehát regresszív volt. (A közvetett és közvetlen adók közel azonos aránya a századfordulóra változott meg, amikor a bevételek 90%-át már a közvetett adók tették ki s így a népesség egyre szélesebb csoportjai váltak adófizető polgárokká.)⁴² Az állami kiadások finanszírozásának fő forrásává – a külföldi hitelek mellett – az adók váltak. Az állam gazdasági szerepvállalása, a beruházások kezdeményezése és támogatása szempontjából Finnország esetében még *feltáratlan* annak a hatása, hogy honvédelmi célokra keveset fordították. A gazdasági fellendülés szempontjából igen fontos 1860-as években a finn védelmi kiadások a büdzsé 7%-át tették ki, szemben Oroszország 30%-ával.⁴³

A finn állam *külső elhatárolás* révén született, a gazdasági konszolidációt így a politikai szféra kifejlődése *megelőzte*. A gazdaság átalakításában az állam már meghatározó szerepet játszott, és a központi hely a tőkés kifejlődés időszakában is megmaradt. 1840 előtt az állam erőfeszítései inkább a status quo megőrzésére, mint egy integer gazdasági egység megteremtésére irányultak. Az egységes belső piac is hiányzott, mert egyes gazdasági körzetek kapcsolata a külpiaccal (Österbotten – Stockholm; Wüborg – Szentpétervár) élenkebb volt, mint az egymás közti összeköttetés.⁴⁴

A Svédországtól való elkülönülés nem vezetett a kereskedelmi kapcsolatok azonnali átrendeződéséhez. Az orosz birodalmi és az európai piac hatása nem hirtelen jelentkezett, így a volt anyaországba szállított mezőgazdasági termékek aránya igen jelentős volt, bizonyos területeken (például fémfeldolgozás) pedig a svéd gazdaságtól való függés továbbra is kizárólagos maradt.

Az átrendeződést a nemzetközi gazdasági rendszerhez való kapcsolódás nagymértékben felgyorsította. A század közepére létrejött európai tőkés piac felvevőereje óriási volt. Finnország legjelentősebb természeti kincsével, a fával, tudott kilépni erre a piacra, és a nemzetközi munkamegosztás révén a fafeldolgozás vált vezető iparágává.

A finn iparosodás időben egybeesett a kelet-európai industrializációval, de elkerülte az egyoldalú exportfüggőség csapdáit, és nem vált a periférikus helyzet konzerválójává az, hogy főleg fafeldolgozása révén kötődött a nyugat-európai piachoz: a faipari termékek nyugati kereslete és az ipari termékek iránti oroszországi kereslet gazdasági fejlődéshez vezetett.

Az exportorientált fejlődés a komparatív előnyök kihasználására és olyan belső szerkezetváltásra épült, amely az 1860-as években indult el több tényező együtthatásának eredményeként. A mintegy 80 éves gazdasági fejlődés Finnországot egy szegény, elmaradott országból viszonylag fejlett, nyugati gazdasággá alakította át.⁴⁵ E sikeres felzárkózás „felezőjében” a XX. század elején Finnország relatíve fejlettebb gazdasági és oktatási rendszerrel bírt, mint Oroszország. A finn és az összbirodalmi polgári fejlődés közötti divergencia a köztes helyzet lényegi eleme, annak minden ellentmondásával együtt: míg a „finn példában” egyes orosz körök a „Nyugatot” látták, addig

a finn társadalmi és gazdasági fejlődésre a *megkésetttség* volt a jellemző Nyugat-Európából nézve.

A periféria többi országával való összehasonlításához az export ráta nyújthat alapot, amely mértéke Finnország esetében 1860 és 1910 között meghaladta az európai növekedési ütemet. Az egybevetést megnehezíti, hogy a különböző régiókhoz tartozó országok más-más történelmi utat jártak be, és más-más tényezők határozták meg az európai munkamegosztásban elfoglalt pozícióikat, mely pozíciókban csak az volt a hasonló vonás, hogy a periférián jelölte ki ezen országok helyét.

1. táblázat: Az export átlagos évi növekedési üteme (százalékban)

Megnevezés	1860 és 1880 között	1880 és 1890 között	1890 és 1910 között	1860 és 1910 között
Magyarország	—	1,5	3,6	2,7 ^a
Bulgária	—	9,4	3,3	5,3 ^a
Görögország	2,1	6,7	2,9	3,3
Románia	—	2,1	3,9	3,3 ^a
Szerbia	—	1,9	4,2	3,4 ^a
Oroszország	4,1	3,5	3,6	3,8
Svédország	4,9	3,7	3,2	4,0
Norvégia	3,3	1,8	3,8	3,2
Finnország	6,6	1,6	5,5	5,1
Dánia	7,2	1,8	4,8	5,1
Olaszország	3,4	-2,0	4,2	2,6
Spanyolország	4,4	2,9	0,9	2,7
Portugália	2,0	0,5	2,1	1,7
Európa	3,2	1,3	3,2	2,8

^a = 1880–1910

Forrás: Berend-Ránki (szerk.): Gazdasági elmaradottság, kiutak és kudarcok a XIX. századi Európában. KJK, Bp. 1979. 114.

1800–1910 között Európában demográfiai forradalom zajlott, lakossága több mint háromszorosára ugrott. A XIX. század első felében Nyugat-Európa lakosságnövekedése jelentősen meghaladta az elmaradottabb európai perifériáét. A világháborúig terjedő évtizedekben megfordult a helyzet: a peremvidék már gyorsabb népességnövekedést ért el, mint a centrum.⁴⁶

Finnország lakossága a XIX. század folyamán közel 2 millióval nőtt és 1900-ban 3 millió körül volt.⁴⁷ A preindusztriális társadalom, a falusi termé-

kenység fennmaradása, valamint az új egészségügyi rendszabályok egyaránt hozzájárultak a magas népességszaporulathoz. Az urbanizáció foka oly alacsony volt (1805-ben 5%, 1913-ban 15%)⁴⁸, hogy a lakosság fejlődését kizárólag a falusi szokások szabták meg. A tőkés fejlődés felgyorsította a hagyományos társadalomszerkezet felbomlását. A népesség növekedése a gazdasági növekedés előtt járt, és a mezőgazdaságban keletkezett munkaerőtöbbletet az ipari szféra még nem tudta felszívni. Az északi országok közül az agrár-szektor Finnországban volt a legdominánsabb. A tőkés fejlődés – a helyi sajátosságoknak megfelelően – egyaránt kötődött városhoz és faluhoz. Az ipari- és agrárszférában a bér munka nem csak egy időben jött létre, de a közöttük levő határvonal sem volt éles. Azt túlzás lenne állítani, hogy a kapitalizmus klasszikus formájában fejlődve az agrárnépességet tőkésekre és bér munkásokra osztotta. A polarizáció eltért a korabeli európaiától: a faexport nem csak az erdőtulajdonosokra, de az egész társadalomra kiterjedő hatást gyakorolt. A faiparon alapuló tőkés átalakulás az egyik oldalon egy nagy számú földnélküli agrárnépességet hozott létre, amely nem a munkanélküli szinonimája, és bár életkörülményeik megváltoztak, nem váltak rosszabbá, mint korábban.⁴⁹

Az alábbi táblázat egy száz éves periódust alapul véve aszerint csoportosítja a lakosságot, hogy megélhetését a gazdaság mely szektora biztosítja:

2. táblázat

	1820	1870	1920
Mező- és erdőgazdaság	88%	83%	71%
Ipar	4%	6%	15%
Kereskedelem, közlekedés	4%	5%	11%
Ismeretlen	4%	6%	3%
Összesen	100%	100%	100%

Forrás: Alapuro, R.: State and Revolution in Finland. Univ. of California Press, Berkeley/Los Angeles/London, 1988. 27.

A finn gazdaság szerkezetében történt változások ellenére az agrár-szektor és az erdőgazdaság megőrizte domináns jellegét. 1860-ban az egy főre eső bruttó nemzeti termék messze a nemzetközi átlag alatt volt Finnországban. Az orosz éra második szakaszában a fejlődés felgyorsult, és 1913-ra a finnek elérték az európai átlagot az egy főre eső GDP tekintetében.⁵⁰

A Finn Nagyhercegség a XIX. század végére képessé vált egy fejlett gazdasági struktúra felépítésére, a válaszcímre a Nyugat stimuláló hatására. Az átalakulás *társadalmi-politikai feltételei* megteremtődtek, és a gazdasági nekilendülésben meghatározó volt az *állam* szerepe. A szellemi infrastruktúra biztosította az oktatási rendszer révén az új viszonyok létrehozásához és működtetéséhez szükséges előfeltételeket: az átalakulás belső tényezőinek kialakulásához szükséges *humán faktor* a nemzeti kultúra és az üzemszerűen működő bürokrácia mellett a gazdaságban is modernizációs determinánsként jelent meg.

A gazdasági fejlődés szempontjából is fontos az ország nemzetközi *politikai státusza*. Külpolitikai szempontból Finnországot az Orosz Birodalom részének tekintették, a nemzetek közötti politikai érintkezésben szuverén módon nem jelent meg, nemzetközi joggalansággal nem rendelkezett.

A finn gazdaság viszont az autonómia olyan fokára jutott el, hogy *szuverén* módon lépett fel mind a birodalmi, mind a nyugati piacokon. A tőkés világpiac az európai munkamegosztás révén a finn gazdaságot „leválasztotta” a birodalomról, melynek eredményeként az Impérium határain belül is reprezentálva volt a tőkés modernizáció egy sajátos, de nyugatias változata. A keleti centrum politikai dominanciája gazdasági elmaradottsággal párosult, amelyhez képest Finnország fejlettebb volt.

A finn gazdaság autonómiáját a birodalmon belül hatályos jogszabályok biztosították, szemben a politikai autonómia indefinit voltával. A pénzügyeket a svéd időktől örökölt, valamint az 1863 óta rendszeresen ülésező diéta által alkotott törvényekkel szabályozták, az oroszországitól különválasztva. Finnország önálló vámterület volt, külkereskedelmi joggal, jogszabályok biztosították a finn állam kölcsönfelvételeit a nemzetközi hitelpiacon. A gazdasági autonómia sarokkövei a *nemzeti bank*, a *saját valuta*, az *önálló állambáztartás* és a *gazdasági törvényhozás* voltak. Ezen intézményi keretek a kialakuló nemzetgazdaság követelményeinek próbálták megfelelni, de kétségtelenül hozzájárultak a politikai test autonómiájának megerősítéséhez is. A nemzetgazdaság mint az állam konszolidálásának szükséges előfeltétele viszonylag fejlett volt, és a pétervári hatalmi centrum nem látta a szeparatizmus veszélyét a fenti intézményekben, s nem tekintette olyan erőfeszítéseknek sem, amelyek Finnország önálló államisága felé mutattak volna. A törvényalkotók nem láthatták előre, hogy a gazdasági fejlődés hová vezet, s főleg: nem látták az összefüggést az ébredő nemzeti tudat és az industrializáció között.

A nyugati típusú társadalmi struktúra és a keleti típusú függőség viszonyai között Finnországban *autonóm gazdasági fejlődés* valósult meg. Az ún. „határországok” elkülönült volta a birodalomban tehát nem csak politikai intézményekben, hanem gazdasági autonómiájukban is megnyilvánult. Finnország esélyeit a felzárkózásban nem rontotta, hogy az Orosz Birodalom részévé vált. Első látásra paradox módon, de ez nem vezetett a hátrányok halmozódásához: Finnország a köztes periféria sajátos vonásait magán hordozó különleges gazdasági övezet volt, amely sikeres felzárkózását a Nyugathoz az 1930-as évek végén fejezte be, a skandináv országokkal egy időben.⁵¹

IV. fejezet

A keleti centrum...

A XIX. század végi Oroszország és Finnország nem azonosak századeleji önmagukkal, és a közöttük levő viszony is másképpen értékelhető ennek tükrében. A két ország más-más ívű fejlődési utat futott be, más-más szintekre érkeztek a fejlődés révén, és a két állam szimbiózisának nemzetközi környezete is tagoltabbá vált a korszakhatár végére.

Oroszország karaktere I. Péter uralma alatt kezdett el megváltozni. A XVIII. század eleje óta olyan birodalomra fejlődött, amelynek keretei között *több termelési mód és több társadalmi formáció elemei éltek együtt.*

A nyugat-európaiktól eltérő út elsődleges oka a városok, a harmadik rend gyengesége volt, ezt pedig – más kedvezőtlen tényezők mellett – a mongol pusztítás idézte elő. Az Európához való felzárkózás és Európa elutasításának ambivalens kettőssége már I. Péternél is fellelhető: „Még néhány évtizedig szükségünk van Európára, de aztán hátat fordíthatunk neki.”¹

A XVIII. század végén a szakadék a Nyugat és Oroszország között keskenyebb volt, mint Nagy Péter korában, katonai téren pedig megszűnt a hátrány. Az elmaradottság fő okai a fejletlen gazdaságban és a kulturális fejlődés még szerényebb volt. A századforduló után a szakadék ismét nő, a legszembetűnőbbben a gazdaság területén. Európa kettős forradalma (politikai és gazdasági) lényegében érintetlenül hagyta Oroszországot. A nyugati országok társadalmi, politikai küzdelmeinek párhuzama nem található meg. A törvények helye a társadalomban és az alattvalók viszonya a törvényekhez szintén más volt Oroszországban, mint Nyugaton. Egy egész periódus esett ki az orosz jogfejlődés történetéből a Kijevi Russz után²: a törvény az uralkodó akaratát jelentette, a nyugati jogfelfogást elutasították.

Az orosz birodalom I. Miklós uralkodása idején a legnagyobb kontinentális hatalomnak számított. Ezt a pozíciót a Szent Szövetségben betöltött szerepével alapozta meg. Pozíciói tovább erősödtek 1848-49 sikertelen európai forradalmi után; nem csak a magyar szabadságharc leverésében való aktív részvétellel, hanem azzal is, hogy Anglia mellett azon másik nagyhatalom volt, amelyet nem érintett a forradalmi hullám. Ugyanakkor ez az azonosság egyben a különbség lényegi hordozója is: Anglia már túljutott egy fejlődési szakaszon, Oroszországban pedig még nem értek meg a feltételek a forradalomra.

A nagy európai konfliktusokból győztesen kikerülő Impérium – látszólag – érintetlen struktúrákkal, megnövekedett nagyhatalmi presztízzsel vészelte át a nyugati kihívást. 1849 után I. Miklós -de az európai hatalmak is – túlbecsülte országa erejét és lehetőségeit. Oroszország, úgy tűnt, túlságosan is domináns tényezővé kezdett válni a kontinensen, és ettől a konzervatív brit politika a status quo megbomlását féltette. A krími háború tehát, ebből a szempontból, úgy is felfogható, mint a növekvő orosz dominancia visszahozása a status quo helyreállítása érdekében.

A krími háborúban Oroszország olyan *korlátozott* vereséget szenvedett, amely ugyan nem fenyegette a rezsimek összeomlásával, de amelynek kül- és belpolitikai konzekvenciáit³ le kellett vonni. A háború után az Orosz Birodalom már csak egyike a nagyhatalmaknak, az 1815 és 1855 közötti elsőség már a múlté. Az elszenvedett vereség egyértelművé tette a gazdasági elmaradottságot is, bebizonyosodott, hogy a hatalom, a nagyhatalmi politika egyre kevésbé képzelhető el fejlett, modern gazdaság nélkül. Fejlettebb gazdaság pedig aligha teremthető meg a jobbágyság felszabadításának elodázásával. Oroszország *nem tudta végigjárni* a Nagy Péter és II. Katalin felzárkózási kísérletei által kijelölt utat, és reménytelenül elmaradt a kettős forradalomtól szárnyra kapott Nyugat mögött.

Az 1860-as évek „liberális” reformjainak végrehajtója a régi bürokrácia volt, így az eredeti impetus néhány év múlva elveszett. Az 1861-es jobbágy-felszabadítást *részes reformok* egész sorozata követte: a polgári közigazgatás bevezetése; az ezt továbbfejlesztő zemsztvoreform; a bíróságok reformja az egységes igazságszolgáltatás rendszerének létrehozása érdekében; az állami oktatási rendszer reformja; a hadsereg megreformálása stb.

A cárizmus utolsó ötven évében a modernizáció prioritásai megváltoztak.⁴ Az orosz–japán háborúban Oroszország katonailag meggyengült, gazdasági téren viszont hatalmas fejlődés ment végbe: bár mezőgazdasága továbbra is alulfejlett maradt, 1914-re fontos ipari hatalommá vált. A kulturális elit világszínvonalú orosz kultúrát képviselt, a szakadék most már a társadalmon belül húzódott: az elit és a műveletlen tömegek között.

Az alulfejlett orosz társadalom és a nyugati fejlődés közötti divergenciának fájdalmas politikai és szociális velejárói voltak. I. Miklós is tisztában volt a jobbágyság terhével, de annak felszámolását még veszélyesnek tartotta: „A boldog emléké I. Sándor uralkodása elején fel akarta szabadítani a parasztokat, de az elképzelést koraszülöttnek tartotta a végrehajtáshoz. Én sem gondolom meg magam, ha ilyen intézkedések foganatosítására eljő az idő, de belátom, hogy az általában igen messze van még. Bármely gondolat erről a jelenben nem lenne kevesebb, mint bűnös szentségtörés a közbiztonság és az állam jóléte ellen. Ennek ellenére a jelen helyzet nem tartható örökké.”⁵ A cár veszélyesnek tartotta a parasztok oktatását, mert az nem volt adekvát akkori helyzetük és csak „különféle új eszmék terjedését” segítette volna elő. Az új rendbe vezető fokozatos átmenet előkészítése a helyes válasz – mondta I. Miklós –, nem félni a változástól mint olyantól és hideg fejjel megvizsgálni annak előnyeit és konzekvenciáit.

A felzárkózásban a teendők egyik legfontosabbika az intellektuális infrastruktúra kiépítése lett volna. A restriktív osztálypolitika ellenére I. Miklós korában jelentős számú nem nemesi réteg részesült átfogó képzésben. Az intelligencia a kortárs európai kultúrához tartozott, az orosz nép többsége azonban érintetlen maradt az európai műveltségtől. Ahogy nőtt az alulról jött értelmiség száma, úgy vált egyre nyilvánvalóbbá számukra a szakadék az elit és a néptömegek között. A forradalmi gondolatokra fogékony intelligencia az autokrácia és a nép közé „szorult”⁶, az előbbivel szemben ellenséges volt, az utóbbitól pedig el volt szigetelve.

1864-ben szabályozták és minden osztály számára nyitottá nyilvánították az elemi oktatást, ami nem volt azonos annak kötelezővé tételével. Egy bizonyos, jól meghatározható társadalmi szint alatt a kormányzat nem segítette az oktatási intézmények kiépítését: nem szándékoztak megtanítani a néptömegeket írni és olvasni, mert a nyugati eszmék elterjedésétől féltek. A tömegoktatás mint modernizációs elem hiányzott a kihívásra adott válaszokból.

II. Sándor *titkos* bizottságot nevezett ki a jobbágykérdés tanulmányozására 1856-ban.⁷ I. Miklós óvatossága a változásokkal szemben ugyanis nem volt minden alap nélküli: a földbirtokosok hirtelen megfosztása jobbágyaiktól az orosz államot alapjaiban rázta volna meg, mert ez az alap feudális volt és nem modern, nem volt mivel behelyettesíteni. Alul, az államigazgatás alsó

sintjein *minden autoritást* a földbirtokosok gyakoroltak. Ha a jobbágy feletti uralmuk megszűnik, azt egy más autoritással kell helyettesíteni, és olyan államigazgatási apparátus, amely e funkciót átvette volna, nem létezett. Az orosz arisztokrácia helyzetét alapvetően nem az határozta meg, hogy birtokolta a földet, hanem az, hogy *szolgált az államot*. A nemességnek voltak állampolgári jogai, de politikai jogokkal nem rendelkezett. Érdekeit ezért informális csatornákon keresztül artikulálta, mert az érdekérvényesítés intézményei is hiányoztak. 1861 előtt a bürokrácia nem akarta a jobbágyfelszabadítást, mert az államigazgatás felsőbb, a döntéshozatalt is befolyásolni tudó hivatalnokai egyben földbirtokosok is voltak, és fenyegetve látták gazdasági létalapjukat. Nem vállalkoztak, pénzüket nem fektették be, gondolkodásukra nem volt jellemző a burzsoá mentalitás: a földből és a hivatal biztosította előnyökből éltek.

Fokozatosan nőtt azonban a jobbágyságot felszámolni akarók racionális táborá is. Alapállásuk az volt, hogy a jobbágyság gazdaságilag nem hatékony, *nem kompatibilis* a modern, bér munkára épülő gazdasággal.

A modernizációs kényszer az érdekérvényesítés kusza labirintusán hajtott keresztül az orosz jobbágyfelszabadítást, több problémát okozva, mint amennyit megoldott. A fentiekén túl az ügy rendezésének lényegi momentuma volt az, hogy a fölülről, titkosan előkészített reform nagyobb társadalmi megrázkódtatások nélkül, békésen folyt le.

A birodalom bürokratikus apparátusa a XIX. század folyamán mérhetetlenül felduzzadt: számuk a század eleji 15–16 000-nek a hétszeresére nőtt.⁸ Az igazgatás legmagasabb szintje csaknem kizárólagosan a születési arisztokrácia képviselőiből állt (85–100%). A kormányzóságok adminisztrációjában ez az arány kisebb volt: 60–80%. Az alsóbb- és középszinten a század közepén a nemesi származásúak aránya csak 20%, de ez az arány a XX. század elejére jelentősen megnőtt.⁹ A bürokrácia, az apparátus különösen nagyhatalmú erőt képviselő réteg a két évszázados centralizáció viszonyai között, ha hiányoznak a demokratikus hagyományok és ellensúlyok. Az apparátus összetétele, ebből fakadó önző konzervatizmusa az oka annak, hogy Oroszországban a fölülről kezdeményezett reformok idején a hatalom *csúcsán* pozitívabb elképzelések születtek mint *középen*. A különféle korszakokban bevezetett változások inkább kompromisszumoknak tekinthetők, mintsem igazi reformoknak, ezért nem is voltak hatékonyak. A reformkoncepciók eredeti szándéka sérült vagy teljesen eltűnt, hiszen nem a XX. századi értelemben vett politikai kompromisszumokról van szó.

Valószínűleg M. Sziperanszkij volt a legbriliánsabb hivatalnok, aki valaha is szolgált a cárokat. A problémák gyakorlatias megközelítése miatt nem csak kora, de a későbbi idők viszonyai között sem számított tipikus jelenségnek. Az orosz társadalmi rendszerről írt megállapításai sokkal megalapozottabbak voltak, mint kortársaié: „...két osztály található Oroszországban: a szuverén szolgálói és a földbirtokosok szolgálói. Az első csak az utóbbiakhoz viszonyítva nevezhető szabadnak, de igazából szabad személyek Oroszországban nem léteznek... A nemesek nem rendelkeznek politikai léttel, életük szabadságát a parasztság szolgásgába vetésére kell alapozniuk... A parasztok,

az őket elnyomó szolgaság viszonyai között, úgy tekintenek a trónra, mint az egyetlen erőre, amely képes ellensúlyozni a földesurak hatalmát.”¹⁰

Szperanszkij látta a különbséget az autokratikus kormányzás és a nyugati kormányzati forma között, ahol az uralkodó volt ugyan a legfőbb politikai hatalom, de köteles volt figyelembe venni a hatályos törvényeket. Ő ezt monarchikus kormányzásnak nevezte és valami ilyesfélét akart bevezetni Oroszországban is. 1808-ban a kodifikációs bizottságba is kinevezte a cár, de az e téren végzett munkáját az a vád érte, hogy az nem más, mint a napóleoni törvények pusztá másolása.¹¹ Szperanszkij nem a francia forradalom, hanem a napóleoni császárság híve volt. Tervezetének lényege, hogy a cár a legfőbb törvényhozó, aki nélkül semmilyen törvény nem születhet. Ő az igazságszolgáltatás legfőbb őrzője, az ítéleteket az ő nevében hozzák a bíróságok. A cár áll a végrehajtó hatalom élén is. Az állami főhatalom a cár személyében testesül meg, alatta egy választott képviselőkkel álló négylépcsős törvényhozó intézmény helyezkedne el, a hatalommegosztás elvére emlékeztető, de csak igen szerény jogosítványokkal.¹² Elképzeléseiből csak az Államtanács valósult meg, amelynek első ülését 1810. január 1-jén maga a cár nyitotta meg. A program a maga egészében soha nem realizálódott. Az Államtanács tanácsadó testületté vált törvényhozási kérdésekben, eredeti funkcióját nem tudta betölteni, mert a többi intézmény hiányzott mellőle.¹³

Bár I. Miklós ismerte a francia és az angol politikai intézményeket, ezek semmilyen benyomást nem gyakoroltak rá. Kedvenc külföldi példája Poroszország volt. Nem bízott a társadalom elitjében és a maga részéről nem szándékozott megosztani velük azt a hatalmat, amely az isteni törvények szerint az autokratát illette. Valószínűleg I. Miklós legjelentősebb módosítása a kormánygépezet működésében az volt, hogy Kancelláriáját egy fontos hatalmi központtá fejlesztette.¹⁴ 1837-ben vitték végbe a provinciák adminisztratív reformját.¹⁵ Az önálló *főkormányzói* intézmény további fenntartására sok helyen nem láttak okot, ezért betagolták az államigazgatás hierarchiájába. *Kivételt képeztek* egyes régiók (Kaukázus, Szibéria, Finnország, Orenburg stb.), ahol a hatalmi központtól való nagy távolság szükségessé tette az erős helyi autoritást, vagy ahol a helyi viszonyok olyan mértékben különböztek az oroszországiaktól, hogy az uniformizált rendszerbe nem illettek bele, és a sajátos helyi problémák szükségessé tették az uralkodóval közvetlen kapcsolatban levő *főkormányzó* intézményét. Az orosz történelem menetét döntő módon befolyásolta az állam hatalmas szerepe, az agyoncentralizáltság.¹⁶

Az 1860-as évek reformjai idején a nemesség egyes képviselőinek arra a kérésére, hogy választhassa meg soraiból „a legjobb embereket”, a cár türelmetlen haraggal reagált. A lojális nemesség képviselőiből összeálló nemzetgyűlés¹⁷ gondolatát II. Sándor mellett óriási hévvel ellenezte az arisztokrácia, az államhivatalok befolyásos körei: félttek, hogy háttérbe szorulnak a földbirtokosok érdekei. Számukra az autokrácia volt a reformok legjobb hordozója. A progresszívak oldaláról is támadták a nemzetgyűlés gondolatát, mert ők az autokrácia minden korlátozásában a privilegizált elit, az oligarchia uralmának erősödését látták. Az orosz politikai gondolkodás egyik eleme, *az elittel szembeni bizalmatlanság*, talán ekkor volt a legerősebb. A nemzetgyűlést elutasító döntés egy elszalasztott lehetőséget, fordulópontot jelentett. Az angolszász

és a skandináv gondolkodásmód azt még elfogadja, hogy a helyzet nem volt érett rá, de azt már nem, hogy a másik alternatíva az, hogy egyáltalán ne legyen semmilyen képviselői szerv akkor, amikor a XIX. század fő tendenciája az *új elit*ek növekvő szerepvállalása és a szélesedő reprezentáció. A domináns orosz politikai gondolkodás viszont ezzel szemben azt vallotta, hogy ha nem rendelkezhet mindenki azonos jogokkal (s márpedig a másik erre éretlen), akkor senk se élvezze azokat. Egy tanácsadói jogkörrel felruházott, az orosz társadalom bármily szűk köréből (=nemesség) rekrutálódott nemzetgyűlés nagy jelentőségű lett volna a parlamentarizmus fejlődése szempontjából. Ezzel szemben a tekintélyelvű állam megerősítésének igénye, az orosz patriarális konzervativizmus modellje vált dominánssá.

Oroszországban a politika mint alrendszer önállósult és meghatározta a gazdasági és társadalmi élet fejlődését. Szinte kizárólag az állam fejlődött és erősödött, a társadalom csak kiegészítő szerepet játszott. Az önállósult politikai szféra a társadalommal szemben is megszervezte önmagát: a dekabrista felkelés leverése után kiépült az orosz *rendőrállam*.¹⁸ A titkosrendőrség már I. Sándor alatt is létezett, de működése II. Miklós idején vált rendszeressé. Az utazási korlátozások és a cenzúra fő célja a nyugati eszmék keletre való áramlásának megakadályozása volt. Az 1881-ben bevezetett és 1917-ig hatályban maradt „Ideiglenes Rendelkezések” tovább erősítették a rendőrállamjellegét, mert a hadiállapothoz hasonló szükségállapot bármikor kihirdetését tették lehetővé.

A keleties egyeduralkodó formájában önállósult politikai alrendszer mind *kívülről*, mind *alulról* mozdíthatatlannak tűnt. A *nagyhatalmi státust* az önkényuralom biztosította és a többség éppen ezen az alapon fogadta el ezt a hatalmat. A legfelsőbb hatalmi szférákban volt csak némi korlátozott mozgásteret az egyes csoportok által képviselt érdekeknek.

A modernizáció spontán módon zajlott le Nyugaton; Oroszországban a *cárok akaratából*. A nyugati példa Seton-Watson szerint¹⁹ nem tipikus, hanem *kivételes*: az emberiség többsége számára a modernizáció nem hatott felszabadítólag. A „*deliberalizáló*” modernizációnak három aspektusa van: I. katonai, 2. gazdasági, 3. kulturális. I. Péter és utódai számára ez a prioritás szolgált zsinórmértékül. A mesterséges, voluntarista modernizálásból eredő probléma, hogy a változás elemei *kívülről* és *fölülről*, *kényszerítéssel* hatoltak be az orosz életbe. A fölülről előkészített reformok *titkosak* voltak, összeküvés jellegűek. A rendszert nem akarták átalakítani, csak tökéletesíteni.²⁰ A fölülről jövő forradalom konspiratív módszerei nem csak a hatalmat, hanem például a dekabristákat is jellemezte: igaz, hogy ők a csúcshoz képest „lent” voltak, de ugyanazon módszerekkel akartak forradalmat „fölülről”, és a politizálás szűk körét ugyanazon félelmek miatt rettegték kibővíteni, mint a cárizmus. III. Sándor ugyancsak fölülről kezdeményezett ellenforradalmat végbe az 1880-as, 1890-es években.

Az orosz történelem „európai korszaka” I. Péterrel kezdődött, a „nemzeti korszak” I. Miklóssal. Bár kézenfekvőnek tűnne a „forradalmár” és „ellenforradalmár” (vagy: reformer és reformellenes) cárokra való felosztás, valójában ez túl leegyszerűsítő lenne. Az orosz nemzeti nacionalista konzervativizmus már Nagy Péter korában is jelen volt, „...attól az időtől kezdve léte-

zik, amióta I. Péter az első szakállt lenyírta...”(Herzen)²¹ A miklósi kor arisztokráciája franciául beszél és ír, a német civilizáció iránt érdeklődik, mégsem válik európaivá. A cárok alatti periodikus cikkek a két orientáló érték-csoport között mindig több tényező által meghatározott mozgások voltak, amelyek közül inkább *a kívülről jövő modernizációs kényszer*, valamint a kihívásra adott válasz sajátosan orosz társadalmi és politikai környezete vált dominánssá, mintsem annak szubjektív összetevői.

V. fejezet

...és a köztes periféria

Néhány évtizedes fejlődés után, az 1880-as évekre a nacionalista pánszlávizmus hatalmas befolyásra tett szert az orosz hivatalos körökben.¹ Az orosz sajtó kezdetben gyéribben, majd egyre sűrűbben támadta a finnek közjogát, míg a század utolsó évtizedeiben már valóságos elkeseredett, gyűlölködő hajsza folyt az újságokban a finn alkotmány ellen. A „finn-kérdés” nem önmagában jelentkezett, mellette jelen volt az „örmény-kérdés”, „lengyel-kérdés”, „zsidó-kérdés” stb. Míg az orosz liberálisok számára Finnország egy utópikus álom volt, az abszolutizmus konzervatív hívei szervesen beépítették érvelésükbe a szlavofil állameszme tanításait.²

A sajtópolémia kirobbanásával lezárult az a korszak, amelyet A. Armfelt a nős ember házasságon kívüli viszonyával jellemzett: „Mindenkinek tud róla, mindenki elnézi, és minél kevesebb szó esik róla, annál boldogabban élnek egymással az érintett felek.”³

A nacionalista hangulatkeltést a sértett hangvétel, a nagyhatalmi gőg jellemezte: „Sem az ókori, sem az újkori történelem ... nem szolgált hasonló példával, hasonló megalázkodással, a peremterületeknek az állam törzsterületeihez képest ilyen kiváltságos helyzetével. Hol lehet olyan anomáliát találni, hogy az orosz fegyverek által meghódított finnek de iure és de facto minden állampolgári joggal rendelkeznek a Birodalom egész területén, az orosz nemzetiségűek pedig (bár uralkodó náción a Birodalomban) jogtalanok és de facto elnyomottak Finnországban?”⁴

A lassan modernizálódó Oroszország a XIX. század végén egységes adminisztratív rendszert akart létrehozni. Az I. Sándor által meghódított területek közül már csak Finnországnak volt különleges jogállása, privilegizált státusza. A modern és hatékony bürokratikus gépezet, az erőszakszervezetek a század végére sokkal eredményesebben szolgálták az orosz állam abszolutisztikus centralizációját, az „*általános birodalmi érdekek*” nagyorosz eszméje mentén történő integrációját.⁵ A „birodalom érdeke” nagyon erős argumentum volt, indefinit jelentéstartalma ellenére, s mert az önkényesség játéktere igen messze terjedt az interpretációt illetően, az érdekek artikulálása szempontjából nélkülözhetetlen legitimációs tényező és hivatkozási alap lett.

Finnországot és Oroszországot nagyon kevés közös érdek kötötte össze. Az egyetlen egyesítő faktor Oroszország katonai és politikai érdeke volt. A német egység létrejötte után Finnország érzékeny stratégiai helyzetben találta magát. A nagyhercegség katonai jelentősége felértékelődött, Németország gazdasági és katonai megerősödésével Szentpétervárott egyre

nagyobb figyelmet szenteltek annak a kérdésnek, hogy a főváros szomszéd-ságában levő Finnország lojális-e.⁶ Kuropatkin hadügyminiszter a következőképpen foglalta össze a katonai körök követelését: „A Birodalom alapvető védelmi és biztonsági érdekei Finnország irányában megkövetelik, hogy a főváros közelében levő határország gyorsabban és teljesebben legyen beolvasztva az Impériumba, mint a többi.”⁷

II. Miklós a konzervatívok befolyására a finn viszonyoknak az oroszországihoz való közelítése mellett döntött. N. Bobrikovot nevezte ki a Finn Nagyhercegség főkormányzójává, aki az orosz militarista és konzervatív-nacionalista körök képviselője volt. Az általa kidolgozott program tulajdonképpen a régóta ismert követelések pontokba szedett summázatát nyújtotta a finn különállás felszámolására. A főkormányzó személyében az autonóm finn állam az egyik tradicionális támaszát veszítette el.⁸

1899-ben jelent meg a cár Februári Manifesztuma, amelyet a korabeli finn közvélemény és az azóta eltelt idő történetírása korszakhatárnak tekint, mivel ezzel elkezdődött az „elnyomás első periódusa”. A finnek „államcsíny”-ként értékelték a manifesztumot, amellyel felszámolták a nagyhercegség politikai függetlenségét. Ez a megközelítés található a kortárs magyar Popini Albertnél is: „... ez az ukáz minden kérdésben, amelyről az uralkodó kénye kijelenti, hogy az egész birodalom érdekeire vonatkozik, megvonja az országgyűléstől a törvényhozásban résztvevés jogát ... és csak a tanácsadó testület sovány szerepét hagyja meg neki; ami lényegében nem egyéb, mint Finnország állami önállóságának eltörlése és bekebelezése Oroszországba.”⁹ Ez az értékelés azonban nem állja meg a helyét, mert a finn rendek soha nem voltak ilyen jogosítványokkal felruházva a birodalmi szintű törvényhozás tekintetében. Ennek ellenére makacsul tartja magát ez a legenda, pedig a manifesztum szigorúan *jogi szempontból, alapjaiban nem változtatta meg* a finn–orosz kapcsolatok jellegét. Ahogy azt R. Alapuro és O. Jussila meggyőzően bizonyítják¹⁰, Finnország a manifesztum után is tisztán egyedülálló kivétel maradt az Impériumon belül: bár a finn közjogi felfogástól eltérően *nem ismerték el államnak*, de elismerték mint önmagát kormányzó „oblaszty”-ot. A helyi finn törvényeket úgy írták le, mint az általános orosz törvények alóli *kivételt*. A manifesztum tényként kezelte, hogy *törvényhozási szempontból a birodalom két részre van osztva: Finnországra és Oroszországra*. A nagyhercegség törvénykönyve továbbra is hatályban maradt, az orosz provinciális közigazgatás nem került bevezetésre, ezt nem is tervezték. Inkább arról van szó, hogy a korábbi évtizedek rugalmas pétervári politikája túl magabiztossá tette a finneket, és most le kellett szállniuk a földre. Valójában nem történt más, mint – engedve a konzervatív körök nyomásának – megszüntetve a majd¹ egy évszázados indefinit állapotot, kísérlet történt Finnország „visszahozására”¹¹ azáltal, hogy egzakt módon körülírták a nagyhercegség közjogi helyzetét az Orosz Birodalmon belül. Vitte definíciója szerint: „... Finnország az Orosz Birodalom elválaszthatatlan része; a finn törvényhozás nem korlátozhatja az orosz kormány kompetenciáját – épp ellenkezőleg: a szuverén orosz törvényhozás írja körül bizonyos finn intézmények joghatóságát.”¹²

Furcsa kompromisszum tehát a Februári Manifestum, mert két egymással ellentétes érdeknek tett egyszerre eleget: A konzervatív köröket megnyugtatta az unifikáció jogi alapvetésével, a finneknek pedig régi óhaja volt a két ország viszonyának jogi alapokra helyezése. E viszony definiálásának – amúgy a finnek által régóta ismert – orosz olvasata mély indulatokat kavart fel nem csak a lojális finnekben, hanem az orosz liberálisokban is. Nyugat-Európa értelmisége is megmozdult, és küldöttségük olyan tiltakozó jegyzéket vitt a cárhoz, amelyet több mint kétezer jeles személyiség írt alá, egyebek közt: Zola, Herbert Spencer, Ibsen, Anatole France.¹³ A cár nem fogadta a küldöttséget, de az ún. unifikációs kurzus támogatóinak elképzelései soha nem valósultak meg Finnországgal kapcsolatban. Ennek fő okai két csoportra oszthatók:

1. Az orosz birodalmat a XX. század első két évtizedében megrázó bel- és külpolitikai válságok, amelyek a cárizmus bukásához és Finnország függetlenné válásához vezettek.

2. Az autonóm finn állam de facto elkülönültségének jelentős mértéke.

Az első csoportba tartozó okok részletes kifejtése meghaladja a tanulmány kereteit, ezért csak utalunk azokra a főbb problémakörökre, amelyek Finnország politikatörténetét meghatározták: Az orosz–japán háborúban elszenvedett vereség és az 1905-ös forradalom a modernizációs kihívásokra válaszokat kényszerített ki a cárizmustól. A politikai koncessziók eredményeként Finnországban először visszaállították a „status quo ante Bobrikov”-ot, majd kiterjesztették a választójogot, felszámolták a rendi országgyűlést és az általános, egyenlő és titkos választójog alapján modern, egykamarás parlamentet választottak. A sztolipini „reakció” Finnország számára az unifikációs kurzus második kiadását jelentette, amelyből szintén nem valósult meg semmi. Az első világháború és főleg 1917 eseményei azokat a törekvéseket erősítették fel a finn politikai pártokban, amelyek a függetlenség kikiáltásához vezettek.

Az okok második csoportját az *orosz és finn modernizáció divergenciája* jellemzi. A finn felzárkózás sikerei a hátrányok ledolgozásában, valamint a modernizáció oroszországi változatának nyilvánvalóvá vált sikertelensége a nyugati centrumhoz való felzárkózást illetően alkotják e divergencia lényegi elemeit.

A „modernizáció” és „tradicionalizmus” olyan absztrakt fogalmak, amelyek segítségével a történelem jobban megérthető. A kapitalizmus fejlődésének történetében e két fogalom olyan szimbólum, amely a centrum és a periféria leírását szolgálja más fogalomcsoportok segítségével. A modernitás önmagában is egy olyan érték, amely orientálta a XIX–XX. század emberét. A modern kor gondolkodásában olyan értékek a domináns elemek, mint a „kísérlet”, a „fejlődés”, a „haladás”, stb. A modernizáció többet jelent, mint gazdasági fejlődést, mert hatását a társadalom más szféráiban is kifejti. A „modern” és „tradicionalis” olyan szimbólumok, amelyek társadalmilag és politikailag strukturáltak, a politika termékei. A szimbólumok hatalma és a hatalmi szimbólumok ereje nem önmagukban rejlik: a hatalom azon társa-

dalmi erők és csoportok kezében van, akik magukénak tekintik e szimbólumokat, és akik önmeghatározása kifejeződik ezekben a szimbólumokban.

A finn *köztes periféria* egyik jellemző vonása az, hogy a modernizációs elemek általában kívülről érkeztek, míg a tradicionalizmus mélyen gyökerezik a finn politikai kultúrában. Ha a két szimbólumcsoportot fogalompárokra érzékeltetjük, akkor az alábbi képletet kapjuk:¹⁴

MODERN	TRADICIONÁLIS
centrum	periféria
új	régi
urbánus	agrárius
nemzetközi	nemzeti
individuális	közösségi
racionális	tradíció

Az orosz modernizációval szorosan együtt vizsgálva a finn fejlődést, a *kísérlet* az egyik legszembetűnőbb szimbolikus elem, amely új intézmények létrehozásában vagy reformok formájában nyilvánult meg. Az 1710-től 1870-ig terjedő időszakban az orosz cárok, úgy tűnik, lényegében azonos véleményen voltak abban, hogy a nyugati határszágok különleges jogai és a helyi elit privilégiumai mindaddig fenntarthatók, míg azok összhangba hozhatók a birodalom általános érdekeivel. Ez egyben az autonómia határát is jelentette a helyi közigazgatás és a társadalmi aktivitás számára.

Míg a birodalom belső viszonyainak átalakítására tervezett politikai és társadalmi reformok több évtizeden át vártak magukra, addig a határszágokban a modernizáció szabadabb mozgásteret élvezett. Finnország esetében ez azt jelentette, hogy az autokrácia olyan új intézményeket hozott létre, amelyek megfelelője nem volt meg Oroszországban, és amelyek 1809 előtt Finnországban sem léteztek. A porvooi országgyűlésre összehívott finn rendekkel egy olyan új közjogi intézmény (a rendi országgyűlés) jelent meg az országban, amely korábban csak Stockholmban működött. Az aktus jelentőségét tovább növeli az, hogy Oroszországban nem volt sem választott, sem kinevezett képviselői testület. I. Sándor a rendek előtti beszédében fogadalmat tett a korábbi (svéd!) alaptörvények megtartására – *alkotmányként* említve azokat –, amelyek biztosítják új alattvalói *törvényes jogait*. Hasonlóan szokatlan volt a kor oroszországi politikai viszonyai között a cári beszéd azon kitétele, hogy a finneket a *nemzetek sorába* emeli. Mindenoroszok cárja Finnország nagyhercege lett, s ilyen minőségében a hatalma nem volt korlátlan. Bármily indefinit is volt jogi szempontból az alaptörvényekre tett eskü, az megfelelt a kor általános jogi felfogásának, és már önmagában is a hatalom önkéntes korlátozását jelentette. A svéd törvények nem csak mai szemmel, de a francia forradalom tükrében sem voltak demokratikusak. Az önkényuralkodó számára ellenben a következő korlátok tudomásul vételét jelentették: a törvényhozás a diéta mint konzultatív testület részvételével történnhet; a társadalom életét törvények szabályozzák; a társadalom tagjai személyükben szabad emberek, akik viszonylag széles politikai jogokkal rendelkeznek.

Új intézmény volt a *szénátus* az élén álló *főkormányzóval*. A helyi autoritást, a végrehajtó hatalmat testesítette meg. Szerkezetét és funkcióját tekintve ez tekinthető a finn kormányznak. A helyi ügyekben nagyfokú autonómiát élvező testület közvetlenül a cárnak volt alárendelve. Az autonóm finn állam intézményei és az orosz kormányzati szervek között nem állt fenn hierarchikus viszony, egymástól különválasztva működtek.

Autonóm intézmény volt a *Finn Nemzeti Bank* is, amely biztosította a finn pénzügyek relatív, az állami költségvetésnek pedig teljes függetlenségét a birodalmitól. Az önálló finn nemzeti valuta bevezetése a finn pénzügyi rendszer teljes különválását jelentette.

A tradicionális, mozdulatlan finn társadalom az 1860-as évek reformjai révén egy hosszú átalakulás útjára lépett. A reformok hozta változások jellemzője az volt, hogy a modernizációs átalakulásban Finnország passzív szerepe megszűnik, azt az aktív állami szerepvállalás váltja fel. A hagyományos finn magatartás 1863-ig a status quo megőrzésére koncentrált, és a nemzeti öntudatra ébredés nacionalista programjának tudatos elemei sem mutattak ezen túl. A nyugat-európai piacra való kilépéssel a kihívások sokkal közvetlenebbül érték Finnországot, s a folyamat hárompólusú viszonyrendszerre bővült: a) a Nyugat modernizációs kihívásai; b) az orosz reformok és ellenreformok c) a finn átalakulás endogén tényezői. A gazdaság felélénkülése olyan spontán hatásmechanizmusokat váltott ki a társadalom különböző szféraiban, amelyek a modernitás irányába való elmozdulást segítették.

A modernizáció kétoldalú folyamat: egyfelől felbontja, átalakítja, elpusztítja a tradicionális helyi műveltséget, a folyamat másik oldalán lokális, korlátozott létüket felváltva, megvalósul az „elsüllyedt civilizációk” újjáéledése.¹⁵ A „népi kultúra” kifejezés a modernizáció idején született, de amit a fogalom takar, már korábban is jelen volt, mintegy „láthatatlanul”. A finn népi kultúra láthatóvá válása a XIX. század első felében zajlik le, ekkor válik értékke, rendszerre, azaz kultúráként megragadhatóvá. Felfedezése, közismertté tétele felpezsdítette a magas kultúrát, amely ekkor még svéd nyelven szólalt meg. A Kalevala összegyűjtése egy csodás múlttal adományozta meg a finneknek. A kialakuló nemzetfelfogás felfedezte a paraszti társadalom egyéb értékeit is, a parasztságban nem a populáris tömegtámogatás eszközt látta, a kulturális szimbólumok egy új identitás kifejezését szolgálták. A modernizációhoz feltétlenül meg kell teremteni a társadalmi konszenzust. Finnország történelmi példája mutatja, hogy ez nem feltétlenül egy nyelvben és kultúrájában egységes nemzetállam konszenzusa lehet csupán, hanem egy etnikailag plurális társadalomé is.

Az európai centrum országaiban a kultúra közvetítés sűrű csatornái kapcsolták a társadalom alsó rétegeit az elithez, és mintegy a felsőbb rétegekben zajló kultúraépítés uszályában alakult ki az előbbi vulgáris, populáris változata. A periféria országaira a „kulturális dualizmus” (Németh László) volt a jellemző. A tőkés világ gazdasági rendszerbe való bekapcsolódás következtében az uralkodó osztályok műveltsége egyre inkább átállt a centrum által diktált stílus és divat követésére, míg a parasztság kulturálisan „önellátó” volt.¹⁶

A finn modernizáció sajátos vonása az, hogy a kulturális dualizmust már a nemzeti öntudatra ébredés korai szakaszában kezdte felszámolni a svéd nyelvű elit. A két kultúra megtermékenyítette egymást, és tudatos szervezőmunka eredményeként a század végére egységes polgári kultúrává fonódtak össze. A közép-kelet-európaiktól eltérő módon korán kiépültek a kultúra-közvetítés intézményi keretei, és fokozatosan eltűntek azok a határok (nyelvi, kulturális, társadalmi), amelyek az elitet és a parasztságot elválasztották egymástól. A társadalmi mobilitás gazdasági háttérének létrejöttével a modernizáció mozgásba hozta a falusi társadalmat: a parasztok, anyagi lehetőségeiknek megfelelően, taníttatták gyermekeiket, lehetővé vált a polgári szokásokhoz és a városi műveltséghez való gyors felzárkózás.

A polgárosodó paraszti társadalom egyben a tradicionális elemek hordozója is volt. A vidék mélységes konzervativizmusa, a hagyományokhoz való ragaszkodás a finn politikai kultúrának szintén lényeges alkotóeleme. A tradicionális szimbólumok továbbélése és hatása egyrészt a túlélést biztosította a társadalom számára, másrészt modernizációs elemekkel egybeépülve e szimbólumok intézményesültek. Az industrializáció vidékies jellege miatt a marginalizáció elsődleges és másodlagos formái nem fejtették ki romboló hatásukat a hagyományos közösségekre. A kapitalizmus individualitását elutasították a finnek és a közösség szerepét helyezték azzal szembe. A patriarchális viszonyok még akkor is erősen tartották magukat az iparban, amikor már a közösségi érdekképviselőt szakszervezeti formája rég megerősödött.

Hasonlóan mély hagyományai voltak az önkormányzás különféle formáinak. A pogány időkig visszanyúlnak a közösségek autonóm mozgásának gyökerei, és a XIX. század önkormányzati reformjai építettek ezekre a tradíciókra. Mind önkormányzati, mind állami szinten keveredtek a modern és a tradicionális elemek: a direkt participáció a helyi ügyek intézésében továbbra is domináns maradt, de az országos politika színterén a modern intézmények térhódítása következett be: általános választójog, egykamarás parlament, pártok, stb.

A XX. század elején Finnországban egy olyan politikai rendszer és pártstruktúra épült ki, amely tükrözte a társadalom ideológiai, nyelvi, szociális és osztálykülönbségeinek politikai érdekek szerinti tagoltságát. A nyugati centrum reflexiójaként, svéd és német közvetítéssel megjelentek azok az eszméramlatok, amelyek a polgári társadalommal szemben jelentettek kihívást. A modernizáció szempontjából az orosz pártok és társadalomelméletek nem gyakoroltak olyan hatást *Finnországra*, hogy ott *mintakövetésre* inspiráltak volna.

Finnország mint önálló politikai egység a napoleoni háborúk nem kívánt mellékhatásaként jött létre, és az I. világháború végén nyerte el szuverenitását. A finn államot, annak intézményeit Oroszország hozta létre, és speciális földrajzi helyzete miatt Finnország egy köztes perifériában fejlődött. A finn felzárkózás endogén és a köztes helyzetből adódó exogén tényezők komplex együtt hatásának eredményeként sikeresebb volt, mint a periféria országainak többségében. Az 1930-as évek végére, egy hatvanéves fejlődési szakasz eredményeként, Finnország kivált az európai perifériából és a skandináv országokkal együtt felzárkózott a nyugat-európai centrumhoz.

Az Oroszországhoz fűződő különleges viszony a függetlenség elnyerése után is politika- és történelemformáló tényező maradt. A szovjet modernizációs kísérlet lenini, majd sztálini kiadásai közvetlen kihívást és nemegyszer katonai fenyegetést (1939/40) jelentettek Finnország számára. A nagyhatalmak közötti nemzetközi viszonyrendszerben helyét kereső Finnország a két világháború között úgy definiálta önmagát, mint a *Nyugat előretolt védőbástyája a bolsevik fenyegetéssel szemben*. A második világháborút követően a német „Realpolitik”-ot megelőzve, megtörtént az önmeghatározás újragondolása. A *„Finnország kapocs Kelet és Nyugat között”* paradigmával próbálták enyhíteni azt a keserű tényt, hogy a Molotov–Ribbentrop paktum után a háborúban győztes nagyhatalmak is de facto szovjet érdekszférának ismerték el Finnországot.

Jegyzetek

I. FEJEZET

1. Itt utalhatunk például a Molotov–Ribbentrop paktum érdekszférákat felosztó passzusaira, amelyek kivétel nélkül ezeket a területeket érintették.
2. Jussila, Osmo: Suomen perustuslait. Venälaisten ja suomalaisten tulkintojen mukaan. 1808-1863, Historiallisia Tutkimuksia LXXVII, Suomen Historiallinen Seura (=SHS), Helsinki(=Hki), 1969. 276.; Platonov, S.F.: Oroszország története. Atheneum, Budapest, 1936(?), 331.; Klinge, Matti: From the French to the Russian Revolution: Finland in Transition. Scandinavian Review, Vol.75, No.4, Winter 1987. 125.; Jutikkala, Eino – Pirinen, Kauko: A History of Finland. Heinemann, London, 1979. 159.;
3. Nagy Péter azzal indokolta Karélia és Wiborg elvételét a svédektől, hogy a „...hölgyek Szentpéterváron nem tudtak nyugodtan aludni, míg a finn határ ilyen közel volt fővárosunkhoz.”
4. Puntila, L.A.: The Political History of Finland, 1809–1966. Otava, Hki, 1974. 22.
5. Jussila: id. mű 278.
6. uo. 277.
7. Popini Albert: Finnország a XIX. században. Nyíregyháza, 1900. 31.; Jutikkala – Pirinen: id. mű, 160.; Jussila: id. mű 265.; Huxley, Steven Duncan: Constitutional Insurgency in Finland: Finnish „Passive Resistance” against Russification as a Case of Nonmilitary Struggle in the European Resistance Tradition. Studia Historica 38, SHS, Hki, 1990. 83.; Numminen, Jaakko: Finland's Foreign Policy as an Autonomous Grand Duchy and the Winning of Independence In: Finnish Foreign Policy, Studies in Foreign Politics. Hki, 1963. 23.
8. Kemiläinen, Aira: Nationalism in Nineteenth Century Finland. Studia Historica 33, SHS, Hki, 1989. 107.
9. Jávorszky, Béla: Észak-Európa kisebbségei. Magvető, Budapest, 1991. 91.; Jussila: id. mű 271.
10. Finnek, észtek. A magyarok északi testvérei. KME NY, Budapest, 1928. 220.
11. Alapuro, Risto: State and Revolution in Finland. University of California Press, Berkeley–Los Angeles–London, 1988. 24.
12. Finnek, észtek... 218.

13. uo. 219.
14. uo.; Popini: id. mű 34.; Jackson, J. Hampden: Finland. Georg Allen & Uniw Ltd., London, 1938(?). 50.; Berend T. Iván – Ránki György: Gazdasági elmaradottság, kiutak és kudarcok a XIX. századi Európában (Az európai periféria az ipari forradalom korában) In: A szerzők által szerkesztett, azonos című tanulmánykötetben, KJK, Budapest, 1979. 35.
15. Popini: id. mű 34.
16. Ejdelman, Natan: Forradalom? Felülről!?, Maccenas-TÉKA, Budapest, 1989. 267.
17. Jussila: id. mű 266.
18. Alapuro: id. mű 22.; Thaden, Edward C.: Russia's Western Borderlands 1710–1870. Princeton Univ. Press, Princeton, New Jersey, 1984. 231.
19. Dolmányos István: Finnország története. Gondolat, Budapest, 1972. 192.
20. Klinge, M.: A Brief History of Finland. Otava, Keurun, 1981. 53.
21. Jutikkala–Pirinen: id. mű 159.
22. Ejdelman: id. mű 120.
23. Ejdelman: id. mű 122.; Puntila: id. mű 23.; Platonov: id. mű 328.
24. Jussila: id. mű 268.
25. uo. 264.
26. Jelavich, Barbara: A Century of Russian Foreign Policy 1814–1914. J.B. Lippincott Company, Philadelphia and New York, 1964. 44.
27. Dolmányos: id. mű 201.
28. Platonov: id. mű 329.
29. Klinge: A Brief History... 57.
30. Finnek, észtek... 220.
31. Jutikkala – Pirinen: id. mű 162.
32. uo. 162–163.; Popini: id. mű 35.; Alapuro: State and Revolution... 23.; Kemiläinen: id. mű 106.; Numminen: id. mű, p.24.; Smith, C. Jay Jr.: Russia and the Origins of the Finnish Civil War of 1918. The American Slavic and East European Review, 1955 Vol. XIV, 481.
33. Jussila, O.: Finland's Progress to National Statehood within the Development of the Russian Empire's Administrative System. In: Nationality and Nationalism in Italy and Finland from the mid-19th Century to 1918. ed.: VÄISENEN, Maija Studia Historica 16, SHS, Hki. 1984. 95.
34. Popini: id. mű 35.; Kemiläinen: id. mű 106.; Jutikkala – Pirinen: id. mű 163.
35. Jutikkala–Pirinen: id. mű 163.; Jussila: Finland's Progress... 96., és Suomen perustuslait... 271.; Alapuro: State and Revolution... 23.
36. Jutikkala–Pirinen: id. mű 164.
37. Jussila: Suomen perustuslait... 277.
38. uo. 269.
39. Popini: id. mű 59.; Puntila: id. mű 12.
40. Jutikkala–Pirinen: id. mű 161.
41. uo.

42. Jussila: Suomen perustuslait... 271.
43. uo. 270.; Az első alkotmánytervezet 1841-ben készült el. A gusztáviánus szellemben megfogalmazott alaptörvényt a cárnak is eljuttatták, de az ügy viszhang nélkül maradt.
44. Jussila: Suomen perustuslait... 273.
45. uo. 272.; Kemiläinen: id. mű 118.; Jutikkala–Pirinen: id. mű 169.
46. Jussila: Finland's Progress... 97.
47. Jussila: Suomen perustuslait... 273.
48. Puntila: id. mű 38.
49. uo. 39.
50. uo. 47.; Jussila: Suomen perustuslait... 276.; Finnek, észtek... 220.; Jutikkala – Pirinen: id. mű 184.
51. Jussila: Suomen perustuslait... 275.

II. FEJEZET

1. Klinge, M.: Let us be Finns! In: *Studia Historica* 16, 123.
2. Blomstedt, Yrjö: National and international viewpoints of the Finnish upperclass in the 19th century. In: *Studia Historica* 16, 20.
3. Jávorszky: id. mű 96.
4. Kemiläinen, A.: Initiation of the Finnish people into nationalist thinking. In: *Studia Historica* 16, 114.
5. Popini: id. mű 48.
6. Kemiläinen: Nationalism in... 111–112.
7. u.ő: Initiation of... 106.
8. uo. 119.; u.ő: Nationalism in... 109.; Jávorszky: id. mű 92.; Puntila: id. mű 40.; Haapala, Pertti: How was the Working Class Formed? The Case of Finland 1850-1920. In: *Scandinavian Journal of History (=SJH)*, 1987. Vol.12, No.3, 192.; Alapuro, R.: Nationalism in Finland: A Comparative Perspective In: *Scandinavian Political Studies*, Vol.2, No. 1. 1979, 26.; u.ő: State and Revolution... 94.
9. Puntila: id. mű 40.
10. Kemiläinen: Nationalism in... 119.
11. Mylly, Juhani: The Emergence of the Finnish Multi-Party System. In: *Political Parties in Finland*. University of Turku, Political History C:21, ed.by: Mylly, J.–Berry, M. Turku 1984. 14.
12. Liikanen, Ilkka: Light to our People: Educational Organization and the Mobilization of Fennomania in the 1870's. In: *SJH*, Vol.13, No.4, 424.
13. Popini: id. mű 121.
14. Blomstedt: id. mű 23.
15. Alapuro: State and revolution... 97.
16. Jávorszky: id. mű 90.
17. Puntila: id. mű 42.; Kemiläinen: Initiation of...109.; Jutikkala-Pirinen: id. mű 179.
18. Jutikkala–Pirinen: id. mű 178.

19. uo. 170.
20. Jackson, J. H.: id. mű 61–63.
21. Hobsbawm, Eric: Some Reflections on Nationalism. In: *Imagination and Precision in the Social Sciences*. eds.: T. J. Nossiter, A. H. Hanson and S. Rokkan London, 1972. Faber & Faber 392–404.
22. Popini: id. mű 30.
23. Kemiläinen: *Initiation of...* 117.
24. Klinge: *A Brief History...* 67.; *Alapuro: State and Revolution...* 27.
25. *Alapuro: State and Revolution...* 36.
26. *Alapuro: Nationalism in...* 27–28. (1886: a finn nyelv megengedett a hivatalos levelzésben; 1894: a szénátusban is használható)
27. Kemiläinen: *Initiation of...* 110.
28. Alapuro, R.: *An Interface Periphery*. Helsingin Yliopisto, Hki, 1980. 20.
29. Kemiläinen: *Nationalism in...* 94.
30. Klinge: *Let us be...* 121.
31. uo.

III. FEJEZET

1. Berend T. Iván–Ránki György: *Európa gazdasága a 19. században 1780–1914*. Gondolat, Budapest, 1987. 647.
2. Berend T. I.–Ránki Gy.: *Underdevelopment in Europe in the Context of East-West Relations in the 19th Century*. Akadémia, Budapest, 1980. 26.
3. Berend T. I.–Ránki Gy.: *Gazdasági elmaradottság...* 26.
4. Berend–Ránki: *Underdevelopment...* 16–17.
5. u.ók: *Gazdasági elmaradottság...* 111.
6. uo. 61–75.
7. uo. 37.
8. u.ók: *Európa gazdasága...* 302.
9. uo. 304.
10. Schybergson, Peer: *Finlands industri och den ryska marknaden under autonomins tid (1809–1917)*. In: *Turun Historiallinen Arkisto 41*, Tammissaari, 1986. 120–133.
11. vö.: Jutikkala, E.: *Suomen talonpojan historia*. SKS, Hki. 1958. 478.
12. Kollontaj, A.M.: *Zsizny finljandszkih rabocsih*. Szpb. 1903. „T-vo Hudozsosztvennoj Pecsaty”, 7.
13. Jaakkola, Jalmari: *A finnek története*. Magyar Történeti Társulat, (Budapest?, 194?), 118.; Kollontaj: id. mű 32.; Zserbin, A.Sz.: *Formirovanyije promüslennogo proletariata v Finljanyii vo vtoroj polovinye XIX. v.*, Izd. AN SzSzSZR, Moszkva–Leningrad, 1963. 44.
14. Berend–Ránki: *Gazdasági elmaradottság...* 48.

15. Pihkala, Erkki: Relations with Russia, Foreign Trade and the Development of the Finnish Economy 1860–1939. In: Economic Development in Hungary and Finland 1860–1939. Communications No.18, Hki. 1985. 35.
16. Peltonen, Matti: Technical and Economic Development of the Finnish Agriculture in 1860–1919. In: Communications No.18, 90–99.; Kuustere, Antti: The Role of State as Supplier of Capital in Finland during the Latter Half of the 19th Century. In: Communications No. 18, 143.; Hjerppe: id. mű 49–58.
17. Hjerppe: uo.; Pihkala: id. mű 36.; Klinge: A Brief History..., 86.; Alapuro: An Interface... 35.; Peltonen: id. mű 90.; Alapuro: State and Revolution... 33.
18. Hjerppe: id. mű 59.
19. Berend-Ránki: Európa gazdasága... 552.
20. Haapala: id. mű 181.
21. Pihkala: 1855 után. id. mű 29.
22. Jörberg, Lennart: Az ipari forradalom Skandináviában. In: Gazdasági elmaradottság. szerk. Berend-Ránki. Moszkva, 1975. 134.; Pihkala: id. mű 37.
23. Jörberg: id. mű 37.
24. uo. 195.
25. Berend-Ránki: Európa gazdasága... 553.
26. Jörberg: id. mű 228.; Pihkala: id. mű 29.; VIII. Suomalais-Neovostolittolainen Yhteiskuntahistorian Symposiumi. Turussa 2–6. 9. 1984. Turun Historillien Arkisto 41. Tammisaari, 1986. 135.
27. Pohlebkín, V. V.: SzSzsZr–Finljangyija. 260 let otnosenyij 1713–1973. Moszkva, 1975. 134.
28. Paasivirta, Juhani: Finland and Europa. Studia Historica 29, SHS, Hki, 1988. 42.
29. Pihkala: id. mű 25.
30. uo. 27.; Jutikkala–Pirinen: id. mű 170.
31. Platonov: id. mű 350.
32. Pihkala: id. mű 26.; VIII. Suomalais... 134.
33. Puntila: id. mű 49.; Jutikkala–Pirinen: id. mű 185.; Pihkala: id. mű 30.; Kuusterä: id. mű 151.; Miljan, Toivo: Nationbuilding nationalism in Finland. In: Acta Universitatis Stockholmiensis, Studia Baltica Stockholmiensia, 2. 1985. 190.
34. Jutikkala–Pirinen: id. mű 185.; Kuusterä: id. mű 151.; Klinge: A Brief History... 76.; Pihkala: id. mű 30.
35. Pihkala: id. mű 34.; Jutikkala–Pirinen: id. mű 192–193.; Pohlebkín: id. mű 109.
36. Alapuro: State and Revolution... 31.; Klinge: A Brief History... 72.
37. Popini: id. mű 47.
38. Puntila: id. mű 178.
39. Alapuro: State and Revolution... 59.
40. Kuusterä: id. mű 150.
41. Sikkanen, Hannu: Social Preconditions for the Modernization of Finnish Society. In: Communications No.18, 195.; Berend-Ránki: Gazdasági elmaradottság... 58.
42. Kuusterä: id. mű 152.; Jörberg: id. mű 232.

43. Jörberg: uo.; Miljan: id. mű 190.
44. Alapuro: State and Revolution... 29.
45. Hjerppc: id. mű 60.
46. Berend-Ránki: Európa gazdasága... 20.
47. Jussila: Finland's progress... 108.
48. Kemiläinen: Nationalism in... 110.; Berend-Ránki: Európa gazdasága... 551.
49. Alapuro: State and Revolution... 47.; Alapuro, R.: On the Political Mobilization of the Agrarian Population in Finland: Problems and Hypotheses. In: Scandinavian Political Studies, Vol.11, Oslo, 1976. 63.; Miljan: id. mű 191.
50. Hjerppc: id. mű 62.
51. vö.: Berend T.I.: Válságos évtizedek. Gondolat, Budapest, 1982. 257–258.

IV. FEJEZET

1. Ejdelman: id. mű 78.
2. Seton-Watson, Hugh: The Russian Empire 1801–1917. Oxford, Clarendon Press, 1967. 731.
3. Pihkala: id. mű 28.; Berend-Ránki: Gazdasági elmaradottság... 44., és Európa gazdasága... 509.; Seton-Watson: id. mű 331.
4. Seton-Watson: id. mű 730.
5. uo. 226–227.
6. uo. 225.
7. uo. 335.
8. Zajoncskovszkij, P.A.: Pravjyelsztvennij apparat szamogyerzsavnoj Rosszii v XIX. v., Izd. „Müszl”, Moszkva, 1978. 32.
9. uo. 221–224.
10. Seton-Watson: id. mű 103.
11. uo. 106.
12. uo. 104.; Szperanszkij, M.M.: Projektü i zapiszki. Izd. „Müszl”, Moszkva, 1978. 221.
13. Seton-Watson: id. mű 105.
14. uo. 206.
15. uo. 208–209.
16. Ejdelman: id. mű 70.
17. Seton-Watson: id. mű 352–353.
18. Köves Erzsébet: Kelet és Nyugat. Orosz eszmék I. Miklós korában. Magvető, Budapest, 1982. 15.; Jussila, O.: Nationalismi ja vallankumous venäläis-suomalaisissa suhteissa 1899–1914. Historiallisia Tutkimuksia 110, Hki. 1979. 309.; Luntinen, Pertti: F. A. Scyn. A Political Biography of a Tsarist Imperialist as Administrator of Finland. SHS, Hki. 1985. 49.
19. Seton-Watson: id. mű 728.

20. uo. 731. Köves: id. mű 261.; Ejdelman, idézett könyvét egészében ennek a problémakörnek szentelte.
21. idézi: Köves E.: id. mű 220.

V.FEJEZET

1. Huxley: id. mű 131.
2. Menyhárt, Lajos: Az orosz társadalmi-politikai gondolkodás a századfordulón. (1895–1906), Akadémia, Budapest, 1983. 31.; Jutikkala–Pirinen: id. mű 190.; Popini: id. mű 37.; Puntila: id. mű 58.
3. idézi: Thaden, E. C.: id. mű 230.
4. Ilovajszkijt idézi: Menyhárt L.: id. mű 202.
5. Seton–Watson: id. mű 498.; Alapuro: State and Revolution ... 111.; Numminen: id. mű 28.
6. Alapuro: uo.; Klinge: A Brief History... 77–87.; Popini: id. mű 42.; Klinge: From the French... 129.; Kemiläinen: Initiation of... 119.; Finland and Russia 1808–1920: From Autonomy to Independence: A Selection of Documents. ed. Kirby, D. G. London, Macmillan, 1975, 69.
7. Huxley: id. mű 129.
8. uo. 143.; Luntinen: id. mű 25.; Jussila: Finland's progress... 100.
9. Popini: id. mű 38.
10. Alapuro: State and Revolution... 112.; Jussila: Finland's progress... 101.
11. Klinge: A Brief History... 90.
12. Vitte, Sz.J.:Egy kegyvesztett visszaemlékezései. Gondolat, Budapest, 1964. 563.; Luntinen: id. mű 51.
13. Jackson J. H.: id. mű 68.
14. Pekonen, Kyösti: Center-periphery relation in the cycles of political symbols: the problem of modernity. In: Transformation of Ideas on a Periphery. ed.by: J. Kanerva–K. Palonen. Books from the Finnish Political Science Association No.6, 1987, 37–60.
15. Northrop-ot Hofer T. idézi: Világosság, 1987/7
16. uo. 411.

JÓZSEF GOMBOS

Western-type Development within the Boundaries of the Russian Empire: Finland

In 1809 Finland was incorporated with Russia as an autonomous Grand Duchy. The preservation of the legislation drawn up in the Swedish time and its principles had an essential significance in the decades to come, since it meant that Finland could remain a special political and economical unit in the Russian Empire.

In the 19th century Finland was developing between two centres, between East and West: it was a periphery of both centers, it was an *interface* periphery. The Western centre was represented by Sweden and later, more generally, by the Western European core. Cultural and economical links with West were very intensive and vivid, historic ties were also strong: the social system inherited from Sweden and the political structure built on it were Western-type. The Eastern centre – represented by the Russian Empire – was politically dominant and economically underdeveloped.

By the results of conquests since Peter the Great till Alexander I., a chain of incorporated territories, the so called "borderlands" had been formed: Finland, the Baltic region, Congress Poland and Bessarabia. In these countries the local elite remained in charge, the old privileges and laws were conserved, Western-type political rights and institutions were preserved. We have reason to hypothesize that it was one kind of a model area and served as an experimental field for those Russian political circles whose goal was to modernize the autocracy.

In Finland the autocracy established new institutions that did not have their equivalent in Russia and did not exist in the Grand Duchy before 1809. The new institutions were: the fourstate Diet; the Senate; the Committee of Finnish Affairs and the Finnish National Bank. The Finnish institutions were not subordinated to the Russian administrative system, they functioned separately, having direct access to the ruler. The Tsar, who was an authoritarian monarch in the rest of the Empire, was the Grand Duke of Finland with relatively limited power.

During the reign of the "Tsar Liberator" (Alexander II.) the "European line" of the Russian modernization became dominant again and liberal reforms were introduced in both the Empire and Finland. The new legal norms supported and strengthened the emerging Finnish state and capitalism.

Finland's interface position determined its room for manoeuvre to both Western capitalist market and Russia. Finnish economic development can be described as exported growth where the Western demand for forest products and the Russian demand for advanced industrial products led to economic progress. The profit of the foreign trade flowed back to agriculture, enriching the free landowning peasantry, not a narrow feudalrooted strata like elsewhere in East-Central-Europe.

The program of the awakening Finnish nationalism was first pronounced by Swedish-speaking intellectuals. By the end of the 19th century the so called "language struggle" ended, and a bilingual national culture was consolidated, covering both language groups. Being a Finn didn't mean belonging to an ethnical group, it meant a political identity, it was a "civic religion" for the autonomous Finnish state.

The existence of a separated Finnish political body appeared and intolerable for certain Russian political quarters in the end of the last century, for those who saw the "allimperial interests" threatened by the heterogeneity and anachronistic character of the Russian politico-legal system. However, the courses of administrative unification/Russification never reached their goals.

On the turn of the 19–20th centuries Finland was one of the relatively overdeveloped regions of the Russian Empire, with modern economy and political system, representing an interface periphery between East and West.

JÓZSEF GOMBOS

Die Entwicklung nach westlichem Muster innerhalb der Grenzen des russischen Reichs: Finnland

1809 wurde Finnland als autonomes Großherzogtum Rußland angegliedert. Die während der Schwedenherrschaft entstandene Rechtsordnung und ihre Grundprinzipien spielten auch in den kommenden Jahrzehnten eine wichtige Rolle, denn Finnland konnte als eine politische und wirtschaftliche Einheit innerhalb des russischen Reiches fortbestehen.

Im 19. Jahrhundert entwickelte sich Finnland zwischen dem Westen und dem Osten, es spielte für beide Zentren die Rolle der Peripherie. Das westliche Zentrum vertrat Schweden, später allgemeiner betrachtet der westeuropäische Kern. Die kulturellen und wirtschaftlichen Kontakte zum Westen waren intensiv und rege: die von Schweden ererbte gesellschaftliche Einrichtung und die darauf basierende politische Struktur war westlichen Charakters. Das östliche Zentrum verkörpernde Rußland spielte auf politischer Ebene eine dominante Rolle und war wirtschaftlich unentwickelt.

Als Folge der Eroberungen in der Zeit zwischen Peter dem Großen und Alexander I. kam eine ganze Kette der dem Reich angegliederten Gebiete, der sog. Grenzländer: Finnland, der baltische Raum, Polen und Bessarabien zustande.

Auf diesen Gebieten behielt die lokale Elite ihre Macht, die alten Privilegien und Gesetze, die politischen Rechte und Institutionen nach westlichem Muster blieben erhalten, Es kann mit gutem Grund angenommen werden, daß dieses Gebiet in bestimmter Hinsicht als Modell, als Versuchsfeld für bestimmte russische Kreise diente, deren Ziel die Modernisierung der Autokratie war. In Finnland wurden von der Autokratie neue Institutionen aufgestellt, die es weder in Rußland noch im Großherzogtum vor 1809 gab. Diese waren: der vier Stände in sich aufnehmende Landtag, der Senat, die Kommission für Finnische Angelegenheiten und die Finnische Nationalbank. Die finnischen Organisationen wurden dem russischen Verwaltungssystem nicht untergeordnet, sie funktionierten eigenständig, direkt unter den Herrscher gehörend. Der in den anderen Teilen des Reiches über uneingeschränkte Macht verfügende Zar besaß als Großherzog von Finnland nur einen begrenzten Einfluß.

Unter dem „konstituierenden Zaren“ Alexander II. wurde wieder die „europäische Linie“ der russischen Modernisierung dominant, es wurden sowohl im Reich als auch in Finnland liberale Reformen eingeführt. Die neuen Gesetze förderten und stärkten den im Entstehen begriffenen finnischen Staat und Kapitalismus.

Die Lage Finnlands bestimmte seinen Bewegungsraum auf dem kapitalistischen Markt des Westens wie in Rußland. Für die wirtschaftliche Ent-

wicklung Finnlands ist der exportorientierte Wachstum typisch, wo die westliche Nachfrage nach Holzprodukten und die russischen Ansprüche auf entwickelte Industrieprodukte zu einem wirtschaftlichen Zuwachs führten. Der Profit aus dem Außenhandel ging in die Landwirtschaft zurück, wo er dem freien Bauerntum zugute kam, und nicht einer schmalen feudalen Schicht, wie es überall in Ostmitteleuropa der Fall war.

Das Programm des erwachenden finnischen Nationalismus wurde zuerst von Schwedisch sprechenden Intellektuellen verkündet. Ende des 19. Jahrhunderts wurde der sog. „Sprachenkrieg“ abgeschlossen, die zweisprachige Nationalkultur wurde befestigt, indem sie beide sprachlichen Gruppen in sich aufnahm. Finnischer Nationalität zu sein bedeutete nicht die Zugehörigkeit zu einer ethnischen Gruppe, sondern politische Identität, einen „bürgerlichen Glauben“ für den autonomen finnischen Staat.

Die Existenz eigenständiger finnischer politischer Korporationen schien Ende des vorigen Jahrhunderts bestimmten russischen Politikern unhaltbar. Diese meinten, die Heterogenität und Anakronismus des russischen politisch-rechtlichen Systems würden die „Reichsinteressen“ gefährden. Die Anhänger der Zentralisierung aber erreichten ihr Ziel nie.

Zur Jahrhundertwende wurde Finnland mit einer modernen Wirtschaft und modernem politischen Aufbau ein verhältnismäßig überentwickeltes Gebiet innerhalb des russischen Reiches – eine Peripherie zwischen dem Westen und dem Osten.

Szemtanúként a történelemlről – Sesztov

Lev Sesztovtól, az orosz egzisztencialista filozófustól (1866–1938) szokatlan műfajú az alábbi publicisztikai írás. Sesztov esszéi ugyanis az erőszak „kifinomult” formáival szállnak szembe: a gondolkodási sémák, az önelégült tudás erőszaktevélei ellen irányulnak. 1920-ban azonban aktuális politikai témáról ír – ugyanolyan visszafojtott érzelmi hérvvel, következetes logikával, mint ahogyan a Nietzsche-ről, Dosztojevszkijről, Csehovról, Tolsztojról, majd később Pascalról, Kierkegaard-ról és másokról szóló esszéit is komponálta. Az irodalmi-filozófiai közegek sosem jelentett elefántcsonttornyot Sesztov számára. Már pályájának kezdete is ezt mutatja, hiszen 1889-ben jogot végzett, és egyetemi éve alatt a közgazdaságtan iránt is érdeklődik: két – Marx gondolatainak ismeretéről tanuskodó – dolgozatot ír az oroszországi munkások és parasztok helyzetéről. (A cenzúra nem engedélyezte kiadásukat.) Am eltérően az orosz filozófusok egyik jellegzetes útját járó Bergyajevtől, Szergij Bulgakovtól, Pjotr Sztruvétől, Sesztovot fiatal korában sem vonzotta a marxizmus. Ahogyan a szlavofilizmus sem érintette meg: igazi nyugatosként szabadságjogokra, emberi jogokra, a társadalom életének megszervezésére vágyik, itt közölt írásában is szinte kiált ezek után az értékek után: „Az orosz embereknek unos-untalan, felkeléskor, lefekvéskor újra és újra el kell mondani azt a látszólagos közhelyet, hogy ahol nincs szabadság, ott nem lehetséges sem elrendezett élet, sem jólét, ott általában semmi olyan nem valósulhat meg, amit az emberek becsülnék itt a földön. (...) A becsületes, lelkiismeretes és tehetséges emberek lényegükből adódóan nem békélnek meg a rabsággal. Úgy kell nekik a szabadság, mint a levegő”. Nem szó romantikus álmokat valamiféle különleges orosz útról, de démonikusnak sem látja – mint Bergyajev – a forradalmat szülő orosz szellemet. Nyugati mércével méri az orosz történelmet: csakis az önkényuralom, a rabság, illetve a szabadság lehetőségének két útját tartja szem előtt. Fő vádja a bolsevizmus ellen az, hogy az az alkotás, a szabad fejlődés útjában áll: reakciós, I. Miklós és Arakcsjev önkényuralmi módszereihez tér vissza. Sesztov nem bűnbakokat keres, hanem a rossz mechanizmusokat látja meg és elemzi mind a cári önkényuralom, mind a bolsevizmus rendszerében. Ez a – higgadt társadalomtudósra jellemző – módszer érdekes módon nagyon is összhangban áll a végső kérdésekre koncentráló, ám minden egyes ember sorsáról kérdező sesztovi filozófiával.

Az aktuális politikai téma mégis szokatlan Sesztovtól, és ez a cikk sorsát is befolyásolta: hetvenegy éven át nem jelent meg oroszul. Sesztov 1920 januárjában hagyta el Oroszországot, s ezután egy-két hét alatt írta meg tanulmányát. Franciaül 1920. szeptember 1-jén közölte a *Mercure de France*, svédül pedig 1921 elején jelent meg. A berlini Szkiták (Szkíták) kiadó munkatársa, E. Lundberg vállalkozott arra, hogy 1920 novemberében kiadja oroszul, franciaul és németül. Lundberg arra számított, hogy Sesztov cikke tisztán filozófiai jellegű, és csak a korrektúrát olvasta el. Tartalma miatt kiadni nem merte, és egy éven át raktáron tartotta a kinyomtatott példányokat, majd 1921 októberében megsemmisítette. Mindössze ötven példányt tartott meg, ezeknek felét Sesztovnak adta át, a másik felét pedig szovjet könyvtáraknak.

Hetven évvel később, az 1991-ben a Szovjetunióban létrejövő Sztrannnyik című kiadvány első száma publikálta végül a Sesztov számára fontos írást. A fordítás e publikáció alapján készült.

LEV SESZTOV

Mi az orosz bolsevizmus?

I.

Mióta Európába érkeztem, bárkivel találkozom, mindenki – orosz és külföldi egyaránt – ezt a kérdést teszi fel nekem: „Mi az orosz bolsevizmus, mi történik Oroszországban? Ön mindent a saját szemével látott, mondja el nekünk, mi nem tudunk semmit, és nem értünk semmit. Mondjon el nekünk mindent, s lehetőleg nyugodtan, elfogultság nélkül”.

Nehéz, sőt nem is lehet nyugodtan szólni arról, ami most Oroszországban történik. Talán sikerül elfogulatlanul írnom. Igaz, a háború öt éve mindenféle borzalomhoz hozzászoktatott bennünket. Ami azonban Oroszországban történik, az a háborúnál is rosszabb. Ott az emberek nem egymást, hanem a saját hazájukat pusztítják. És nem is sejtik, mit tesznek. Egyesek úgy vélik, hogy nagy tettet hajtanak végre, az emberiség megmentésén fáradoznak. Mások semmire sem gondolnak, egész egyszerűen alkalmazkodnak az új életkörülményekhez, és csakis a maguk pillanatnyi érdekeivel számolnak. Mindegy nekik, mi lesz holnap, nem hisznek a holnapban, ahogy arra sem emlékeznek, ami tegnap volt. Oroszországban – egyébként mindenütt máshol is – az emberek óriási, túlnyomó többsége így él. Bármennyire különös első pillantásra, de éppen ezek a mának élő emberek teremtik a történelmet, azok, akiket kizárólag a maguk kicsinyes, hitvány érdekei mozgatnak. Az ő kezükben van Oroszország jövője, az emberiség, az egész világ jövője.

Az eszmehű bolsevik vezetők pontosan ezt értik a legkevésbé. Nagyobb éleslátást is várhatnánk Marx tanítványaitól és híveitől, akik Hegeltől vették át történetfilozófiájukat. Legalábbis tudniuk kellene, hogy nem dolgozószobákban agyalják ki a történelmet, és hogy az élet nem foglalható – mint egy darab vászon a fába – önkényes dekrétumok kereteibe. Próbáljuk csak ezt mondani az eszmehű kékszemű bolseviknek: meg sem érti, miről beszélünk. Ha mégis megérti, úgy felel, mint valaha a cárizmus idején a Novoje vremja és más újságok publicistái, akik vállalták a jobbágyrendszer eszmei megalapozásának szomorú feladatát – azt feleli: „Ez pusztá doktrinérizmus”. Történelem, Hegel, filozófia, tudomány – mindez nem korlátozza a politikus szabadságát. A politikus a maga közvetlen belátása szerint dönt a rábízott ország sorsáról. Mesélik I. Miklósról, hogy amikor elé terjesztették a Moszkvát Pétervárral összekötő vasútvonal tervét, nem is próbálta megérteni, mi vezérelte a mérnököket a vasútvonal irányának kijelölésekor, hanem körmével egyenes vonalat húzott a térképen a két főváros között, és így egy csapásra és egyszerűen oldotta meg a nehéz kérdést. Oroszország sorsának mai irányítói is pontosan így döntenek el az összes problémát. S ha I. Miklós uralkodása – miként elődeinek és utódainak rendszere is többnyire – teljes joggal rászolgál a felvilágosulatlan despotizmus elnevezésre, a bolsevik rezsim még inkább jellemezhető ezzel a szóval. Despotizmus ez, sőt – nyomatékosan hangsúlyozom – felvilágosulatlan despotizmus. A bolsevikok – csakúgy, mint a közelmúlt orosz politikusi – nemcsak az erényben nem hisznek (mint ismeretes, a poli-

tikusoknak megengedhető az efféle szkepticizmus), de a tudásban sem, sőt az értelemben sem. Mindannyian jól emlékszünk az orosz történelem jobbágysorkorának hagyományaira: a bolsevikok – az igaz orosz politikai hagyományok lelkiismeretes őrzőiként – szintén csak a pálcában, a durva fizikai erőben hisznek. Ahogy nemrég, a háború előtt az Állami Dumában a Markov és Puriskevics típusú jobboldali képviselők nevettek a „nyálás humanizmuson”, s mindahányszor az ellenzék megkísérelte akár valamelyest kikökönteni a reakció megszokott kerékvágásából hajdani minisztereinket és államférfiainkat, fenyegetések, akasztófák és börtön volt a válasz – ugyanígy a mostani komisszárók is egyetlenegy szót ismernek: „Cseka”. S meggyőződésük, hogy e szóban ott rejlik az államférfíúi bölcsesség minden mélysége. A különféle szabadságjogok, a személyiség sérthetetlensége, stb. – pusztán az európai tudós doktrinérek üres kitalációi, Oroszország meglesz a szabadságjogok és a személyiség sérthetetlensége nélkül is. Hozunk száz vagy akár ezer dekrétumot – és a koldusszegény, írástudatlan, műveletlen, gyámoltalan ország azonnal gazdag, művelt és erős lesz, az egész világ az ő csodájára jár majd, áhítattal veszi át tőle az állami és társadalmi igazgatás új formáit. Oroszország megmenti Európát – a bolsevizmus minden „eszmeű” védelmezője mélyen meg van arról győződve. S éppen amiatt menti meg, mert Európával ellentétben Oroszország hisz a szó mágikus erejében. Bármennyire különös, de a fanatikusan materialista bolsevikok valójában a legnaivabb idealisták. Számukra nem létezik az emberi élet reális feltételei. Meggyőződésük, hogy a szónak természetfeletti ereje van. Bármi megvalósítható a szó segítségével, csupán félelem nélkül, bátran rá kell bízni magát az embernek. És a bolsevikok rábízta magukat. Ezrével ontják a dekrétumokat. Sem Oroszországban, sem mástutt soha nem beszéltek annyit, mint amennyit most nálunk. És a szavak még sosem voltak oly lehangolóan egyhangúak, sosem szakadtak el annyira a valóságtól, mint napjainkban. Igaz, mind a jobbágyrendszerben, mind III. Sándor és II. Miklós uralkodása alatt sokat beszéltek és sokat ígérgettek. Igaz, a kormány szavai és tettei közötti ellentét a régi rendszerben is felháborított mindenkit, aki csak valamelyest előrelátó volt. Am ami most történik, az meghaladja a valóságosság minden határát. Városok és falvak pusztulnak el az éhség és a hideg miatt. Nem is napról napra, de óráról órára fogy az ország ereje. Egyre nagyobb a kölcsönös gyűlölködés, nem az osztályok között – ahogy a bolsevikok szeretnék –, hanem mindenki gyűlölete mindenki iránt, miközben a publicista hivatalnokok tollai a papíron továbbra is az unalomig ismert szavakat róják az eljövendő szocialista paradicsomról. Milyen gyűlöletet váltott ki az ellenzékű Sztolipin, amikor meghirdette jelszavát: előbb legyen nyugalom, azután jöjjenek a reformok! A bolsevizmus aktivistái ugyanazt teszik, amit Sztolipin. Ők is előbb meg akarják „nyugtatni” az országot, hogy aztán „reformokat” hozzanak, és éppoly kevésbé gyanítják, mint II. Miklós minisztere, hogy a „rendkívűli” bizottságok soha nem hoztak megnyugvást, és a kegyetlenség s az önbíráskodás sohasem teremtett békét egy államban.

II.

Idealistáknak neveztem a bolsevikokat, s azt is mondtam, hogy semmi-
ben sem hisznek, csak a durva fizikai erőben. Első pillantásra mintha ellent-

mondana egymásnak ez a két állítás. Az idealista a szóban hisz, azaz nem a fizikai erőben. Ám csupán látszólag van itt ellentmondás. Bármennyire paradox, de az ember lehet a durva fizikai erő ideológusa is. Oroszországban a kormányhatalom körei mindig idealizálták a fizikai erőt. Amikor a cárt az Ideiglenes Kormány váltotta fel, élén előbb Lvov herceggel, majd Kerenszkijjel, sokan úgy hitték, új korszak kezdődött. S valóban, néhány hónapon át döbbenetes képet nyújtott Oroszország. Egy hatalmas ország több százezer négyzetkilométernyi területen, majdnem kétszázmillió lakosával – és minden hatalom nélkül. Ugyanis már 1917 márciusában a központi kormány egy rendelkezéssel az egész állam területén megszüntette a rendőrséget, és nem állított a helyére semmit. Moszkvában azon viccelődtek, hogy most becsületszóra élünk... S valóban becsületszóra éltünk elég sokáig, és viszonylag jól. Az Ideiglenes Kormány került minden szigorúbb intézkedést, inkább a meggyőzés eszközével próbált hatni. Csodálatos, hogy ilyen kivételes helyzet ellenére mégis elviselhető volt az élet Oroszországban a bolsevik hatalomátvételeig. Utazhattunk vonaton, országutakon, földutakon, bár kényelmetlenül, de annak kockázata – vagy nagyobb kockázata – nélkül, hogy kifosztanak és meggyilkolnak. Még a falvakban sem rabolták ki a földesurakat. A parasztok elfoglalták a földeket, de ritkán bántották a földbirtokosokat, azok házaik és személyes tulajdonát. A Tulai kormányzóság egyik falujában töltöttem 1917 nyarát, és bár az az ismerős földbirtokos, akinél laktam, a járás egyik legnagyobb birtokával rendelkezett, nem érte különösebb kellemetlenség a parasztok részéről. Én kétszer is megtettem lovas-szekéren a csaknem 25 versztás utat a birtoktól az állomásig, mások szintén megtették – és minden utazás szerencsésen végződött. Úgy látszik, mindez arról győzte meg a központi hatalmat, hogy magából az igazságból meríti erejét, és hogy a korábbi kormányzási módszerekkel szemben felhagyhat a szervezett kényszer eszközeivel, és kizárólag intelmek révén törekedhet rendre, teremthet rendet... Kerenszkij már abban reménykedett, hogy hadba vihetők a fegyelmet semmibe vevő katonák. Ám csupán az Ideiglenes Kormány idején volt ilyen a helyzet, amikor is a kormány az erő helyett az igazság fegyverével akart élni. S e tekintetben az Ideiglenes Kormány valóban forradalmi célt tűzött maga elé: az igaz emberek államát akarta megteremteni Oroszországban – valami olyasmit, amiről Tolsztoj gróf és Kropotkin herceg álmódott és írt, olyasmit, ami talán nem volt idegen szlavofiljeinktől. Természetesen jól tudom, hogy sem Lvov herceg, sem Miljukov vagy Kerenszkij nem voltak annyira naivak, hogy tudatosan törekedtek volna az anarchikus ideál megvalósítására Oroszországban. Ténylegesen mégis az anarchiát szívtották. Kormányunk volt – de hatalom nem létezett. És a kormányt alkotók a nevükkel fedezték a hatalom hiányát. Amikor a cári hivatalnokok kormányzási módszerei, illetve a hatalom tértelensége között kellett választani, ez utóbbi állt közelebb az Ideiglenes Kormányhoz. Újat, mást találni képtelen volt. Ugyanez elé a dilemma elé kerültek az Ideiglenes Kormányt felváltó bolsevikok is. Vagy a cári módszerek, vagy a hatalom hiánya. Ez utóbbi nem csábíthatta a bolsevikokat – az Ideiglenes Kormány példája mindenkinek megmutatta, hogy a hatalom hiánya távolról sem olyan veszélytelen dolog, mint ahogy kezdetben sokan gondolták Oroszországban. Ám a bolsevikok sem tudtak kitalálni semmi újat. Merészen

– amilyen merészek azok szoktak lenni, akik fel sem fogják igazán, mennyire komoly és felelősségteljes feladatot vállalnak – úgy döntöttek, hogy teljes mértékben és mindenben a régi orosz bürokrácia örökségét folytatják. Ebben a pillanatban minden valamelyest éles szemű ember előtt azonnal világossá vált a bolsevizmus lényege és jövője. Világossá vált, hogy a forradalmat eltiporták, és hogy a bolsevizmus a maga belső lényegéből fakadóan mélyen reakciós mozgalom. Hogy még II. Miklós rendszeréhez képest is visszalépést jelent, minthogy a bolseviek igen hamar megértették: számukra már nem felelnek meg II. Miklós módszerei, I. Miklós, sőt Arakcsejev államférfiúi bölcsességére van szükségük. A „szabadság” lett számukra a leggyűlöletesebb szó. Hamar felfogták, hogy szabad országban nem uralkodhatnak, szabad ország nem követné őket, ahogy soha nem akarta követni sem I. Miklóst, sem III. Sándort, sem II. Miklóst. Egy francia vagy egy angol elfogadhatatlannak vélné ezt a tézist. Szilárdan tudja, hogy olyan országban, ahol nincs szabadság, nem várható semmi jó. De a cári jobbjágyrendszeren nevelkedett orosz bolseviek csakis addig beszéltek a szabadságról, amíg ellenfeleik kezében volt a hatalom. Mihelyt az ő kezükbe került, a legcsekélyebb belső harc nélkül elvetettek mindenféle szabadságjogokat, sőt gátlástalanul kijelentették, hogy a szabadság eszméje burzsoá előítélet, csakis a vén, romlott Európának jelent értéket, Oroszország számára viszont mit sem ér. A kormány, a hatalom tudja, mire van szüksége a népnek önnön boldogulásához; minél kevesebbet kérdezik meg a népet, annál nagyobb mértékben és tartósabban teszik „boldoggá”. Ha Arakcsejev és I. Miklós sírjaikból sok-sok év után feltámadnának, eszmei győzelmet arathatnának: az orosz ellenzék mihelyt megkísérelte megvalósítani magasrendű feladatait, el kellett hogy ismerje a régi orosz állameszmény igazát.

Aki meg szeretné érteni, hogy mi történik most Oroszországban, annak a bolseviek államalkotás első megnyilvánulásait kell igen jól megfigyelnie. Mindaz, amit a bolseviek a későbbiekben tettek, a legszorosabb összefüggésben áll első lépéseikkel. Itt Európában, és részben Oroszországban is, sokan hajlanak arra, hogy a bolsevizmus valamiféle újdonság, sőt hatalmas újdonság. Ez tévedés, a bolsevizmus semmit sem tudott létrehozni, és nem is fog létrehozni semmit: ez a legsúlyosabb vétke Oroszország, sőt az egész világ előtt, minthogy Oroszországot gazdasági, politikai és morális szálak fűzik a világ többi részéhez. A bolsevizmus nem hoz létre semmit, hanem abból él, amit előtte létrehozta. Belpolitikájában, mint már mondtam, Arakcsejev és I. Miklós eszméit vette át készen, s pontosan ennyire volt eredeti a külpolitikája. A breszt-litovszki békétől kezdve egészen az Európával való egyezkedési kísérletekig, amelyekről oly sokat írnak az újságok, a bolsevizmus minden tételében Abdul-Hamid ázsiai politikájának régóta ismert módszereit láthatjuk. A bolseviek nem számítanak a maguk erejére, ahogy Abdul-Hamid sem számított. Az agyonkínzott, erőtlén, belviszályok sújtotta Oroszország semmit nem igényelhet a maga számára, és adni sem adhat. Csak egyet tehet: valamilyen módon összeveszíti egymással a nyugat-európai államokat, kapcsolatot létesít egyidejűleg Angliával, Franciaországgal, Olaszországgal és Németországgal arra számítva, hogy ezeknek az országoknak túlságosan eltérőek és ellentétesek az érdekeik, és ha végül sikerül őket egymással szembeállítania,

akkor kisebb-nagyobb hasznot húzhat összeütközésükből. Abdul-Hamid ezzel a módszerrel igyekezett Törökországot „megmenteni”: a nép nyomorgott, de a szultán uralma fennmaradt, az ország egyre gyengült, a pusztulás felé tartott, de a dinasztia korlátlan hatalma nem szenvedett csorbát. Harminc év – a bolsevikok számára öröklétnek tűnik ennyi idő. Hamarább is elérhetik céljukat. Hogy milyen célt? Erről később lesz szó.

III.

Egyelőre csak a véleményem szerint legjellegzetesebb bolsevik vonást szeretném kiemelni. Ismétlem, a bolsevizmus reakciós; semmit sem képes alkotni. Elveszi azt, ami a keze ügyébe kerül, azt, amit mások hoztak létre nélküle. Egyszóval: a bolsevikok lényegükből fakadóan paraziták. Természetesen ennek nem ébrednek tudatára, és nem értik. S ha értenék is, aligha lennének hajlandók bevallani. De alapvonásuk megmutatkozott minden területen, ahol tevékenykedtek. Ők maguk azt tartják feladatuknak, hogy előbb mindent leromboljanak, és csak azután kezdjenek az alkotó munkába. Ha az eszmehű, kékszemű bolsevikok képesek lennének arra, hogy elgondolkodjanak szavaiikon, visszarettennének tőlük. Arról már nem is beszélek, hogy az efféle tétel tökéletesen ellentmond a szocializmus alapvető tanításának. Az ilyen program hirdetőit Marx természetesen nem ismerné el tanítványainak és követőinek. Marx úgy vélte, hogy a szocializmus a társadalom legmagasabb rendű gazdasági szervezeti formája, és éppen olyan szükségszerűen következik az őt megelőző polgári szervezetből, mint ahogyan a polgári társadalom következett a feudális után... És a szocializmus korántsem akarta lerombolni a polgári gazdasági szervezetet, hanem ellenkezőleg, teljes mértékben, érintetlenül meg kívánta őrizni mindazt, amit az előző rend hozott létre. Ennek megfelelően Marx a szocializmus feladatát alkotó feladatnak gondolta. A polgári gazdaságot szocialistává átalakítani azt jelentette, hogy egy magasabb rendű, tökéletesített termelési szervezetre áttérve nem felszámolják, hanem növelik a munka termelékenységét; pozitív volt ez a feladat. A bolsevikok azonnal elvetették, hiszen nyilván érezték, hogy nem az ő dolguk az alkotás. Sokkal egyszerűbb, könnyebb és járhatóbb út, ha abból élnek, amit előttük már létrehozottak. Lényegében semmit sem rombolnak le a bolsevikok. Egyszerűen abból élnek, amit készen találtak az előző gazdasági szervezetben. Amikor valaki szemrehányást tett Leninnek amiatt, hogy a bolsevikok rabolnak, azt felelte: „Igen, rablunk, de azt, amit már mások elraboltak.” Még ha ez igaz is, még ha valóban csupán azt veszik el a bolsevikok, amit előtte erővel elvettek mások, akkor sem változik a lényeg. Akkor is paraziták maradnak a bolsevikok, hiszen semmivel sem gyarapítják a már létrehozott javakat, annak a szervezetnek a nedveivel táplálkoznak, amelyre rátapadtak. Nem vállalkozom jóslásra, hogy vajon meddig lehet így létezni, mennyi ideig táplálhatja Oroszország a bolsevikokat. Lehet, hogy minden számításunkat keresztülhúzza hazánk tűrőképessége, szívóssága. Mi mindent el nem viselt Oroszország! Miféle paraziták nem táplálkoztak nedveivel! Már nem is idézem a régmúltat – a tatár igát vagy a XVIII. századot, Anna Ivanovna és Jelizaveta Petrovna uralkodását. Ilyen értelemben a XIX. század is rettenetes volt. Az orosz bürokrácia korlátozás nélkül rendelkezett Oroszország és az egész orosz nép sorsa fe-

lett, s eközben mindig az a gondolat vezérelte, hogy a csinovnyikoknak parancsolniuk kell, a lakoságnak pedig engedelmessé válnia. I. Miklósról mesélik, hogy amikor a szezastopoli hadjárat idején egyik minisztere azt tanácsolta, részletesebben tudósítsanak az újságok a háborúról, hiszen Petyerburg lakói aggódnak és idegesek, a cár azt felelte: „Idegesek! Ugyan mi közük a háborúhoz?” I. Miklós primus inter pares (első az egyenlők között) volt hivatalnokai között. Minden egyes csinovnyik meg volt arról győződve, hogy a lakosság, a lakosok – Oroszország sosem kedvelte és nem ismerte el az „állampolgár” kifejezést – csak tárgyai az ő feljebbvalói rendelkezéseinek. A lakosságot boldoggá kell tennie, hogy vannak gazdái, akiknek magasabb rendű megtestesülése a cár. A külföldiek valószínűleg a dolgok ilyen állását értik meg a legnehezebben. Ennek megértése nélkül azonban nem lehet fogalmuk arról, hogy mi a bolsevizmus. Az orosz bürokrácia mindig élősködő volt. Sőt, nemcsak az uralkodó osztályok, de az orosz társadalom felsőbb körei is mind többé-kevésbé parazita életet éltek. Emlékszem, amikor – még diákkoromban – megjelentek az üzemi felügyelők első jelentései, Janzsul professzor, az országszerte ismert tudós, a moszkvai körzet üzemi felügyelője a következőképpen fogalmazta meg körzetének gyáraiban és üzemeiben szerzett benyomásait: „Az orosz gyáripáros arra törekszik, hogy ne gyáriparosként jusson jövedelméhez, azaz ne a termelési módszerek javításával, hanem egyéb úton módon, elsősorban a munkások lelkiismeretlen és csalárd kizsákmányolása révén.” Vagy nézzünk egy másik tényre, ezt talán hihetetlennek vélik azok, akik nem ismerik az orosz életkörülményeket. Tolsztoj gróf ír arról, hogy amikor fiatal korában új birtok vásárlását vette tervbe, olyan helyen keresett birtokot, ahol föld nélküli parasztok éltek. „Ily módon – írja – ingyen juthatnék munkásokhoz.” Élősködés jellemezte a forradalom előtti társadalom felső rétegeit – és az új nemesek, vagyis azok, akik csatlakoztak a mai kormányhoz, e tekintetben nagymértékben felülmúlták a régieket. Tehát ilyen értelemben sem eredeti a bolsevizmus. A bolsevikok mindent, amit megtehettek, megtettek annak érdekében, hogy a forradalmat meggátolják egyik alapvető célja teljesítésében: az orosz nép jobbágyországnak megszüntetésében. Nyilvánvaló, hogy még a rombolásban is kudarcot vallottak. Megsemmisítették a nemzeti vagyont nagy részét, számos korábbi minisztert, kormányzót és vagyonos embert pusztítottak el börtönökben és a Cseka intézményeiben. Hosszabban nem térek erre ki – közismert, hogyan működnek a lett csekisták és a kínai katonák. Ám nem számolták fel sem a bürokráciát, sem a polgárságot. Még hogy felszámolták volna! Soha ilyen hallatlan sebességgel nem burjánzott Oroszországban a bürokrácia – mégpedig semmittevő, szálnalmas, semmire sem alkalmas bürokrácia! Legalább tízszer annyian vannak minden hivatalban, mint ahány embert igényelnének a hivatal céljai. S valójában a hivatalok tizedére is aligha van bármi szükség. Mindenki hivatalban dolgozik – fiatalok és öregek, férfiak és nők. A bolsevikok meg vannak arról győződve, hogy aki nincs alkalmazásban, az káros, veszélyes a társadalom számára, és az ilyen embereket minden lehető módon üldözik. Megvonják tőlük fejadagjukat, a legkülönbözőbb adókkal és illetékekkel sújtják, katonai szolgálatra hívják be őket, stb. S az emberek hivatali szolgálatba lépnek, annál is inkább, minthogy a művelt rétegek bérükön kívül semmilyen más jövedelemhez nem juthatnak.

Ha valaki segéd munkás, vagy általában jó egészségnek örvend és fizikai erővel rendelkezik, elmehet falura, ott talál magának munkát, és a munkával együtt szálláshoz, kenyérhez juthat. Egy művelt ember viszont – tanító, orvos, mérnök, író, tudós – éhhalálra ítéltetett, ha nem hajlandó személyével növelni a nélküle is hatalmas számú csinovnyik élőködők hadát. Felszámolták viszont a polgárságot! – hallom az ellenvetést. Egyáltalán nem! A régi polgárokat valóban kiirtották. A gyárosok, a kereskedők és legjelentősebb munkatársaik többnyire vagy elpusztultak, vagy elmenekültek. De ma Oroszországban erősebb és jóval nagyobb számú a burzsoázia, mint azelőtt volt. Most majdnem minden orosz paraszt burzsuj. A földbe ásva százezerrel, sőt milliószám őrzi a cári, a Kerenszkij-féle, a szovjet, az ukrán, a doni és más pénzeket. És tőlük nem vehetik el vagyonukat. Emellett az új polgárság nem rendelkezik azokkal a hagyományokkal, amelyek még valamelyest visszafogták a régi polgárság mohóságát. Nem vitatom, hogy Oroszország mindig par excellence (kiváltképp) a jogtalanság országa volt. Az olyan cári miniszterek, mint Scseglovitov, Maklakov és mások, soha nem értették, milyen hatalmas teremtő erőt jelent egy állam számára a népben élő szilárd jogtudat. Lelkiismeretlenül állandóan megsértették az embereknek a jogról és az erkölcsiségről alkotott fogalmait. Nemcsak kegyes vagy gyors, de igazságos sem volt az orosz bírászkodás. II. Sándor bírósági szabályzatait a miniszterek igen hamar súlyos béklyónak érezték, és fokozatosan lerázták magukról, bár a külső dekórumot megőrizték. A nép tökéletesen értette ezt. Tudta, milyen célból hozták létre a zemsztvo-főnökök intézményét, mi végre kezdték alkalmazni falun a megvesszőzést és egyebeket, s gyűlölte a külső erővel rákényszerített hivatalokat és főnökséget. Szellemének mélyén azonban élt az igazságba vetett hit, az a hit, mely az orosz irodalom legjobb alkotásaiban nyert kifejezési formát. Sőt, úgy tűnt, hogy a nép a cárban is hisz, és úgy véli, a cár a környezetében lévő rossz tanácsadók áldozata. Ám a forradalom kitörésekor azonnal kiderült, hogy a nép már nem hisz a cárban. Bármennyire is különös, de a hatalmas Oroszországban nem akadt egy olyan járás, város, sőt úgy látszik, olyan község sem, amely védelmébe vette volna a megdöntött cárt. A cár távozott, járjon szerencsével, nélküle is megleszünk. A nép által keresett igazság nem a cár oldalán van, hanem máshol, azok oldalán, akik harcoltak a cárral. Ez magyarázza a szociálforradalmárok (eszerek) hatalmas sikerét a forradalom kezdetekor. Ők az igazság hordozói, ők szenvedtek a népért – így hangzott az általános vélekedés; és asszonyok, lányok, öregek mind futottak, hogy az igaz életűekre és a nép mártírjaira szavazzanak. Szent Oroszország dicsőségére az igazság és az igazságosság elve alapján akartak minden kérdést megoldani. Az eszerek diadalmaskodtak: Lám, Oroszországban vértelen forradalom zajlik, nem úgy, mint a korhadt Európában!

IV.

S ekkor mutatkozott meg másodsorra, hogy gyenge és tehetségtelen az értelmiségnek az a része, amely a hatalmat örökölte a cár megdöntése után. Mint mondtam, az Ideiglenes Kormány teljesen cselekvésképtelen volt. Uralkodott, de nem irányított. Háta mögül a Tanácsok irányítottak, s azok semmilyen pozitív tettet nem hajtottak végre, ellenben maximális pusztulást

hoztak az országra. A Tanácsokban harc folyt az eszerek, illetve a bolsevikok között. Mindkét fél a népre hivatkozott. A nép azonban hónapokon át hallgatott. Várta, hogy a kormány megtalálja annak a módját, hogyan alakítsa át az országot a népben élő jogi eszményekkel összhangban. De kormány nem létezett, csak az irányításra a legkevésbé sem felkészült, egymással harcban álló pártok. Senki sem ismerte és nem is kívánta ismerni a népet, nem tudták és nem kívánták tudni, mire van szüksége a népnek. Egyedül azzal foglalkoztak, kié lesz a hatalom. S mivel úgy vélték, azé lesz a hatalom, aki megnyeri a lakosság többségének bizalmát, különös versengés kezdődött a pártok között: ki tudja gyorsabban és nagyobb mértékben ígérekkel elhalmozni a népet. Vég nélkül ígérgettek neki. Hol a földfoglalást engedélyezték, hol azt, hogy vegye birtokba a földesúr javait vagy házait vagy akár magát a földesurat. Minden a tiétek, vigyétek – ez volt a pártok képviselőinek végső szava. És a nép lassacskán arra a meggyőződésre jutott, hogy eszményei, „jogtudata” fikarcnyit sem ér. Régebben is így volt, ezután sem lesz másként: annak van igaza, aki karmol, harap, aki hamarabb és többet zsákmányol. Amíg az urak voltak hatalmon, nekik volt igazuk, most elkergették őket – az lesz az úr, a nemes, aki a helyükre kerül. Ily módon a harc hevében a legkülönbözőbb irányzathoz tartozó szocialisták egyáltalán nem vették észre, s úgy tűnik, most sem veszik észre, hogy éppen az ellenkezőjét teszik annak, amit szándékoztak tenni. Az volt a feladatuk, hogy elültessék a nép tudatában a magasabb rendű társadalmi igazság eszményét – ezzel szemben kiűztek mindenféle igazságfogalmat a nép lelkéből. Nálunk a politikusok mindig rossz pszichológusok voltak. Senki sem sejtette, és most sem sejtí, milyen óriási jelentősége van a nép jogtudatának a társadalmi berendezkedés szempontjából. Tudom, hogy a bolsevikok sokat beszélnek az osztálypszichológiáról. De ezen szavaik számukra semmit sem jelentenek. Oroszországban valóban nyílt lehetőség nagyszabású reformokra. Már a háború első éveiben hatalmas mértékben eltolódott a szegényeket a tehetősektől elválasztó határvonal. Úgy adódott, hogy 1915-ben és főleg 1916-ban jártam az országot, és sokat éltem falun. Megdöbbenett, mekkora változások történtek ilyen rövid idő alatt. A megfélemlített, éhező, szegény paraszt eltűnt – már nem olyan a paraszt, mint amilyenek íróink ábrázolták és amilyen valóban volt 1914-ben. Azelőtt, hogy az előjárónak megfizethesse fejadóját, gyakran néhány rubelért is hajlandó volt egy népnyzó rabságába kerülni. Most viszont egyáltalán nincs szüksége pénzre. Nem ad el sem tojást, sem vaját, sem tyúkot, vagy csak igen drágán. Ha megkérdezzük: miért nem? – ugyanazt a választ hallhatjuk: mi magunk esszük meg, kell a gyerekeknek. Ez érthető is. A háború kezdete óta mindenhol a falura áramlik a pénz, hiszen a parasztoktól szerezték meg mindazt, amire a fronton szükség volt. Azután betiltották a vodkát. A parasztok a vodkáért évente egy milliárd aranyrubelt adtak a kincstárnak. Ezen kívül még kétszer annyi veszteséget okozott a falunak az alkoholizmus, ugyanis az orosz paraszt bármit elkótyavetyélt, ha olyankor is vodkához akart jutni, amikor nem volt pénze. S most mindezek a milliárdok a paraszt zsebében maradtak, s minimális idő leforgása alatt megszűnt az az iszonyatos függősége a kulákoktól, amelybe a pénztelenség miatt került. Emlékszem egy érdekes beszélgetésre köztem és annak a földbirtokosnak a kocsisa között, akinek bir-

tokán éltem 1916-ban: „Miféle világ jött el, uram. Nem lehet boldogulni a paraszttal. Bármilyen kellene, ő rögtön: adj öt rubelt, adj tíz rubelt. Nagy kár! Bezzeg azelőtt: az ember adott egy vödör vodkát az öregeknek – és bármit elintézhetett!”. Eltörölték a „vödört”, és emancipálódott a paraszt. Semmilyen társadalmi forradalom nem nyújthatott volna annyit az orosz parasztnak, mint amennyit a monopólium megszüntetése adott. Más szóval Oroszországban egészen szokatlan úton kolosszális – egyszerre politikai és társadalmi – forradalom készülődött. Országunk jövőjéről azonban másként döntött az, ami annak köszönhetően történt, hogy a forradalom teoretikusai ragadták magukhoz a hatalmat...

Hallottam, hogy egy angol író egész könyvet írt (nem olvastam, és nem is emlékszem, ki és milyen címen) arról, hogy Oroszország Mária szerepét választotta magának, Európa ellenben Mártáét. Természetesen minden hasonló állítást cum grano salis (fenntartásokkal) kell fogadni, de ebben rejlik némi igazság, és nagyon érdekes igazság. Az orosz értelmiség és az orosz nép egyaránt túlságosan Isten országával törődik, nem tud, és ami a fő, nem is szeret a földi érdekekről gondolkodni. Ez különösen megdöbbentő volt közvetlenül a cár megdöntése után, amikor Oroszország még a különféle szabadságjogok mézesheteit ünnepelte, és amikor az összes párt összes képviselője nem szégyellte kimondani, amit gondolt. Bárhova ment az ember, mindenütt Oroszország magas elhivatottságáról beszéltek. És nem Oroszország berendezkedéséről – arról ugyanis senki sem tudott és nem is akart gondolkodni. Kirobbanó méltatlankodással utasítottak el minden erre intő szót. Ne higgyék, hogy az átlagos értelmiségiekről vagy a zöldfülű fiatalokról beszélek itt. A gondolkodó Oroszország legkiválóbb képviselőivel találkozhattam, s nem akadt köztük egy sem, aki csak egyszer szóba hozta volna, hogyan tartóztatható fel az országot akkor már nyilvánvalóan fenyegető baj. Mint mindenütt máshol, természetesen nálunk is számos igen különböző eszmei áramlat létezik, sőt nálunk még több, mint máshol. Hívő keresztények, pozitivisták, materialisták, spiritualisták – bármilyen irányzat megtalálható nálunk. Minden orosz író elsősorban filozófus. Még a politikus és a pártember is igencsak törődik állításainak filozófiai megalapozásával. És ismétlem, nálunk hihetetlenül változatosak a filozófiai nézetek. Egy dologban mégis megegyeznek. Neveket nem említek, annál is inkább, minthogy a külföldieknek valószínűleg édeskeveset mondanának, de úgy látom, az írók egytől egyig attól féltek a leginkább, nehogy véletlenül Oroszország mégiscsak szerencsésen berendezkedjen földi értelemben. „Nem akarom, semmiképp sem akarom Isten országát a Földön!” – kiabált a dühtől magán kívül az orosz keresztény gondolat egyik képviselője. „Oroszország inkább pusztuljon, de ne rendezkedjen be kispolgári módon, úgy, mint a visszataszító vén Európa!” – nem kevésbé patetikusan kiáltotta egy szélsőbaloldali pártember. Az egyik legmegbecsültebb orosz költő pedig sokak – szintén írók – jelenlétében nem átalotta beszédét így zárni: „A cárt megdöntöttük. De itt még maradt egy cár. (S a fejére mutatott). Feladatunkat csak akkor végezzük el igazán, ha kiűzzük a cárt a fejünkéből.” Egy csöppnyi túlzás sincs mindabban, amit elmondtam. A „kispolgárság” gyűlölete – helyesebben annak gyűlölete, amit Oroszországban kispolgárságnak szokás nevezni – az egész orosz irodalom, mi több, az egész

gondolkodó Oroszország jelszava. Elsőként Herzen honosította meg ezt a szót, a híres orosz forradalmár, aki száműzöttként Európában élte le életét. Amikor I. Miklós uralkodása alatt elhagyta Oroszországot, arra számított, hogy Nyugaton megvalósulva látja szent eszményeit. Ám ahol eszményeket várt, ahol azt várta, amit Szent Ágoston szavaival úgy nevezhetünk: amor dei usque ad contemptum sui (Isten szeretete önmagunk megvetéséig), ott csak kispolgárságot talált, amor sui usque ad contemptum dei-t (önszeretetet Isten megvetéséig). Európa országaiban elűzték az uralkodókat, de az európaiak fejében tovább élt az uralkodó. Nem önmagukon, hanem a földi ország gondjain töprengtek, a jelenre és a jövőre egyaránt gondolva próbáltak berendezkedni. Harcoltak a szegénységgel, a hideggel, az éhezéssel, a járványokkal, üzemeket, gyárakat, vasutakat, parlamenteket, bíróságokat létesítettek. Úgy tűnt, már-már berendezkednek, és itt a földön megvalósul Isten országa. Mi lehet ennél rettenetesebb? Az európaiak természetesen fejüket csóválják. Tudják, hogy Herzen aggályai legalábbis eltűztek. Európa azelőtt is messze volt Isten országától, most sincs közel hozzá. A magam részéről megjegyzem, hogy az oroszok félelmei is nélkülöztek minden alapot. Természetesen, ha megelégedtek volna azzal, hogy trónjáról ledöntik, de az emberek fejében meghagyják a cárt, nem érzük meg azokat a borzalmakat, amelyeket megértünk. Oroszország megőrizte volna egységét, nem omlott volna össze. A nép között nem pusztítana éhség, hideg, járványok. Az évszázados rabság után a parasztok és a munkások szabadabban lélegeznének fel. De talán ez lenne Isten országa? Egy megújult Oroszországban vajon kevesebb nehézség és szenvedés jutna az orosz ember osztályrészéül? Talán még a kispolgári Európa is boldog életet élt ily módon? Természetesen az európaikat nem kell erről meggyőzni. Ám úgy látszik, az oroszok még mindig kitanaknak a maguk véleménye mellett.

V.

E kitérő után talán érthetőbb, miért neveztem élőködőknek a bolsevikokat. Lényegükből adódóan képtelenek az alkotásra, és soha semmit sem fognak alkotni. Az eszmehű bolsevik vezetők bármennyit is ragozzák az „alkotás” és az „alkotni” szavakat, egyáltalán nem képesek a pozitív alkotásra. Ugyanis tevékenységüket és leegyszerűsített ideológiájukat a jobbagság szelleme hatja át, az pedig csírájában fojt meg minden teremtő munkát. Ezt nem értették a cári rezsim emberei, és a bolsevikok sem értik – bár ellenzékiekként azelőtt a Dumában és illegális kiadványaikban sokat beszéltek róla. Ám úgy elfelejtették akkori szavaikat, mintha azok soha nem is léteztek volna. Most kizárólag kincstári újságok és kincstári szónokok vannak Oroszországban. Írnia és beszélnie csak annak szabad, aki dicséri az uralkodó osztályok tevékenységét. Tévedés lenne azt gondolnunk, hogy e tekintetben bármilyen előnyt élveznének a munkások és a parasztok, bár a bolsevikok az ő nevükben beszélnek. Mint a régi rendszerben, most is csak a „megbízható” elemek élveznek előnyöket, vagyis azok, akik zokszó nélkül, sőt örömmel vetik magukat alá a kormány intézkedéseinek. Azoknak, akik tiltakoznak, akik mernek saját véleményrel rendelkezni, most kevésbé, sokkal kevésbé van helyük Oroszországban, mint a cárok idején. Akkor, még ha – miként nálunk mond-

ták – ezópuszi nyelven is, de beszélhettek, nem tették ezzel kockára szabadságukat, sőt életüket. A hallgatás pedig senkinek sem volt tiltva. Most viszont hallgatni sem szabad. Ha élni akar az ember, ki kell nyilvánítania a kormány iránti rokonszenvét, dicsérnie kell a kormányt. Világos, mit eredményez az ilyen helyzet. Rengeteg tehetségtelen és lelkiismeretlen ember került a politikai élet felszínére, olyanok, akiknek mindegy, kit dicsérjenek és mit mondjanak. Ezt a bolsevikok is tudják, és őket szintén elrettenti az, ami történt. Am semmit sem tehetnek, és nem is lehet semmit sem tenni. A becsületes, lelkiismeretes és tehetséges emberek lényegükből adódóan nem békélnek meg a rabsággal. Úgy kell nekik a szabadság, mint a levegő. A bolsevikok ezt nem értik. Elmondok egy érdekes történetet a bolsevikokkal való találkozásaim gyakorlatából. Egyszer – tavaly nyáron Kijevben – házunk portása nagy szürke borítékot ad át nekem, rajta a címzés: „Sesztov elvtársnak”. Sejttem, hogy gyűlésre hívnak meg. Felnyitom, s valóban: meghívó egy gyűlésre, melyen „A proletárdiktatúra a művészetben” című témát szándékoznak megvitatni. A kitűzött időpontban ott vagyok. A gyűlést R. nyitja meg, a Dél-Oroszországban meglehetősen ismert újságíró. Magas, sovány ember, arca tipikus orosz értelmiségi arc. Könnyeden, gördülékenyen beszél: látszik, hogy megszokta a szereplést. Már az elején, anélkül, hogy kiejtené a nevem, felhívja a figyelmet jelenlétemre – nyilvánvalóan hozzászólásra akar készíteni. De nem kérek szót; várom, mi lesz. Megkezdődik a vita. Az ellenzék hozzászól, természetesen igen visszafogottan. Írók, újságírók szólalnak fel, még egy híres költő is. Mindannyian a szabad művészetről beszélnek. Majd, már nem emlékszem, melyik katonai szervezet elnöke kér szót. Alacsony, sánta ember, nagy fekete szakállal. Már első szavai után világos, hogy teljesen műveletlen, sokkal jobban érthet a gabonaárusításhoz, mint bármilyen művészethez. Az ilyenekről mondják, hogy nem tud különbséget tenni egy szobor és egy kép között. Inkább azért kellene gyűlésre mennie, hogy ott másokat hallgasson, tanuljon. De ő a műveletlenek és a tehetségtelenek magabiztosságával nem tanulni, hanem tanítani akar. És mire tanított? „Vaskézzel arra kényszerítjük az írókat, a költőket, a festőket, stb., hogy technikájukat állítsák a proletáriátus szükségleteinek szolgálatába” – mondta. Ügyetlenül, hosszan, unalmasan és összefüggéstelenül beszélt, és egyre csak ugyanarról: kényszerítjük, készítjük, elveszük ezt a „technikát” és felhasználjuk. Feleltek neki (bár nemigen értem azok pszichológiáját, akik feleltek, azt sem értem, hogyan számolhatnak komolyan az efféle lapos és kontár kijelentésekkel), és ő újra beszélt – gúnyosan, megvetően mosolyogva, mint aki tudatában van a maga értékeinek. Utána az elnöklő újságíró szólalt fel. Mint már mondtam, tapasztalt szónok. Hosszú, jól felépített beszédében kijelentette, hogy természetesen érti opponenseit. Védelmükbe veszik a közeli múltat, mely a maga módján szép és értékes. De már végérvényesen eltemetett múlt. A nagy forradalom vihara elsöpört mindent, ami régi. A jövő hírnöke pedig a sánta, fekete szakállas ember, aki mellett szállt síkra, hogy „vaskézzel” kell elvenni a művészet képviselőitől a „technikát”. Majd így folytatta az elnök: „Nem is olyan régen én is csodáltam az V. századi görög kultúrát. Most már látom, hogy tévedtem. A forradalom vihara elsöpörte a régi eszményeket.” S számomra váratlanul így zárta beszédét: „Én is olvasója voltam (itt sok-sok számomra hízelgő szó következett,

ezeket elhagyom) L. Sesztov műveinek (nevemet teljes formájában mondta), de megintcsak a vihar” – és így tovább. Nem szándékoztam hozzászólni, de miután elhangzott a nevem, hallgatnom sem lehetett. Csupán néhány szót mondtam: „Világos, hogy bár a proletáriátus diktatúrájáról beszélnek itt, szándékuk mégis az, hogy a proletáriátus feletti diktatúrát hozzák létre. Meg sem kérdezik a proletárokat, mit akarnak ők, egyszerűen megparancsolják nekik, hogy valamilyen ‘technikát’ használjanak, mintha azt el lehetne venni a művészekről. Ám ha igaz az, hogy a proletáriátus emancipálódott, akkor nem hallgat önökre, és korántsem kezdi hajszolni a „technikát”. Mint nekünk, a proletárnak is az lesz a vágya, hogy megértse a tudomány, a művészet, a filozófia és a vallás nagy teremtőinek titokzatos lényegét. Az a vihar, amelyről itt szó volt, lehet, hogy elsöpört és betemetett sok mindent, talán az V. századi görög kultúrát is. De olyan vihar is volt – nem egyszer -, amely még alaposabban elsöpörtc és betemette ezt a századot. Majd jöttek emberek, akik halatlan erőfeszítéssel ásták elő a romok alól a görög kultúra legkisebb maradványait is.” Miután ezt elmondtam, rögtön elmentem, hiszen jól tudtam, hogy ma Oroszországban nincs szükségük ilyen szavakra azoknak, akik a proletárdiktatúráról szóló „beszélgetésre” hívtak össze bennünket. Ahogy ezen a gyűlésen, más hasonlókon is, valamint a szovjet irodalom alkotásaiból, teljesen világossá vált számomra az, ami kétségtelen volt 1917. október 25-e, vagyis a bolsevik hatalomátvétel óta: a bolsevizmus mélyen reakciós mozgalom. Ahogy régi jobbágytartóink, a bolsevikok is arról álmodoznak, hogyan vehetnék el a – minden eszmei tartalomtól szabaddá tett – európai „technikát”. Hivatalnokaink – akár a cárt, akár a bolsevizmust szolgálják – bőven rendelkeznek saját eszmei tartalommal. „Csak ‘technikánk’ nincs, majd erővel megszerezünk. Festőink, költőink, tudósaink éheznek egy keveset, azután a mi útmutatásaink szerint alkotnak majd. Akkor lesz jó, ha a mi eszméinkhez az ő tudásuk társul”. Nehéz kitalálni ennél képtelenebb gondolatot. Ám így volt Oroszországban a XVIII. és a XIX. században, s most is ez a helyzet. Tudatlan, tehetségtelen, ostoba emberek sereglik körül a bolsevik kormányt, s még azt is karikatúrává változtatják, ami pozitív és értékes a bolsevikokban. Tele torokból kiabáló emberek ismételtetnek képtelen és lapos szavakat úton-útfélen. Az eszmehű, kékszemű bolsevikok pedig értetlenül keseregnek: miként történhetett, hogy velük tartott minden goromba, szégyentelen és közönséges erő, ami csak létezik Oroszországban, és miért csupán kevés értékes ember állt az ő oldalukra! I. Miklós ugyanilyen értetlenül fogadta Gogol Revizorját. Ő azonban, mint mondják, hibásnak érezte magát. Állítólag így szólt az előadás végén: „Ez aztán a komédia, mindenki megkapta a magát – de leginkább én!” Igaz, azt beszélük, Lenin nyilvánosan kijelentette, hogy a bolsevikok „alávaló forradalmat” vittek végbe. Nem sikerült azonban ellenőriznem, valóban mondta-e ezeket a szavakat. Mindenesetre, si non e vero, e bene trovato (ha nem is igaz, de találó): a szégyentelen gorombaság pecsétjét viseli a bolsevik bürokrácia egész tevékenysége.

VI.

Kétségtelen, hogy a munkás-paraszt kormány – tudatosan vagy tudatlanul – minden tőle telhetőt megtesz annak érdekében, hogy a proletáriátus

felett diktatúrát hozzon létre. Más út nem is lehetséges, ez nyilvánvaló minden európai számára. Túlságosan jól tudom, milyen szegénységben éltek az orosz parasztok és munkások. Az eszmehű bolsevikok azonban, sajnos, nem tudják (tudja viszont a bolsevikokra ráakaszkodó talpnyalók hatalmas tömege). Elsősorban országunk politikai rendszerében kell keresni ennek a szegénységnek az okát. Az orosz embereknek unos-untalan, felkeléskor, lefekvéskor újra és újra el kell mondani azt a látszólagos közhelyet, hogy ahol nincs szabadság, ott nem lehetséges sem elrendezett élet, sem jólét, ott általában semmi olyan nem valósulhat meg, amit az emberek becsülnek itt a földön.

Csak azoktól várható, hogy ne ismerjék ezt a truizmust, akik ízig-vérig a régi és az úgymond megújult Oroszország jobbágytartói. Meggyőződésem, hogy 1917. október 25-ét az orosz forradalom bukása napjának kell tartanunk. A bolsevikok nem megmentették, hanem elárulták Oroszország munkás- és parasztlakosságát. A lehangzatosabb frázisok is frázisok maradnak, a tettek pedig tettek. Mindenekelőtt az állampolgár címet kellett volna megadni az orosz parasztnak és az orosz munkásnak, sőt, az orosz művelt embernek is. Annak tudatát kellett volna elültetni benne, hogy nem rab, nem gúnyolódhat rajta bárki, aki nem rest, hogy vannak szent jogai, melyeket óvni köteles ő is és mindenki más. Közismert, hogy tevékenységének első napjaiban az Ideiglenes Kormány éppen ezt hirdette meg. Papíron maradtak azonban az „emberi és állampolgári jogok”, melyekre a szerencsétlen ország évszázadokon át vágyott. Valójában már néhány hónap elteltével kezdtek visszaállítani a régi jogtalanságot. A bolsevikok dekrétumai és nagy számú proklamációi elárasztották egész Oroszországot, és a lakosság úgy értelmezte őket, hogy zsákmányolásra, rablásra szólítanak. „Aki tud, és amennyit tud, vegye el, míg nem késő.” Nehéz leírni az egész országot elfogó rablási lázat. Frontkatonák ezrei igyekeztek zsákmányukkal megrakodva haza. Amennyire csak tudtak, siettek, nehogy elszalasszák a pillanatot. Természetesen senki sem hallotta meg a bolsevikok felhívásaiban hemzsegő magasztos szavakat a szolidaritásról, a közös emberi feladatokról és így tovább. A nép meggyőződött arról, hogy mint azelőtt, most is csak az erő létezik, jog nem. Aki zsákmányol, azé lesz a zsákmány. És minden szégyenérzet nélkül zsákmányoltak. A rablásokat gyilkosságok, kínzások követték. Munkára kevesen gondoltak – minek a nehéz munka, amikor könnyű haszonra is szert lehet tenni. Az acsarkodás és a polgárháború légkörében kihunytak az utolsó szikrái is a hitnek, hogy a földön megvalósítható lenne az igazságnak akár az árnyképe is. A kisvárosokban és a falvakban a hatalom bűnözők és gazemberek kezébe került, ők magasztos feladatokról szóló frázisok mögé rejtették farkasétvágyukat, és a burzsujok kiirtására szólítottak. Pétervárott és Moszkvában viszont a jöttmentek és a gazemberek mellett olyanok is voltak, akik őszintén hittek a szó mindenhatóságában, így ott vég nélkül az eljövendő paradicsomról szónokoltak. A paradicsom eljövetele természetesen egyre távolibb jövőbe tolódott. A jelen kizárólag hideget, éhezést, járványokat és egyre növekvő kölcsönös gyűlöletet nyújt. S ez már nem a tehetős gyűlölete a nincstelen iránt. Az éhező munkás egyaránt gyűlöli a „burzsujt” és saját munkatársát, ha az még egy darabka kenyeret vagy éhező és fázó családjának egy nyaláb tüzelőt szerezhetett ké-

pességével vagy szerencséje révén. Különös erővel nyilvánult meg az ellenségeskedés a város és a falu között. A falu „elsáncolta magát”, és kereken megtagadta, hogy bármit is adjon a kiéhezett városnak. A munkás-paraszt kormány minden erejével valamilyen modus vivendit keresett a parasztnak és a munkások számára. Ahhoz, hogy gabonát szerezzenek a paraszttól, katonai büntető expedíciókat kellett falura küldeni, és ezek gyakran nemcsak üres kézzel, de felére, sőt negyedére csökkent létszámban tértek haza. Aki csupán a bolsevik újságokat olvasta, az is tudja, hogy a bolsevikok lényegében sosem lettek egész Oroszország urai. Hatalmuk alá a nagy városok kerültek – ezek lakói a véres leszámolásoktól megfélemlítve, többé-kevésbé zokszó nélkül viselték sorsukat. Ám a falu, azaz Oroszország kilenczted része soha nem került a bolsevikok hatalma alá. A falu a maga életét élte, természetesen egyik napról a másikra, de minden központi vezetés nélkül. Hogy a falu mennyire nem volt a bolsevik kormány hatalmában, ezt legjobban Schlichternek, az ukrán élelmiszerügyi komisszárnak a kijevi lapokban publikált cikkei bizonyítják. Schlichter a kommunista eszmék odaadó híve, bár meg kell mondani, ő is igen ostoba és tehetségtelen ember. Terjedelmes és rendkívül részletes cikkei két hónapon át szinte kétnaponként jelentek meg a helyi kiadványokban. Nem is írt, hanem örvöngve kiabált. És egyre csak ugyanarról: „A falu nem ad kenyeret, sem fát, sem szalonnát – semmit nem ad. Munkások, ha nem akartok éhezni és fázni, fogjatok fegyvert, és induljatok háborúba a falu ellen. Különben semmit sem kaptok.” Ha bárki más így beszél – provokációval vádolhatnák. De Schlichter minden gyanú felett áll. Német neve ellenére kozák származású, csak éppen nem tudta elrejtetni igazi érzelmeit és gondolatait. Ami a szívén, az a száján. Azt hiszem, ha társai is ilyen őszinték lennének, már régen nyilvánvalóvá vált volna, hogy a munkás-paraszt kormány sem a munkásokkal, sem a paraszttal nem volt képes megkedveltetni magát. És hogy bármilyenek legyenek is önmagukban a kommunista eszmék, legkevésbé éppen a lakosság „széles tömegei” rokonszenveznek velük. Igaz, a régi polgárság képtelen volt védekezni, szétverték. De ismétlem, Oroszországban nem pusztult el a polgárság, sőt úgy megerősödött és megsokasodott, ahogy soha. Ugyanakkor az „érdekvédelemnek” az orosz lélek számára igencsak ismert és hozzá közeli bolsevik módszerei újból megmutatták, hogy teljesen fölöslegesen szenvedtek és aggódtak azok, akik Oroszországot a békebeli Európában élvezett kispolgári boldogságtól féltették, s attól tartottak, hogy az orosz embereknek még a földön meg kell pillantaniuk Isten országát. Már most olyan hírek jönnek Oroszországból, hogy bevezetik a munkaszolgálatot, a tíz- és tizenkét órás munkanapot, a darabbért, a munkások katonai felügyeletét, stb. Teljesen természetes! A munkás a munkáját nem akarja adni, a paraszt pedig a kenyerét. Pedig sok kenyérre van szükség, és keményen kell dolgozni. Világos, hogy csak egy megoldás van: egyrészt a privilegizált, dologtalan osztályok szigorú, könyörtelen intézkedéseikkel másokat erőn felüli munkára kell hogy készítsenek, másrészt pedig a privilégiumoktól, jogaiktól megfosztott embereknek egészségüket, sőt életüket sem kímélve az „egész” számára kell áldozniuk munkájukat, vagyonukat. Természetesen csak aki nem dolgozik, az kényszeríthet másokat munkára. És csupán a jóllakott kényszeríthet másokat éhezésre. Más szóval a régi jogtalansághoz és a régi, jól ismert

nyomorhoz térünk vissza. Vagy mint a mesében, lábunk előtt ismét a régi, repedt teknő. Idevezetett a munkásoknak és a parasztoknak oly sokat ígérő bolsevizmus. Arról nem szólok, hogy Oroszországnak mit okozott. Mindenki tudja. Az „eszmehű” bolsevikoknak azonban van még egy, utolsó érvük. Igaz, semmit sem nyújthattunk az orosz parasztoknak és munkásoknak, és pusztulást hoztunk az országra. Másként azonban nem is történhetett. Hazánk túlságosan elmaradott ország, az oroszok túlságosan kulturálatlanok, nem képesek felfogni eszméinket. Nem is Oroszország vagy az orosz emberek jelentik a lényegét. Feladatunk szélesebb. „Fel kell robbantanunk” a Nyugatot, meg kell semmisítenünk Európa és Amerika kispolgárságát. És addig őrizzük Oroszországban a tüzet, amíg ez a tűz át nem terjed szomszédainkra, majd tőlük az egész világra. Ez a mi magasabb rendű feladatunk, végső szent célunk. Eszméket adunk Európának – Európa pedig átadja nekünk a maga „technikáját”, tudását, szervezői tehetségét és így tovább. Ez a bolsevikok ultima ratio-ja (utolsó érve). S mi az ára?

VII.

Az alatt a hosszú idő alatt, amíg bolsevik irányítás alatt lévő területen tartózkodtam, igen érdekes tényre figyeltem fel. A nagyon fiatal és a nem túl okos emberek találták el, jósolták meg a legsikeresebben az eseményeket. S megfordítva: az idősebbek és az értelmesebbek mindig tévedtek a jövőt illetően. Azt hitték, Oroszország nem marad sokáig bolsevik uralom alatt, a nép fellázad, s mihelyt megjelenik egy többé-kevésbé szervezett hadsereg, úgy elolvadnak a bolsevik csapatok, mint napon a hó.

A valóság megtévesztette a tapasztalt és okos emberek előrelátását. Gyenyikin létrehozott valamiféle hadsereget, és igen gyorsan egészen Orjolig hatolt – ám a bolsevikok még gyorsabban verték vissza egészen a Fekete-tengerig. Mint mondják, még foglyul is esett – s korántsem valószerűtlen ez a híresztelés. A fiatalok és az ostobák bizonyultak prófétáknak. S most, amikor a jövőbe próbálunk tekinteni, felvetődik bennünk: kire támaszkodjunk, az okosakra vagy a butákra? Az okosak nyilván abból az evidensnek hitt tételből indulnak ki, hogy tetteikben elemi „érdekük” vezérli az embereket és a népeket, és ösztönösen megérik, mi van hasznukra és mi árt nekik. Az okosak világosan látták, hogy a bolsevizmus pusztító hatású, hallatlan bajokat hoz, hideget, éhezést, nyomort, rabságot, stb. Tehát, mondták, nem tarthat sokáig. Néhány hétig, hónapig, aztán magától elpusztul. De már több mint két – lassan három – éve tartja magát. Annak ellenére tartja magát, hogy az éhezés, a hideg, a járványok rettenetes erővel tombolnak. Tehát nem a józan ész vezérli az embereket? S tévedett volna költőnk, amikor azon kesergett, hogy még nem üzték ki a cárt az orosz fejekből? Erre azt mondhatjuk: ilyenek az oroszok, bármivel megbékélnek, a nincstelenséggel, a jogtalansággal. Oroszországban valóban a nagyon fiatal és a nem túl okos emberek a próféták. Európa viszont más.

Valóban más? Nem kockáztatnám meg a jóslást. Olyan történelmi korban élünk, amikor számításainkban aligha vezérelhet bennünket csupán a józan ész. Nem akarom igazolni az orosz bolsevizmust. Már mondtam, és kész vagyok megismételni, hogy a bolsevizmus elárulta az orosz forradalmat, a

vesztét okozta, és anélkül, hogy tudatára ébredt volna, a legvisszataszítóbb és a legdurvább reakciót segítette. Ám vajon csak a bolsevikok bizonyultak öngyilkosoknak? Figyeljük meg jobban, mi történt az utóbbi években. Csaknem mindenki pontosan azt tette, amire a legkevésbé sem volt szüksége. Ki veszejtette el a monarchia eszméjét? A Hohenzollernek, a Romanovok és a Habsburgok! A hadüzenet napján Berlinben azt beszéltek, hogy II. Vilmos II. Miklósnak a következő táviratot küldte: „Állítsa le a mozgósítást. Ha megkezdődik közöttünk a háború, elvész a trónom, de az öné is”. Lehet, hogy nem volt ilyen távirat. Ám ennek a híresztelésnek a szerzője prófétának bizonyult. S lényegében a monarchista eszme legádázabb ellensége sem találhatott volna biztosabb módszert arra, hogyan veszejtsék el Európában a monarchiát. A Hohenzollerneknek, a Romanovoknak és a Habsburgoknak meg kellett volna érteniük – ha valamilyen káprázat nem ködösítette volna el értelmüket –, hogy dinasztiájuk elemi érdeke nem ellenségeskedést, hanem igen szoros, őszinte és odaadó barátságot kíván meg a korona viselőitől. I. Miklós remekül értette ezt, ezért küldött orosz katonákat a magyar forradalmárok leverésére. III. Sándor is értette. Uralkodása alatt a francia–orosz szövetség mellett fennállt a Dreikaiserbund (három császár szövetsége) is. 1914-ben viszont Európa uralkodói hirtelen egymásra támadtak – az általuk legmélyebben gyűlölt nyugat-európai demokrácia dicsőségére. Nyilvánvaló, hogy valamilyen végzet ült rajtuk – beigazolódott az orosz mondás: sorsa elől senki sem menekülhet. Ha pusztulás van megírva egy népnek, akkor az emberek, sőt egész népek is maguk tesznek meg mindent, hogy sietessék pusztulásukat. Világos, hogy valamiféle elsötétülés korát éljük. Gondoljunk csak az Európában végigharcolt háborúra. Mindenki tudta, milyen borzalmakkal fenyegeti a világot. Mindenki félt tőle. S mintha összebeszéltek volna, nemcsak semmit sem tettek a háború megakadályozásáért, de egytől egyig mindenki, amennyire tőle telt, tudatosan vagy tudattalanul, a közeledtét segítette elő... Hiszen mindössze két hét alatt tört ki, és minden komoly alap nélkül. A németeknek hirtelen úgy tetszett, hogy gazdasági és kulturális érdekeik az egész világ leigázását követelik meg. Más népeknek úgy tetszett, hogy az ő érdekeik – és így tovább. Most azonban, úgy vélem, mindenki – német, nem német egyaránt – világosan látja, hogy érdekeik bármi mást kívántak, csak nem a háborút... Hogy a háború minden ember érdekével ellentétes. S valóban, ha a németek a háborúra áldozott pénzüket és energiájukat nem rombolásra, hanem építésre fordítják, Vaterland-jukat (hazájukat) földi paradicsommá változtathatták volna. Ugyanez a többi népről is elmondható. Csillagászati öszszegbe került a háború – több mint egybillió frankba. A halottakról, a lerombolt városokról stb. nem is beszélek. Ismétlem, ha az uralkodó osztályok, akik népeik és országaik sorsát tartják kezükben, egyetértésre juthatnának, és rá tudnák venni a népeket, hogy öt éven át pozitív célok érdekében dolgozzanak ugyanilyen önfeláldozóan és kitartóan, a világ Árkádiává változna, ahol kizárólag gazdag és boldog emberek élnének. Ehelyett öt éven át irtották egymást az emberek, és az összegyűjtött vagyonok révén a virágzó Európa olyan állapotba került, hogy néha a középkor legsötétebb korszakait juttatja eszünkbe. Hogyan történhetett ez? Miért veszítették el eszüket ennyire az emberek? Egyetlen válaszom van erre, és a háború kezdete óta nem szabadul-

hatok tőle. A háború kitörése Berlinben ért, Svájcból tértem haza Oroszországba. Kerülő útra kényszerültem, Skandinávián keresztül utaztam Tornióig, majd Finnországon át Pétervárra. Németországban természetesen kizárólag német újságokat olvastam. Sőt egészen Pétervárig német újságokra voltam kénytelen hagyatkozni, minthogy egyetlen skandináv nyelvet sem ismerek. Csak Oroszországhoz közeledve jutottam orosz lapokhoz. S igencsak meglepődtem, amikor láttam, hogy az orosz újságok szóról szóra azt ismétlik, amit a németek írtak. Persze más nevekkel. A németek szidták az oroszokat, kegyetlenséggel, kapzsisággal, ostobasággal stb. vádolták őket. Az oroszok ugyanezt mondták a németekről. Hallatlanul megdöbbenett ez, és hirtelen eszembe jutott a nyelvek összezavarásáról szóló bibliai történet. Hiszen pontosan erről volt szó. Ugyanazok az emberek, akik tegnap még közös ügyüket végezték, az európai kultúra közösen megtervezett hatalmas tornyát építették, ma hirtelen nem értik egymás szavát, és bőszerű indulatukban csakis arra vágytak, hogy egy pillanat alatt elpusztítsák, szétzúzzák, hamuvá égessék mindazt, amit kitartóan és elszántan építettek évszázadokon át. Mintha mindannyian célul tűzték volna, hogy megvalósítsák azon orosz írók ideológiáját, akik, mint már mondtam, állampolgári kötelességüknek vélték, hogy ne engedjék meg Isten országának eljövételét a földön, és hogy mindenneklőtt a nyugat-európai kispolgárság ideológiája ellen harcoljanak.

Az uralkodók valamennyien még szilárdan ültek trónjukon, de hirtelen, mintegy varázsütésre, kiűzettek az emberi fejekből. Tudom, hogy manapság nem divatos az efféle magyarázat, a modern elmének keveset mond a Biblia történetfilozófiája. Nem is igen ragaszkodom magyarázatom tudományos értékéhez. Felfoghatjuk csupán szimbólumként. A lényeg ettől nem változik. Az előtt a vitathatatlan tény előtt állunk, hogy 1914-ben az emberek eszüket veszítették. Lehet, hogy a haragra gerjedt Isten „zavarta össze a nyelveket”, lehet, hogy „természetes” okok húzódtak itt meg, mindenesetre az emberek, a XX. század kulturált emberei, minden szükség nélkül hallatlan bajokat idéztek magukra. Az uralkodók megölték a monarchiát, a demokrácia megelőzte a demokráciát, Oroszországban a szocialisták és a forradalmárok ölik és már csaknem meg is ölték a szocializmust is és a forradalmat is. Mi lesz ezután? Vajon véget ért-e az elsötétülés korszaka, a haragra gerjedt Isten megszüntette-e az emberek káprázatát? Vagy még sokáig kell kölcsönös meg nem értésben élnünk, és folytatnunk a rettenetes önpusztítást? Oroszországban állandóan ezt kérdeztem magamtól, és nem tudtam felelni. Ott külföldi újságokat alig láttunk, az orosz lapok pedig csak ellenőrizetlen, minden alapot nélkülöző mendemondákat és szenzációkat tartalmaztak. Általános benyomásunk mégis az volt, hogy Európa lassacskán megbirkózik nehéz helyzetével, s talán győztesként kerül ki. Más szóval úgy véltem, Oroszországban a kultúrátlanság miatt Istennek – mint a bibliai időkben – sikerült összezavarnia a nyelveket és a teljes elvadultság állapotába juttatnia az embereket, Európában viszont az emberek időben észbekaptak, meggondolták magukat és rászedték Istent: ott újra megkezdődött az emberek és a népek együttműködése, s a modern kultúra Babel tornya még sokáig épül majd a Magasságos akarata ellenére. Vagy szimbólumok nélkül úgy is mondhatnám: az igaz orosz önégetők vágyait, hogy felrobbantsák a vén Európát, meghiúsíthatják a

politikai, gazdasági és társadalmi stabilitás egészséges és szilárd hagyományai. Igazam volt-e? Rövid ideje vagyok Nyugaton, még nem tájékoztam eléggé ahhoz, hogy lássam, jól ítéltém-e. De úgy vélem, a kérdés megfogalmazása helyes. Számomra kétségtelen, hogy a haladással, a társadalmi elrendezettség-ről alkotott minden eszmével ellenséges erők hozták létre a bolsevizmust, melyet pedig a szocialisták a maguk keze művének vélnek. A bolsevizmus a rombolással kezdte, és másra, mint rombolásra, nem is képes. Ha Lenin és azon társai, akiknek lelkiismeretessége és önzetlensége gyanú felett áll, olyan éles szeműek lennének, hogy észrevennék, a történelem játékszerévé váltak: a történelem az ő kezükkel valósít meg olyan terveket, melyek nemcsak ellentétesek a szocializmussal és a kommunizmussal, de sok-sok évtizedre alapvetően lehetetlenné teszik, hogy valamelyest is javuljon az elnyomott osztályok helyzete – akkor Leninék elátkoznák azt a napot, amelyen a gúnyolódó sors az ő kezükbe adta az ország feletti hatalmat. S természetesen azt is megértenék, hogy Európa felrobbantásáról szőtt álmuk – amennyiben megvalósul – a szocializmusnak nem győzelmét, hanem pusztulását jelenti, és óriási csapásokat mér a sokat szenvedett népekre. Lenin azonban természetesen nem értheti ezt meg. A sors kiválóan ért ahhoz, hogy elrejtse szándékait azok elől, akiket nem kell beavatnia. Becsapta az uralkodókat, Európa uralkodó osztályait, és becsapta az államügyekben járatlan orosz szocialistákat is. A talán nem is távoli jövő választ adhat arra a kérdésre, hogy vajon a Nyugatnak is egy illúzió áldozatává kell-e válnia és osztoznia kell-e Oroszország sorsában, vagy a sors már jóllakott az emberi tragédiákkal. Oroszországban a nagyon fiatal és nem túl okos emberek bizonyosak abban, hogy a bolsevizmus az egész világon elterjed.

Genf, 1920. március 5.

A bevezetőt írta és a szöveget fordította: **PATKÓS ÉVA**

Az oroszországi zsidó pogromok*

A pogrom szó az orosz „gromity”, „pogromity” igéből származik, jelentése pusztítás, dúlás, mészárlás¹. A pogrom jelenség gyökerei Oroszországban a középkorig nyúlnak vissza. Az oroszországi pogromok specifikumát éppen az az archaikus, középkori mozzanat adja, amely a XX. sz. eleji cári birodalomban, illetve annak széthullása után keveredik a nyugat-európai kapitalista társadalom modern, politikai-gazdasági aspektusú antiszemitizmusával, és az 1918–20-as pogromokban éri el csúcspontját. A pogromok területileg Ukrajna és környékére, elsősorban a letelepedési övezet² zsidók lakta falvaira, városaira koncentráálódtak.

A historikus megközelítés a XX. századi pogromokat az ukrajnai „hajdamákmozgalom”³ egyenes folytatásaként értékeli. A pogromhullám felszínre törésének történetileg öt kulminációs pontját jelölhetjük meg: **1.** az 1648-ban a Hmelnyickij vezette kozák felkelés során végrehajtott mészárlások; **2.** az 1768-as ún. „Umani-mészárlás”, amely Lengyelország felosztásának kezdetével állt kapcsolatban; **3.** az 1881–84-es délorosz pogromok, melyek közvetlen kiváltója „II. Sándor cár meggyilkolása” volt 1881. március 13-án; **4.** az 1903–5 között a „feketeszázak”⁴ vezette mészárlások, melyek egyenes válaszreakciót jelentettek a zsidók részvételére a forradalmi mozgalomban, másrészt a zsidó burzsoázia – a „gazdag idegenek” – ellen irányuló szociális jellegű idegengyűlöletből táplálkoztak; **5.** a legsúlyosabb, egyben utolsó az 1918–20 között a polgárháború idején lezajlott pogromok⁵.

A fenti eseményeket évszázadok választják el egymástól, mégis felfedezhetjük közös jellemzőiket: **1.** mindig valamely politikai krízis idején jelentkeznek, éles formában jelezve ezzel annak az államhatalomnak a hanyatlását, amely alá Ukrajna éppen az adott időszakban tartozik; **2.** kirobbanásukhoz valamely politikai esemény, háború, forradalom szükséges; **3.** a végeredményt tekintve mindig a zsidóság elleni megmozdulásokba torkollanak. Érzékenyen kitapintható azonban a különbség a különböző korokban fellángoló pogromok okai között. A középkori pusztítások előterében a vallási jellegű „antijudaizmus” állt (lásd. vérvád, stb.), valamint az etnikumok (lengyel–ukrán–zsidó) szociális, gazdasági szerepvállalásból adódó érdekkülönbsége, amely az ukrán parasztot a lengyel pán (földesúr) és a zsidó bérlő, kereskedő ellen fordította.

* Az összeállítás része annak a munkának, amelyet a budapesti ELTE hallgatóinak kutatócsoportja folytat Krausz Tamás történész vezetésével. A csoport az oroszországi zsidók történetét kutatja, különös tekintettel a XX. század elejére. Főbb kutatási területeik: zsidó települések a letelepedési övezetben; az oroszországi zsidó munkásság különböző politikai szerveződései (Bund, Poalej-Cion); a zsidók és az orosz forradalom viszonyának kérdésköre; Trockij és a zsidókérdés; a pogromok, az antiszemitizmus problematikája az értelmiség körében (Gorkij, Leonyid Andrejev stb.), a feketeszázás mozgalom és a zsidók.

Ukrajna beolvadása a cári birodalomba a hajdamák mozgalom időleges visszavonulását eredményezte. A középkori zsidóellenességet a politikai jellegű antiszemitizmus váltja fel. A pogrom fegyver lett az önkényuralom kezében, propagandisztikus eszközzé vált, és mintegy szelepként funkcionált a szociális, társadalmi feszültségek levezetésére. Jó példa a bürokratikus apparátus által irányított pogromokra az 1881-es gyilkosságot követően kirobbantott megmozdulások a „cár gyilkosai”, a zsidók ellen. Az 1881–84-es dél-orosz (kisinyovi, kijevi, stb.) pogromok rövid ideig tartottak (egy-egy „boszszúálló hadjárat erejéig”), és inkább a házak feltörése, a vagyon elpusztítása dominált bennük, mint a mészárlás, az emberek legyilkolása (ún. „szuhoj” /száraz/ pogrom, azaz vértelen).

A pogromok kitörésében fontos szerepet játszott a Sándor reformjai következtében természetszerűleg megindult asszimilációs folyamat, amely a zsidók ellen hangolta a lakosságot, valamint az 1880-as évek nagy éhínsége, amely az éhezõ, nyomorgó, „mezítlábas” tömegeket – a pogromok végrehajtóit – eszközként kiszolgáltatta a cári rezsim propagandisztikus, zsidóellenes politikájának.

Az 1903–5 közötti események legfontosabb eleme: a forradalmi megmozdulásokat kísérõ pogromok, melyek élesen politikai színezetet kaptak.

A cári titkosrendõrség pincéiben mûködtetett nyomdagépek ontották a zsidóellenes röpiratokat, újságokat, felhívásokat, amelyek a zsidókkal mint lázadókkal, az orosz nép, a cár és a pravoszlávia ellenségeivel való leszámolásra szólítottak fel. A pogrom résztvevõi között megjelentek a feketeszázás alakulatok, szervezetek, pártok, illetve azok a jórészt tartalékos katonák, akik az orosz–japán háború idején szolgáltak. A háború sikertelenségéért az „áruló” zsidókat vonták felelõsségre, csakúgy mint a belpolitikai élet visszásságaiért, melyek legfõbb okát a zsidók intrikáiban vélték felfedezni⁶. A nagyvárosokban a pogromok koreográfiája a következõ volt: a „tisza, õszinte patrióták” csoportja az istentisztelet után – a metropolita áldásától kísérvé – énekszóval, a szent ikonnal, a cár képével és a háromszínû nemzeti zászlóval kivonul az utcára, a városparancsnok házához, aki beszédében hallgatólagosan beleegyezik a pogromokba (néha a napok számát is megjelõli, meddig tarthat a pogrom – lásd. Odessza, Kijev esetében.) A városi helyõrség pedig a kormány bosszúálló célkitûzéseit követve vagy közvetlen módon részese az eseményeknek, vagy egyszerűen nem tesz semmit a pogrom megfékezésére. Ekkor a „száraz” pogromokat a véres mészárlások váltják fel (jellemzõ módon archaikus elemek a megkövezés, szemkitolás, csecsemõk felnyársalása, végtagok csonkolása), melyek azonban pusztán elõjátékul szolgáltak az 1918–20. évi tragédiához, a zsidó lakosság szisztematikus, tömeges legyilkolásához.

Az elsõ világháború után a polgárháború és az intervenció idõszakában a pogromok tömegessége, mérete minden addigit fölülmúlt. Az államhatalom teljes szétesése, a háborús helyzet folyamatos „pogromállapotot” hozott létre Ukrajnában. A kozák felkelõk, a frontról visszatért demoralizált cári hadsereg maradványai Szkoropadszkij⁷ és Petljura⁸ alakulatai, Vrangel⁹ egységei, a különbözõ fehérgárdista csoportok, az atamánok vezette bandák több százezer zsidót csonkítottak meg, gyilkoltak le, de a pogromokban

Mahno¹⁰ anarchistái, illetve a Vörös Hadsereg I. Lovashadseregének¹¹ egyes alakulatai is részt vettek.

Az ebben az időszakban felmerült vádak a következők voltak: egyrészt a zsidók német kollaboránsok, árulók (lásd. Mahno parasztfelkelése a megszállók ellen), másrészt a bolsevikokkal paktálnak, („minden zsidó bolsevik”), a cár, az orosz nép, a pravoszlávia esküdt ellenségei (lásd. Vrangel, Gyenyikin, fehérgárdisták, Petljura stb.).

Az alábbiakban közreadott dokumentumok egy-egy fejezetet tárnak fel a zsidó pogromok történetéből. A különböző típusú források (lásd. kiáltványok, újságcikkek, visszaemlékezések) segítségével a probléma sokoldalú megvilágítására törekedtünk.

Az első három dokumentum a Bund¹² New York-i archívumából került elő és szemléletes, ugyanakkor tanulságos képet nyújt az 1903-as kisi nyovi, illetve gomeli pogromokról. Az 1918–20 között lezajlott pogromokról egy keresztény tanár visszaemlékezéseiből közlünk részleteket. A források harmadik csoportja a Lovashadsereg politikai osztályának lapja, a *Vörös Lovas* néhány száma, mely a jelenség rögzítésén túl a Lovashadseregben folytatott pogromellenes küzdelmet, a kommunista propaganda hatását is tükrözi.

Jegyzetek

1. A témakörben megjelent legfontosabb tanulmányok, monográfiák jegyzéke: Boncs-Brujevics, V.: Ob antiszemityizme. In: Protiv antiszemityizma. Leningrád, 1930.; Dubnov, Simon. A zsidóság története az ókortól napjainkig. Bp.; Lunacsarszkij, V.: Ob antiszemityizme. Moszkva-Leningrád, 1929.; Zinger, L.: Jevrejszkoje naszelnie SZSZSZR. Moszkva-Leningrád, 1932.; Zinger, L.: Dosz benajte folk. Moszkva, 1941.; Krausz Tamás: Bolsevizmus és nemzeti kérdés. Bp. 1989.; Trockij, L., D.: Isztorija Russzkoj Revoljucii. Berlin, 1931.; Gesszen, Ju. I.: Isztorija jevrejszkovo naroda Rosszii. Leningrád, 1925–27.; Rafes, M. S.: Ocserki jevrejszkovo dvizsenyija. Moszkva, 1924.; Dubnov: Bogrovaja knyiga. é. n.; Mahno, Nyesztor: Voszpominanyija. Párizs. é. n.; Politiyika szovjetszkoj vlasztyi po nacionalnomu voproszu za tri goda 1917–1920. Narodnij komisszariat po gyelám nacionalnosztyej. Gosz. Izdat. 1920.; D. Petrovszkij: Kontr-Revoljucija i jevrejszkije pogromi. Goszizdat. 1920.; Sz. Guszev-Orenburgszkij: Knyiga o jevrejszkij pogromah na Ukrajinye v 1919, é. n.; Zsidókérdés Kelet- és Közép-Európában. Fejlődés-tanulmányok. Regionális sorozat 3. Bp. 1985.; Trotsky and the Jews. Joseph Nedava. The Jewish Publication Society of America. Philadelphia, 1972.; Cserikover, I.: Antiszemityizm i pogromi na Ukrajinye. Berlin, 1923. Ostjüdisches Historisches Archiv.; Kagan, I: Pogromi v dnyi szvobodi. Moszkva, 1925. Gyesevnaja bibliotyéka zsznala Katorga i szilka No. 46.
2. Letelepedési övezet: a cári birodalom azon területei, ahol a zsidók számára engedélyezték a letelepedést. Oroszországban a XIX. század végén 5,2 millió zsidó élt, az össznépesség 4,15%-a. Ezek nagyrésze nyugati, európai területekről érkezett ú. n. askenázi zsidó volt, a kisebb részt pedig a közép-ázsiai hegyi zsidók tették ki. Az askenázi zsidók (a zsidó lakosság 99,6%-a) az ország nyugati letelepedési övezetében éltek. Ez Lengyelországot, a balti- és nyugati kormányzóságokat (Ukrajna, Belorusszia) foglalta magában. A letelepedési övezet kialakításának célja az volt, hogy távol tartsák a zsidókat az ország belső, központi területeitől. A zsidók számára a törvény szigorúan tiltotta a letelepedési övezet elhagyását. Ezen csak II.

- Sándor intézkedései enyhítettek, melyek a zsidó intelligencia számára megnyitották az utat az ország belseje felé (itt elsősorban Moszkva és Pétervár jött számításba.) E rendelkezések csak egy igen szűk kört érintettek. 1897-ben az askenázi zsidóknak mindössze 5,7%-a élt a letelepedési övezet határain kívül. A tömegek számára csak 1917 után, a letelepedési övezet felszámolásával szűnt meg ez a korlátozás.
3. A hajdamák szó a török „haydamak” (támad, rabol jelentésű) igéből származik. A hajdanákok ukrainai kozák és paraszt felkelők a XVII–XVIII. században. Ukrajnának a Dnyeper jobb partján fekvő, lengyel uralom alatt álló részében a nemzeti-vallási elnyomás ellen küzdöttek. 1918–19-ben az ukrán Központi Rada (tanács), majd Szkoropadzskij hetman és a Petljura-féle direktórium tagjainak, ill. a garázdálkodó bandák elnevezésévé vált.
 4. Feketeszázak, feketeszázaski mozgalom (csernoszotyenci, or.) orosz profotafiszta tömegmozgalom, sorakból kerültek ki az 1903–5-ös zsidóellenes pogromok résztvevői; elsősorban a szlavofil és a pánszláv eszmeiség szélsőségesen konzervatív hagyományait felújító popularista irányzat. A feketeszázaski elnevezés eredetének magyarázatára többféle elmélet létezik. A középkori Moszkvában az iparosok, kereskedők „ún. fekete százakba” szerveződtek. A fekete szóból egyesek a kegyetlenség szinonimáját vélik kiolvasni, mások szerint ezzel a jelzővel illették az egyszerű nép legalsó, műveletlen rétegét, ill. a városi lumpenelmeket. Ez utóbbi elméletet látszik alátámasztani az, hogy az orosz „cserny” szó egyik jelentése: csőcselék, söpredék. A mozgalom az önkényuralmi államberendezkedés és a cári hatalom védelmét tekintette legfőbb feladatának, mely politikai célkitűzésnek – a hatékony szociális demagógia segítségével – a társadalom legalsó rétegeit nagy tömegben sikerült megnyerni. E célból hozták létre a különböző misztikus jellegű titkos társaságokat, mint például az ún. Szent Druzsina, melyet 1881-ben II. Sándor meggyilkolása után hívtak életre „az új cár, III. Sándor védelmére”, valamint az 1901-ben alakult „Orosz Nép Szövetsége”, illetve az 1905-ös Orosz Emberek Szövetsége.”
 5. Dubnov, Sz. M.: Trétija gajdamacsina. In: I. Cserikover: Antiszemityizm i pogromi na Ukrajinye. Berlin, 1923. Ostjüdisches Historisches Archiv
 6. Kagan, I.: Pogromi v dnyi szvobodi (oktyabr 1905) Moszkva, 1925.
 7. Szkoropadzskij, Pavlo: monarchista tábornok, II. Miklós volt szárnysegédje, a Központi Rada feloszlatása után szerzi meg a hatalmat. Április 29-én a „földművesek kongresszusa” Ukrajna hetmanjává választja.
 8. Petljura, Szimon: 1919. február 10-én, a Direktórium feloszlatása után veszi át a hatalmat, majd a bolsevikok ellen szövetségre lép a Nyugat-Ukrainai Népköztársaság lembergi (lvovi) kormányával.
 9. Vrangel, Pjotr: fehérgárdista tábornok a polgárháború időszakában.
 10. Mahno, Nyesztor: a bal parti Ukrajnában a meg szálló német csapatok, a fehérgárdisták és a vörösök ellen 1918 vége óta harcoló anarchista parasztcapatok vezére. Frunze utasítására 1920-ban kezdődik meg a mahnoisták likvidálása.
 11. I. Lovashadsereg: 1920 áprilisában a határkérdés rendezetlensége háborúhoz vezetett a fiatal Szovjetország és Lengyelország között. A kezdeti lengyel sikerek (Kijev, illetve Belorusszia egyes területeinek elfoglalása) ellensúlyozására a szovjet hadvezetés nagy erőket vont össze a térségben. Az 1920 májusában megindított ellentámadás során egészen Varsóig sikerült visszaverni a lengyel hadsereget. Az offenzíva azonban kifulladt, s ismét a lengyelek vették át a kezdeményezést. Kiszorították a Vörös Hadsereget Lengyelországból, s jelentős szovjet területeket is elfoglaltak. A békekötésre – a fegyverszünet aláírása után – 1921. március 18-án került sor Rigában. A határvonal a mai ukrán–lengyel, illetve belorusz–lengyel határtól jóval keletre húzódott. A lengyel fronton vetették harcba a híres I. Lovashadsereget. Parancsnoka Sz. M. Bugyonnij volt. A hadsereg állományába tartozó 6. hadosztály katonái azonban rész vettek a zsidóellenes pogromokban is, melyekről a *Vörös*

Lovas-ban, a hadsereg központi lapjában olvashatunk. A témáról részletesebben lásd: Iszak Babel Lovashadsereg című kötetét.

12. Bund (Általános Zsidó Munkásszövetség Oroszországban, Litvániában és Lengyelországban): 1897 októberében alakult meg a zsidó szociáldemokrata munkások vilnai (vilnusi) konferenciája. Fő feladatának a letelepedési övezetben élő zsidó munkásság megszervezését és érdekeinek képviselését tekintette, figyelembe véve azok speciális helyzetét (a zsidóság a cári birodalom legfontosabb nemzetisége volt; a zsidó munkásság elsősorban a kézműiparban, a kis- és középzüzemekben koncentrált). A Bund 1896-ban részt vett az OSZDMP alakuló kongresszusán, s a szervezeti felépítés kérdésében élénk vitát folytatott az orosz munkásmozgalmi vezetőkkel. Az utóbbiak szerették volna a Bund önállóságát legalább a szervezeti autonómia szintjére csökkenteni, míg a Bund azért kardoskodott, hogy a zsidó munkásság kizárólagos képviselőjének ismerjék el. Ez a probléma végigkísérte a Bund és az OSZDMP több mint két évtizedes közös történetét. Lenin az *Iszkra* hasábjain többször nyílt sovinizmussal, cionizmussal vádolta a Bund vezetőit. A Bund széleskörű felvilágosító, nevelő tevékenységet folytatott a zsidó munkásság soraiban (olvasó- és önképző körök működtetése, az analfabetizmus elleni küzdelem stb.). Különös gondot fordítottak az osztályharc gazdasági, politikai formáira is. A párt részt vett sztrájkokban, utcai demonstrációkban, megszervezték az elbocsátott zsidó munkások segélyezését, a letartóztatottak anyagi, erkölcsi támogatását. Rendszeresen jelentetett meg sajtóterméket, fő orgánuma az *Arbeiterstimme* – *A munkás hangja* – volt, amely orosz, lengyel és jiddish nyelven jelent meg. Jó külföldi kapcsolatokkal rendelkezett, nyugat-európai központja (s egyben majd az emigráció székhelye is) Genf volt. A Bund vezetése nem volt egységes, egyaránt megtalálhatók benne az OSZDMP mensevik, illetve bolsevik frakciójának hívei. Az 1905-ös forradalomban a párt bolsevik platformra helyezkedett, a forradalmi hullám elmúlásával azonban fokozatosan közeledett a mensevikekhez. Ezt a pozícióját egészen 1920-ig megőrizte. Az első világháború kitörésekor a Bund soraiban jelentkezett az ún. „honvédő irányzat”, jóllehet sokkal kisebb súllyal, mint például az OSZDMP-n belül, hiszen a zsidó munkásság tömegeit nehezebben lehetett a nagy-orosz sovinizmussal megfertőzni.

Az 1917-es februári forradalom után a Bund a mensevikeket támogatta, s hosszas ingadozás után hajlandónak mutatkozott az Ideiglenes Kormányval való együttműködésre is. Az októberi bolsevik hatalomátvételt követően a Bund sorain belüli ellentétek fokozatosan az erők polarizálódásához és pártszakadáshoz vezettek. Az 1920-as áprilisi pártkonferencián a centrum és a jobboldal képviselői Abramovics és Jugyin vezetésével kiváltak a Bundból, a baloldal pedig az 1921-es minszki konferencián kimondta csatlakozását a Kommunista Párthoz. A belső, illetve külső emigrációba kényszerített irányzatok lassan felmorzsolódtak, a Bund megszűnt létezni. Napjainkban a New York-i Bund Archívum ápolja a hagyományokat és gondozza a Bund dokumentumait.

(Itt ragadom meg az alkalmat, hogy köszönetet mondjak Kolontári Attilának a lábjegyzetek elkészítésében nyújtott értékes segítségéért. H. G.)

A bevezetőt írta: HORVÁTH GÉZA

I.

A gomeli pogrom*

Ismét pogrom! A zsidó nép, most éppen a gomeli zsidók, ismét „vétkeztek” ... De a kormányzat most már nem arról beszél, hogy a zsidók kiszákmányolják az őslakosokat, nem is a rituális gyilkosságokról szóló szövegre támaszkodik, melyet az ő ügynökei terjesztenek, és az antiszemita sajtó támogat. Ezek a mesék már hitelüket veszítették a tömegek körében. S a kormány új ötlettel áll elő. Epikus nyugalommal, a semleges fél álarcát öltve magára, a kormányközleményben arról ad hírt, hogy a pogromot – úgymond – „a lakosság jóérzésű részének általános meggyőződése” hívta életre, a helyi zsidók szélsőségesen ellenséges és kihívó viselkedése miatt, és azért, hogy a munkások „megbosszulják az augusztus 29-én őket ért szégyent.” Az önkényuralom kormányzata ázsiai aljassággal igyekszik megteveszteni a közvéleményt és demoralizálni a munkástömegeket. De oly sok tapasztalat árán most már mindnyájan tudjuk, hogy a kormány közleményei hazugok és aljasok.

Az igazság feltárásának érdekében és hogy intézkedéseket tegyünk a munkástömegek demoralizálása ellen, hatalmas anyagot gyűjtöttünk össze, amely arról tanúskodik, hogy a kormány pogromok szervezésében látja a mentőeszközt a közelgő forradalommal szemben.

A kormány közleményében arcátlanul azt állítja, hogy a zsidó lakosság ellenségesen viselkedik a keresztényekkel szemben. A valóság azonban az, hogy a zsidó tömegek békében éltek a keresztényekkel; ellenséges megnyilvánulások csak az értelmiség köreiből voltak érezhetőek. Pogrom melletti agitációt már 1903 eleje óta folytat a kormány Gomelben és környékén. Itt, csakúgy, mint Oroszország más részein a kormány ügynökei igyekeztek felháztáncolni a keresztényeket a zsidók ellen azzal a céllal, hogy elvonják a keresztény tömegek figyelmét valódi ellenfelükről, a cári kormányról.

Később a gomeli Szoc. Dem. Bizottság agitátorai kezdtek felhívásokat terjeszteni a környékbéli településekre, falvak lakosai közt, a járási rendőrfőnök, beutazván a falvakat, gyűléseket hívott össze, lázadókról beszélt, azt állítva, hogy azok nem mások, mint a zsidók, akik meg akarják ölni a cárt, és ezt feltétlenül meg kell bosszulni. Érdemes ennél a ténynél visszagondolni a kisi nyovi pogromot megelőző és követő antiszemita hajtóvadászatra. Gomelben egész idő alatt folyt a szövegszólás a pogromról, emiatt el kellett halasztani az ez év májusi demonstrációt.

Már az elmondottakból is kitűnik, milyen hamis az a kormányközlemény, amely arra törekszik, hogy a keresztény munkásokat a pogrom kezdeményezőiként tüntesse fel.

Augusztus 29-én, pénteken, vasárnap volt Gomelben, amire rengeteg paraszt érkezett a városba. A parasztok általában ekkor intézik el bevásárlásaikat. De ez alkalommal a parasztok semmit sem vettek. Egy bizonyos Ivanov nevű nyugalmazott alezredes azt tanácsolta nekik, hogy ne vásároljanak semmit, mondván, hogy hétfőn ingyen kapják meg mindezt. A heringek

* Pogrom v Gomelje. Bund Archives M 67 20/25E 21 ST, New York.

miatti incidens csak olaj volt a tűzre. Amint elkezdődött a verekedés a halak miatt, mintegy ötven keresztény támadt a zsidó boltokra „üsd a zsidót!” kiáltásokkal. Csatlakoztak hozzájuk Paszkevics gróf szolgálói is. Ugyanakkor gyülekeztek a zsidók is, főleg a szervezett zsidó munkások, akik a leghatározottabban felléptek a pogromisták ellen. Ez utóbbiak fővezére halálosan megsebesült. Mellesleg érdemes megjegyezni, hogy ő még azelőtt sebesült meg, hogy a szervezett munkások a verekedés helyszínére érkeztek volna. Egy zsidó munkást a rendőrbiztos oldalba lőtt. Végül is mintegy 8–9 zsidó munkás sebesült meg súlyosan, és jóval több volt a könnyű sérültek száma. A zsidók csak egyszer lőttek. A pogrom hamarosan félbe szakadt, így a szervezett munkások hazamentek. A történeteket az antiszemita igyekezetek kihasználni. Az elkövetkezendő két napot a pogrom megszervezésére használták fel. Azt hangoztatták, hogy feltétlenül bosszút kell állni a meggyilkolt keresztényért. Birtokunkban van két antiszemita pogromfelhívás. Ezenkívül a szállodában letartóztattak egy embert, akinél antiszemita röplapok voltak. A városban a meggyilkolt keresztény fényképét terjesztették. A harmadik ülésünkön a pogromokról hozott döntés értelmében a Gomeli Bizottság megszervezte a fegyveres önvédelmet. A környékbeli városokból is érkeztek a segítségünkre munkások. Péntektől hétfőig nem mentünk dolgozni. A Bund bizottsága úgy határozott, hogy hétfőn a munkások egy része minden eshetőségre számítva álljon készenlétben. Olyan hírek érkeztek, hogy a vasutasok hétfőn, déli 12-kor kezdik a pogromot. Erről a rendőrség is tudott, és úgy 11 óra körül néhány század katona jelent meg az állomás környékén. Pontosán 12-kor mintegy 150 vasúti munkás indult el a város felé (az egész műhely létszáma kb. 1000–1200 fő volt).

A Zamkovaja utcán betörték a zsidó házakba, és hozzáláttak szétverni azokat. A katonák az állomástól mintegy három háztömbnyire lehettek, és éppen ezekben a házakban pusztítottak akadálytalanul a pogromisták. Innen pedig a Tyehnyicseszkaja utcába mentek. Majd a katonák átmenedték őket a Konnaja térre, ahol együtt nekiláttak az imaház tönkretételéhez. Amikor a szervezett zsidó munkások megkíséreltek átjutni a katonai kordonon, kegyetlenül megverték őket puskatussal. A Konnaja térről a pogromisták a Vetrannaja utcába indultak, ahová már a zsidó munkásoknak is sikerült eljutniuk az ellenkező irányból. Innen sikerült elkergetni a pogromistákat néhány revolverlövessel, amitől 2–3 ember megsebesült. A pogromisták a katonák mögé rejtőztek, akik a zsidó munkásokra lőttek, és kettőt megsebesítettek. A zsidó munkások ekkor szintén elmenekültek, majd körülbelül ötszázan a zsinagógánál gyülekeztek. Erről így ír a *Pravityelsztvennij Vesztnyik*: „a zsidókkal való összetűzésben mindkét oldalon megsebesült néhány ember. A rend helyreállítása érdekében kivezényelték a hadsereget, melyet a zsidók sortűzzel fogadtak, hasonló válaszra kényszerítvén a katonákat, majd a tömeg feloszlott, és estére helyreállt a rend.” Hogy mennyire hazug az események menetének ilyen értelmű összefoglalása, az látszik a következő esetből is. A Konnaja téren egy tiszt megkérte a zsidókat, hogy mondjanak le az önvédelemről, és hogy majd a katonai erő véget vet a pogromnak. A zsidók azonnal elmentek onnan, és csak mikor látták, hogy becsapták őket, akkor próbálták meg ők maguk megakadályozni a pogromot.

Vagy itt van egy másik eset: A zsinagógánál állva a zsidók felfigyeltek egy körülbelül 30 főből álló pogromista csoportra. Kiválasztottak maguk közül nagyjából ugyanennyi embert, akik elindultak a pogromisták felé, és jelekkel értésükre adták, hogy beszélni szeretnének velük. A pogromisták félbehagyták a pusztítást. Ekkor szervezetünk egyik tagja megpróbált beszélni hozzájuk. Szerencsétlenségünkre, alig ejtett ki néhány szót, mikor az utcagyerekek kövel dobálták meg a pogromistákat. Ez véget vetett a kezdődő megbékélésnek, elkezdődött a verekedés, a zsidók néhányszor a levegőbe lóttek, a fosztogatók pedig szétoszlottak. Ezek a tények mutatják, mennyire nem hajlottak a zsidók az erőszakra.

A továbbiakban a kormányközlemény azt állítja, hogy „zsidók az emberek közé lóttek a házakból”. De miért hallgatja el aljasul, hogy a zsidó járőrelők közé is lóttek, sőt egyet megsebesítettek, hogy a város egyes részében egy kaukázusi tiszt így irányította a pogromistákat: „üss, törj-zúzz, és menj tovább. Csak arra vigyázz, hogy veled semmi se történjen!”, hogy általában a tisztek megdicsérték a lelelkesebb pogromistákat, hogy a katonák és rendőrök feltartóztatták a zsidó utasokat szállító kocsisokat a pogrom kezdetéig, hogy megverhessék őket? Miért hallgat arról, hogy fényes nappal az utcán megöltek egy Kiverz nevű zsidót, a rendőrbiztos szeme láttára, aki még csak el sem mozdult a helyéről? Hogy a rendőrök maguk mutatták meg a pogromistáknak a zsidók házait, mondván, hogy ott demokraták laknak? Miért tagadta le a halottak és sebesültek egy részét (nem 4, hanem 8 zsidó halt meg, és körülbelül 150 sebesült volt), hallgatva arról, hogy a zsidók a katonák ütlegeitől és golyóitól haltak meg?... Még egyszer hangsúlyozom, hogy belső ellenségeink vannak, akik szét akarják zúzni az államot. Vannak közöttük zsidók, de vannak oroszok is. Vajon honnan származhat ez? Onnan, hogy külső ellenségeink pénzzel megvásárolják belső ellenségeinket azért, hogy országunkban zűrzavar keletkezzék. Még egyszer hangsúlyozom, éljetez egyetértésben, nyugalomban, ne féljetez, és a harc előtt mondjatok egy rövid imát a Cárért. Még egyszer figyelmeztetek mindenkit – ne aludjatok! Emlékezzetek a fogadalomra.

A pogrom vezetőiről és a felbujtókról, úgy látszik, a kormány ez alkalommal hallani sem akar azon jó szokása ellenére, hogy egyébként mindenütt a cinkosokat keresi. A hétfői pogromban részt vett többek között Petroszenko kereskedő, Melnyikov bíró, Plahov jegyző, a börtön vezetője, a Műszaki Főiskola három hallgatója, néhány gimnazista és a járási rendőrfőnök. Ők bujtogattak pogromra, és többen közülük zsidó lakások címét is megadták. Úgy tűnik, hogy jelentős szerepe volt a vasúti műhelyek vezetőjének is, aki maga osztott ki különböző fegyvereket, kalapácsokat, fejszékét stb. a munkások között.

Mindez világosan mutatja, hogy hazug a kormányjelentés, amely azt igyekszik bizonyítani, hogy a munkások maguk vettek elégtételt az augusztus 29-én ellenük elkövetett sérelemért.

A kormány szemmel láthatóan igyekszik úgy beállítani a dolgot, mint-ha a pogromot a zsidók kezdeményezték volna, és a keresztények pedig csak védekeztek volna. A Gomelbe érkező mogiljovszki kormányzót kevéssé hatotta meg a szegény zsidók lerombolt házainak, a sebesültek és halottak véré-

nek látványa. „A BUND és az egész szociáldemokrácia egyenlő a zsidókkal”, s ezzel azonnal feltárta lapjait a zsidók vezetői előtt mondott beszédében, meglepve őket megható együttézésével a járasi rendőrfőnök irányába, és megerősítette a parasztoknak, hogy a lázadók és a zsidók egyet jelentenek. Mennyi államhú gondolat, mennyi őszinteség van Oroszország kisebb-nagyobb rendőrspiclijének szövegeiben! Ha esetleg nem hinnének, hogy a zsidók önhittek és szemtelének, a moguljovszki satrapa beszédéből bizonyosságot nyerhettek erről az orosz állam által feltárt igazságról. Íme a bizonyítékok: egy zsidó gimnazista nem vette le sapkáját a satrapa előtt, egy zsidó nő véletlenül meglökte a feleségét, miközben vette le a kabátját. Nem furcsa ez? A még nagyobb nyomatékoság kedvéért hozzátette, hogy minden letartóztatott kemény büntetésre számíthat. Természetesen a zsidók véleményét nem volt hajlandó meghallgatni. Nem akarta a Gomelba érkező rendőrfőnök helyette sem meghallgatni őket. De arról az örömről nem mondott volna le, hogy a zsidókat ki ne oktassa és elhallgattassa azzal, hogy az összes zsidónak viselnie kell a következményeket, véleménye szerint a pogrom politikai jellegű volt és nyilvánvaló, hogy kimondottan a zsidók szervezték.

Azt, hogy a kormány ilyen színben akarja feltüntetni az eseményeket, még jobban bizonyítja a következő tény. Szombaton a pogrom után minden műhelyből hivattak öt-öt embert. Megkérdezték tőlük, hogy miért nem jöttek munkába hétfőn. Ezen jelen volt a moguljovszki zsandárezredes Poljakov, a műhelyek ügyész-főnöke, pontosan az az ember, aki olyan szégyenletes szerepet játszott a pogrom során. A munkások azt válaszolták, hogy féltek a pogromtól, amit a zsidók kezdeményeztek, ezért inkább otthon maradtak, hogy védjék javaikat. Az ügyész és a zsandárezredes ezért megdicsérte őket.

Nos, ilyen „a lakosságnak a kormányhoz hű” része, amelynek tanúvallomásán a kormányjelentés alapszik. Felesleges ehhez bármit is hozzáfűzni.

Ezek a tények még világosabban mutatják, hogy az önkényuralom politikája merő hazugság és kiszípolozás. Minden egyes satrapa egy kis cár, aki személyes sérelmeit államellenes büntetnek tartja. A hadsereg beosztottjai a cár és az önkényuralmi hatalom védelmezői. E cél érdekében készek feláldozni Oroszország lakóinak életét és boldogságát, az egész ország érdekeit és jövőjét. A cár és a cárizmus érdekeinek magukban kellene foglalniuk az egész állam érdekét, és az arra készíti a kormányzó klikket, hogy a hazugság, a rágalmak és csalás egész hálózatát építse ki. De az igazságnak felszínre kell kerülnie. Nem derültek ki a hazugságok, a cári politika képmutatása a kishányói pogrom esetében, mi mégis arra törekszünk, hogy az igazság napfényre jusson a gomeli vérontás ügyében, azért, hogy mindenki számára világossá váljék, milyen erkölcsi alapokon nyugszik von Pleve politikája általában, különös tekintettel a zsidókhöz való viszonyára.

A szociáldemokrata agitáció révén egyre nagyobb világossághoz és öntudathoz jutnak a keresztény dolgozó tömegek, ez rámutat szenvedéseik és sérelmeik valós forrására, haragjukat és elégedetlenségüket ez irányba fordítja. A zsidó proletárság felfegyverzett önvédelme, amely egyre jobban megerősödik, megmutatja a sötét tömegeknek, hogy nem lehet büntetés nélkül pusztítani, verni és ölni, s ez talán elveszi kedvüket attól, hogy pogromot

szervezzenek. Az önkényuralom embergyűlölő politikája így végül teljes vereséget fog szenvedni.

A valós pogrom megmutatta azt is, hogy milyen helyesen értékeltük ötödik gyűlésünkön a zsidó nép különböző rétegeinek lehetőségét az önvédelemre, a pogrom elleni harcra. Határozatunk kimondta a pogromokról, hogy „a zsidó nép rétegei közül csak egy, a szociáldemokrácia zászlaja alatt harcoló proletariátus az, amely azt az erőt alkotja, amely hatékony ellenállást fejthet ki a kormány által a zsidók ellen uszított tömeggel szemben” – ez ragyogóan beigazolódott. A szocialista öntudattal átítatott zsidó proletariátus megmutatta, hogy ő és csakis ő képes önfeláldozó harcra minden ellenségével szemben. Erélyes harcával segítséget és védelmet nyújt a zsidó lakosság minden további rétegének is. Úgy tűnik, hogy a zsidó burzsoázia nem képes kilépni a szolga bőréből. Afölött érzett örömeiben, hogy életben és épségben került ki a gomeli „vérfürdőből”, első lépésként büszkeséggel és lelkesedéssel nyilatkozik a „demokratákról”, akik megmentették őt. De olyan örök tulajdonságaik, mint a félelem és a szolgálai engedelmesség gyorsan eluralkodnak rajtuk, és ahelyett, hogy segítséget nyújtanának a bátor harcosoknak, inkább küldöttséget küldenek a cár ügynökeihez. Ez a küldöttség bármiféle jog nélkül veszi a bátorságot, hogy a zsidó nép nevében beszéljen. Ez ugyanolyan csúfos sorsra jut, mint minden eddigi próbálkozás.

Vajon leszoktatja-e ez a zsidó burzsoáziát hűséges alattvalói beszédeiről, amelyek elárulják hitvány szolgálkét? Nem könnyű reménykedni ebben, s így harcunkban nem számíthatunk a rabszolga-burzsoázia segítségére. Még egyszer hangsúlyozni kell határozatunk szavait és ismételni azon meggyőződésünket, hogy csak az összes nemzetek proletárjainak egységes harca semmisítheti meg azokat a feltételeket, amelyek lehetővé tették a kisinyovi és a gomeli pogrom kialakulását. Csak a proletár harc vezethet a cári despotizmus, a kapitalista rendszerrel együttjáró minden szenvedés feletti győzelemhez. Egyedül az önálló szervezett zsidó proletariátus tanúsít ellenállást az antiszemita hajtóvadászattal szemben és harcol ennek fájdalmas következményeivel.

**LE A CÁRI KORMÁNY ANTISZEMITA POLITIKÁJÁVAL!
ÉLJEN A NÉPEK PROLETÁR SZOLIDARITÁSA!
ÉLJEN A SZOCIALIZMUS!**

A BUND Központi Bizottsága

1903 szeptember

(10 ezer példányban kinyomtatva)

(BUDAVÁRI RÉKA és HÁRS ILDIKÓ fordítása)

II.

**Az Igazságügyi Minisztérium I. sz. Ügyosztálya
2. sz. Bűnügyi Osztályának 2. sz. ügye
„A Kisinyovban lezajlott zsidóellenes zavargásokról”***

1. Sürgöny Pétervárra az igazságügyminiszter úrnak

Pétervár Kisinyov 190 [HP] 33 7 3 14 nap

A mai napon az alsóvárosban zsidó házakat és boltokat rongáltak meg. A kormányzó csapatokat követelt. Fegyveres beavatkozásra nem volt szükség. 60 embert letartóztattak, a zavargások megszakadtak, részletesebben levélben – Goremikin ügyész

2. Sürgöny Pétervárra az igazságügyminiszter úrnak

Prv. Kisinyov 861 14 7 1 3 nap

Reggel a rombolás ismét elkezdődött. A helyzet súlyos. A katonaságot kihívtuk – Goremikin ügyész

3. A rendőri ügyosztály megbízott vezetője

Tisztelt Szergej Szergejevics, Nagyméltóságod kérésének megfelelően kötelességemnek érzem elküldeni Önnek a besszarábiai kormányzónak a kisinyovi zsidóellenes zavargásokról szóló sürgönyének másolatát. Maradok teljes tisztelettel stb.... (Aláírás)

4. A kormányzónak a belügyminiszter úrnak Kisinyovból küldött rejtjelzett táviratának megfejtése

Feladás kelte: 1903. ápr. 7-e du. 1 óra

Kézhezvétel: 1903. ápr. 7.

Kisinyovban tegnap délután 5 óra körül több orosz munkások alkotta kislétszámú csoport, rövid lapátokkal felfegyverkezve, értelmiségiek által vezetve, láthatóan előzetes megbeszélés alapján egyszerre több helyen zsidóellenes zavargásba kezdett, kezdeményezőkként kamaszok léptek fel. A pogrom az új piactéren található zsidó lakások és üzletek szétzúzásával vette kezdetét és nagyarányú fosztogatás kísérte. Később ezek a zavargások áterjedtek a városközpontra is, ahol közel bedobálták a házak ablakait, egészen fel a harmadik emeletig. Jelentéktelen számú keresztény lakást is érintett a dolog; melleleg véletlenül a kormányzósági nemesség vezetője házában ablakait is betörték. Sok zsidó és rendőr kövek és botok okozta sérüléseket szenvedett. Két zsidó súlyosan is megsebesült. A kihívott, megerősített katonai csapatok a zavargásokat hajnali kettőre megszüntették anélkül, hogy fegyvert kellett volna alkalmazni. A katonai csapatok egész éjszaka készenlétben álltak. Ma reggel 9 órakor a zavargások kiújultak, és a város más részein is folytatódnak a tegnapi jelenségekkel tarkítva, de egyre súlyosabbá válva. Azt az értesülést

* Bund Archives. 74427. Gyelo I D-a Min. Juszt. 2. Ugol. otgy. 2. gycloproizv. Ob anti-jevrejszkih bezporjadkah v g. Kisinyove

kaptam két órakor, hogy nagyméretű politikai demonstráció várható. Minden készen áll ennek azonnali elfojtására. Szükség esetén fegyveres erő alkalmazásától sem riadok vissza.

Teljesen világossá vált, hogy a rendőrség hatalmas létszámmhiánnyal küzd; nagyobbal, mint valaha. S mivel tegnap egész éjszaka virrasztottak, teljesen kimerült az állomány. Letartóztattunk és elzártunk több, mint 60, a pogromban részt vevő embert. A letartóztatások folytatódnak.

5. Sürgöny Ptv. az igazságügyminiszter úrnak

Ptv. Kisinyov 9 13 22 7 9 30 nap

A pogrom folytatódik. Vannak halottak, sebesültek. A helyzet igen súlyos. A hatalmat a katonáknak adtuk át. 300 ember letartóztatásban van. – Goremikin ügyész

6. Az Igazságügyi Minisztérium I. sz. Ügyosztálya 2. sz. Bűnügyi Osztályának 2. sz. ügye

Titkos

Ügyész

1903. ápr. 14.

Odesszai Törvényszék

A besszarábiai kormányzóság csendőrkapitánya

1903. ápr. 10. No 1726 Kisinyov

Kisinyovban folyó év április 6-án 4 óra körül a Csuflin téren, ahol mindenféle látványosság folyt a nép szórakoztatására, ünneplő tömeg tolongott. Semmi szembetűnő nem volt rajtuk. A tömegben különböző korú gyermekek, nők és férfiak voltak – nagy részükben egyszerűen öltözött emberek, de voltak olyanok is, akiket külsejük alapján értelmiséginek ítélt az ember (de ezek kevesen voltak). A tömeg egy Feldman nevű zsidó háza előtt állt, és páran közülük kövekkel dobálták be az ablakokat.

A téren voltak páran a rendőrségtől is: a 2. sz. körzet rendőrbiztosa, Szolovkin, annak helyettese, Musztyac, Vitkovszkij és Drjagilev körzeti rendőrpapancsnokok és 15 alacsonyabb rangú rendőr. Szolovkin rendőrbiztos az eseményekkel kapcsolatosan a következőket mondta el.

A tömeg nagyrészt egyszerű munkásnépség volt. Ez a tömeg minden látható ok és előzetes figyelmeztetés nélkül kövekkel kezdte el dobálni a Feldman-házat, aztán botokkal verték be az ablakokat. Az említett rendőrségi alakulat, élén a nevezett rendőrbiztossal megpróbálta megfékezni a rendbontókat és letartóztatni néhány kötekedőt. Erre a tömeg közáporral válaszolt (amely részben a rendőrbiztost is érte) és fenyegetően azt kiabálta: „Hagyjátok őket, különben agyonütünk benneteket”. Erre a rendőrök kénytelenek voltak elengedni az elfogott embereket. Az esetet jelentették Hanzsenkov rendőrfőnöknek. Az utóbbi éppen ellenőrző körúton volt a városban s véletlenül az említett helyre ért körülbelül negyed órával a történetek után, és már ott találta a Szolovkin által kihívott katonai egységet. A rendőrfőnök figyelmeztetésére és a katonai alakulat megjelenésére a rendbontás abbamaradt. Véletlenül ebben az időben (du. 5 órakor) jártam a tér melletti Alekszandrov utcán – a város központja felé haladtam –, de nem vettem észre sem a téren,

sem az utcákon semmiféle tömeget vagy zavargásra utaló bármiféle jelet. Minden teljesen nyugodt volt. A történetek után a Csuflin térről a tömeg nem mozdult semerre sem összefüggő egységben, hanem folyamatosan változott: egyesek kiváltak belőle, mások csatlakoztak hozzá. Sem a rendőrfőnök megérkezéséig, sem azután senkit sem tartóztattak le a tömegeből.

A rendőrfőnök elbeszélése szerint valójában semmiféle egységes garázdálkodó tömeg nem volt. A város utcáin tolongó ünnepi tömegeből 5–6 fős különálló csoportok váltak ki, amelyeket kamaszfiúkból álló csoportok előztek meg, és a környező utcák házainak és üzleteinek ablak- és ajtóüvegeit törték be.

A Csuflin térről a környező mellékutcákon keresztül az új vásártérre tartó ünnepi tömegeből mind gyakrabban váltak ki a fent leírt csoportok, melyek észrevehetően gyarapodtak és elérve az új piacteret, többségükben szétszéledtek a piactéren, az ezt határoló utcákban és sikátorokban és újult erővel kezdték betörni a zsidók lakta házak ablak- és ajtóüvegeit.

A rendőrség hiányos állománya és a rendbontások kezdetétől fogva tanúsított, energikusnak nem nevezhető fellépése, valamint a rendőrség és a segítségükre a helyőrségből kihívott katonai egységek nem megfelelően összehangolt együttműködése lehetőséget teremtett arra, hogy viszonylag rövid idő alatt az események szétterjedhessenek és elemi nagyságot ölthessenek.

A kamaszok és fiúk kísérite, ittas és kötekedő emberekből álló csoportok garázdálkodása súlyos utcai rendzavarásban nyilvánult meg, s ezek a jelenségek a város több részén egyedidejűleg történtek, s nem csitultak a rendőrség, a katonaság részéről történő beavatkozásra sem a fent említett okok miatt és annak következtében, hogy a rendőrség és a katonaság megjelenésére a garázdálkodók szétfutottak.

Az első napon a rendbontók nagyrészt zsidó házakat, üzleteket rongáltak meg, hirdetésekkel téptek le, szétdobálták és részben megsemmisítették, illetve ellopták a kirakatokba kitett árukat. Az áldozatok mind zsidók voltak, bár előfordultak a rongálásnak olyan esetei is, amelyek városi polgárok lakásait érintették – valószínűleg tévedésből. Ugyanígy kiverték a Kormányzósági Hivatal nyomdájának, a Tiszti Kaszinó, a Polgári Egylet, a Besszarabec c. újság nyomdájának, valamint a kormányzósági nemesség vezetőjének, Krupenszkij (és mások) házának néhány ablakát.

Egészében véve elmondhatjuk, hogy a fent említett garázdálkodások, amelyek április 6-án, Húsvét első napján kezdődtek, le is csendesedtek még aznap este 10–11 órára. Ezalatt az idő alatt a rendőrség és a katonaság 70 randalírozót fogott el. Ezeket az eseményeket nem kísérite erőszak és kegyetlenség a rendzavarók részéről. A 6-ról 7-re virradó éjszaka teljes nyugalomban telt el.

Húsvét másnapján, azaz április 7-én reggel 7 óra körül az új vásártéren megjelent egy viszonylag jelentős számú, botokkal és kövekkel felfegyverezett zsidókból álló csapat és elkezdtek dobálni a mellettük elhaladó ünneplő keresztény tömeget, szidták őket és rájuk támadtak. Emiatt a zsidó és a keresztény csoportok között összetűzésre és verekedésre került sor, amelyet a rendőrség a katonaság segítségével szakított félbe. A zsidó és keresztény csoportok azonban más utcákon folytatták az összeütközést; mindezt különálló,

kisebbségek, verekedések kísérték; sőt, a zsidók rá is lóttak a keresztényekre. Az ünnep előestéjének elmúltja okozta hangulatban mindkét oldalon nőtt a feszültség, melyet fokozott a keresztények csoportjában keringő szóbeszéd és az olyan felkiáltások, mint „A miénket ütök”. Keresztények csoportjai az ünnep előestéjén történtek példájára ismét szétszóródtak az új vásártérre, a város külső kerületeiben és a zsidók által sűrűn lakott utcákon, ahol nem csak az ablakokat verték ki, hanem az ajtókat is betörték és az ott talált holmikát, árukat kiszórták az utcára, ahol azokat vagy megsemmisítették vagy széthordták az emberek. Megtörtént, hogy az ablakon – hogy üldözőik elől meneküljenek – gyerekek, nők ugrottak ki, megsebesítették vagy agyonzúzták magukat. A rendőrség és a katonaság megjelenésével a garázdálkodó csoportok szétfutottak, így aztán a velük szembeni fellépés teljesen eredménytelen maradt. A dolgok ilyen szélsőséges állása mellett nagyot lendített a helyzeten az, hogy de. 11 órakor, amikor a zavargás fenyegető méreteket öltött, a besszarábiai kormányzó szükségesnek látta, hogy a helyőrség parancsnokához, Bekman altábornagyhoz forduljon azzal a követeléssel, hogy a helyőrséget teljes létszámban rendelje ki a rendbontás fegyveres elfojtására. Az őrségben álló különböző katonai egységeken kívül önálló helyőrségi csapatok érkeztek és foglalták el kijelölt helyüket du. 1 óráig. Du. 3 órakor a helyőrség parancsnokának és a csapatok parancsnokának átadták a kormányzónak a rend helyreállításáról és szükség esetén fegyveres erő alkalmazásáról szóló írásbeli javaslatát. A csapatok az erről szóló szükséges parancsot csak este 6 órakor kapták meg. Míg ez történt, vagyis de. 11-től este 6-ig, amíg a katonák megkapták a rend helyreállítására vonatkozó tényleges parancsot a pogromok, a garázdálkodás és fosztogatás fokozott erővel folytak tovább a közönyösen álldogáló, parancsra váró katonák szeme előtt. Valamelyes gyenge reakció csak a rendőrség és a katonai lovasjárőrök részéről volt tapasztalható, akik elől a rendbontók más helyre futottak el, és ott folytatták a pogromot és a rablást. Ez szolgált alapjául annak a tömegek körében sikeresen szárnyra bocsátott szóbeszédnek, hogy „a cár előtt engedélyt a népnek, hogy három napig üsse, pusztítsa a zsidókat.”

Usztugov alkormányzót a városi ellenőrző körútjára elkísérve személyesen volt alkalmam meggyőződni arról, hogy a randalírozó csoportoknak, amelyek a pogromokban, fosztogatásban és erőszakos cselekményekben részt vettek, semmiképpen sem volt céljuk a kormány és a fennálló hatalom ellen lázadni.

Így például, amikor a csupán négy lovas dragonyos által kísért kocsink – amelyben az alkormányzó és én ültünk – véletlenül az új vásártéren randalírozó, több mint 100 fős tömegbe hatolt, ez a tömeg arra a felszólításunkra, hogy hagyják abba szégyenletes cselekedeteiket és a rablást, nem válaszolt tiszteletlen viselkedéssel, hanem utat nyitottak előttünk, sapkáikat tisztelettel levéve; az általunk letartóztatottak pedig nem tanúsítottak ellenállást, nem futottak el.

Április 7-én este 7 órára az említett csapatok megkapták a szükséges eligazítást, és a rend helyreállításának irányítását személyesen Bekman tábornok, a helyőrség parancsnoka vette át.

(ELEK ANDREA fordítása)

III.

Oroszországi Szociáldemokrata Munkáspárt Litvánia, Lengyelország és Oroszország Általános Zsidó Munkásszövetsége*

Szörnyűség, elvtársak! ... Nem rémálom ez, hanem maga a rideg, kegyetlen valóság. Zsidó pogrom a XX. században! Nincs szó, amely kifejezné akár csak századrészét is ennek az aljas képtelenségnek.

Kisinyov szívet tépő, szörnyű látványt nyújt. A zsidó munkások, boltosok, mesteremberek lakta utcák... Ó, jaj! Körös-körül csak pusztítás, mindennütt romok. Az úttestet a felhasított párnákból szertehulló sűrű, fehér tollpihe réteg fedi; mindenféle halmokban állnak a különféle ócskaságok: itt egy szék lábai meredeznek, amott asztallap, ajtókilincs, férfikabát egyik ujja, egy női bunda prémgallérja hever – íme az esztelen pusztítás nyomai.

A földszintes és emeletes házak kifordult ajtókkal, az ablaküveg és a keret helyén tátongó lyukakkal rettenetes, torz látványt mutatnak.

A fűrészüzetet szétrombolták, kifosztották; a cipésműhely, az összetört cégtáblát kivéve semmiben sem emlékeztet arra, hogy egykor itt emberek éltek. Zsidó családok ezrei, akik tegnap még az éhínség határán tengették nyomorúságos életüket, már megélhetési forrás és fedél nélkül maradtak.

És a zsidó kórház! Micsoda szívszaggató képek, mennyi könny, sírás! A kórtermekben, a folyosókon, az ágyakon, sőt az ágyak között súlyosan sebestült, eltorzult arcú, betört koponyájú, kifolyt szemű emberek fekszenek. Kiömlött vér és agyvelő mindenütt. A gyerekek nem ismerik meg szüleiket, ahogyan a szerencsétlen anya sem ismeri meg saját elcsúfított gyermekét. A zsidó temetőben halmokban állnak a megcsonkított, megvakított, kéz- és láb nélküli tetemek.

Óregapó sír egy holttest felett; fiatal fiát, egyetlen eltartóját siratja. Amott egy édesanyja öt kicsiny gyermekével holt férjét gyászolja. A szerencsétlen kislány kétségbeesetten zokog egy felismerhetetlenségig eltorzult tetem mellett, nem lévén biztos benne, édesanyja holtteste-e vagy egy másik asszonyé. Jajkiáltások, könnyek, hisztérikus zokogás hallatszik mindenhol.

Nem, nincs toll, mely mindezt leírhatná!...

Még elgondolni is rettenetes, hogy napjainkban a tudatlan, sötét tömeg az arcátlan, mocskos rendőrség uszítására, az ún. keresztény értelmiség nyilvánvaló, pimasz jóváhagyásával és egyetértésével éjjel-nappal kegyetlenül irtja a legszegényebb zsidó rétegeket.

Nehéz elhinni, de igaz: a nagy kormányzósági székhelyen, ahol csaknem 15 ezer fős katonaság állomásozott, ugyancsak nagy létszámú rendőrség volt jelen, az aljas és cinikus igazgatási szervek vezetésével két napon át folyhattak az elállatiasodott, lerészegedett tömegek által véghez vitt fosztogatások, gyilkosságok, betörések.

* Bund Archives. Vsezoobszj Jevrejszkij Rabocsij Szozuz Rossziji, Litvi i Polsi.

A megtévelyodott mezítlábasok egy csoportja esztelenül feltöri a fűszerboltot; a járőrösztagot vezető tiszt cinikusan csak ennyit mond: „itt elég lesz, bátyuskák, menjenek máshova is!”

Egy másik csoport, miután befejezte egy kis lakás kifosztását, a közeli gazdag házra igyekszik rávetni magát. A rendőrbiztos azonban fenyegetően mondja: „Ide ne merjetez jönni, arrafele menjetez”, és szennyes, vértől mocskos kezével a zsidók házaira, boltjaira mutat.

Ó, te büzös emberi szörnyetez!

A zsidók egy csoportja megkísérli a védekezést a felháborító erőszakkal szemben, ám a rendőrség rögtön letartóztatja őket. A kaszánya a katonák által összehordott, rabolt javakkal van tele.

A kormányzó két napig az eseményektől elvonultan, teljes nyugalomban üldögél a katoná- és rendőrszázadokkal körülvéve.

A rendőrfőnök helyettese a pogrom kitörését megelőző napon cinikusan kijelenti a klubban: „holnap jó móka lesz, adnak egy kicsit a zsidóknak”.

A képmutató főpap nem hajlandó utasítani papjait, miszerint szólítsák fel a népet hogy tartózkodjon a rendbontástól. Állítólag meg van győződve róla, hogy a zsidók az áldozati szertartáshoz keresztény vért használnak.

Micsoda mocskos, aljas klikk! A szív összeszorul a fájdalomtól, a vér megdermed az erekben, a kéz önkéntelen ökölbe rándul, és egyetlen szenvedélyes akarat kerekedik felül: előre, a gyűlölt kínozók elleni harcba!

De hol az igazi bűnös? Valójában ki a felelős mindezekért a szörnyűségekért? Nem az a tudatlan kiéhezett tömeg, amely maga is a modern kapitalista rendszer igáját nyögi.

Nem, hanem a vérszomjas, önkényuralmi rendszer, ez az undorító szörnyetez, melynek mocskos, vérrel szennyezett mancsaiban a szerencsétlen tömeg csupán vak eszközként szolgál. Ő a felelős ezekért a szörnyűségekért. Ez a szörnyetez fél, hogy megfullad a munkásmozgalom magasra csapó hullámaiban, a forradalmi tűzvész lángjában, mely elöntötte egész Oroszországot.

Erőtlen dühében látja, micsoda hatalmas méretű elégedetlenség és gyűlölet halmozódott fel ellene társadalmunk minden rétegében, különösen a proletariátus soraiban. Észrevette, hogy a munkásmozgalom legjobb, leginkább öntudatos része nyíltan, bátran hadba lépett, hogy megsemmisítse, eltiporja és lesöpörje a föld színéről őt, ezt a szörnyszülöttet. És most ez az alattomos, dühöngő reszket saját holnapjától, és nem válogat az eszközökben, csakhogy magáról elhárítsa és más, hazug irányba terelje a nép haragját.

A néptömegeket sötétségben, tudatlanságban tartja, megtagadja tőlük a felvilágosodás, a művelődés lehetőségét; arra kényszeríti, hogy legvadabb, legszertelenebb vallási és nemzeti előítéletektől vezettessenek. A nép legsötétebb részének alantas ösztöneit hívja életre, s hogy a népharag ne ellene forduljon, a szegény zsidó rétegekre uszítja őket.

Azon ármánykodik, hogy letörje a proletariátus szolidaritását és a különböző nemzetiségű munkásokat egymás ellen uszítsa. Ő tartja fenn és fizeti a judofóbiát keltő újságokat, amelyek megmetyelvezik és aljas módon a zsidók elleni fellépésre buzdítják a népet. Ennek eredményeképpen jöhetnek létre a kisinyovihoz hasonlító garázdaságok, gyilkosságok, erőszakos cselekedetek, fosztogatások.

Íme: a bűnös az, aki valójában elkövette az erőszakot!

De közeleg a vég: eljön a nap, mikor az önkényuralkodó szörnyeteg majd haláltusáját vívja, s görcsökben fetrengve megfizet minden bűnéért.

És ez a nap már nincs messze! Mindenütt forrongások, forradalmi harcok; a széles Oroszország minden sarkában zászlót bontott a felkelés. A munkásmozgalmi szervezkedés hullámai mind magasabbra és magasabbra csapnak, míg végül a népharag elnyeli, lemossa, letörli a föld színéről az önkényuralkodó rendszert aljas kiszolgálóival együtt.

Ti, zsidó proletárok, akik még nem vagytok köztünk, siessetek hozzánk, a harcoló proletárok soraiba, menjünk együtt bátran a harcba.

Elég az orosz kormányzattal szembeni talpnyaló, szolgálékú magatartásból! Értsétek meg végre, hogy erőnk jogot ad; hogy igazságos harcunkkal kivívjuk a szabadságot és a boldogságot. Szégyenletes odatartani hátatokat a rendőrség által rátok uszított tömeg kegyetlen ütéseinek. Álljatok ellen a sötét, tudatlan kínzóknak! Az igaz harcosok minden erejével szálljatok szembe az esztelen gyalázzattal, a visszataszító gyilkosságokkal!

Felszólítunk minden őszinte, jószándékú embert az öntudatos zsidó proletariátushoz való csatlakozásra!

Eltiporjuk, eltakarítjuk utunkból az ezerszer átkozott önkényuralkodó szörnyeteget. Gyertek hozzánk bátran, elvtársak!

Elvezetünk benneteket a világproletariátus nagy családjába, amely az egész világot megszabadítja a kapitalista rendszer bilincseitől!

Elvezetünk benneteket a szocializmus fényes birodalmába, a szabadság, egyenlőség, testvériség birodalmába, ahol nincs helye az elnyomásnak, erőszaknak, nemzeti gyűlölködésnek, Kiáltjátok hát, elvtársak, velünk együtt:

Le az átkozott önkényuralommal!! Éljen a szocializmus!!

Odessza 1903 április

A Bund Odesszai Szociáldemokrata szervezete

(HORVÁTH GÉZA fordítása)

IV.

A. F. Malajev visszaemlékezése*

Néhány nappal a pogrom előtt

„... A fehérgárdista fordulat után Odesszából menekülnöm kellett. Podolijába kerültem, egy Krivoje Ozero nevű településre, ahol a múlt év májusában egy kozák banda rajtaütött a lakosságon. Nem az anyagi kár volt nagy, hanem az, hogy majd' 300 embert öltek meg e pogrom folyamán. A pogrom után a zsidó lakosság egy viszonylag erős önvédelmi csapatot szervezett, amely sikeresen szállt szembe először a kozákok második támadásával, majd a

* Malajev, A. F.: Tridecaty dnejev jevrejszkovo pogroma v mesztyecko Krivoje ozero. Iz licsnih nabljugenyij i perczsivanyij russzkovo ucstycelja. Goszizdat. 1921. h. n.

petljuristákkal. De augusztusban a petljurista reguláris sereg fegyveres követelésére kénytelenek voltak kiadni a puskák nagy részét és a géppuskáikat. Ily módon a 12–15 ezres lélekszámú település védelem nélkül maradt. A gyenyikiniták bevonulásakor az önvédelmisek egy része illegálisba vonult, másik része „szétfutott”. Decemberig a falu nyugalomban élt: folytatta hétköznapi kereskedelmi tevékenységét, de folyamatosan – összefüggésben a gyenyikiniták kijevi vereségével és azokkal a pogromokkal, amelyeket a fehérgárdista maradványcsapatok követtek el – nőtt a feszültség, a félelem. December közepére a település el volt zárva a centrumtól: levél sehonnan nem érkezett, a rendőrbiztos és az állami őrség eltűntek.

A mozgósítás nem hozott eredményt, inkább még jobban felidegesítette a helyi hatalmat. De a lakosság mégis meg volt arról győződve, hogy az önkéntes „hadsereg” reguláris csapatai nem engedik a pogromot, már csak nemzetközi megfontolásból sem.

December 21-én a rendőrbiztos tiszt karával együtt eltűnt, miután 15 ezer rubelt kapott. A rákövetkező napon a rendőrök is szétszéledtek. December 22-én éjjel magasra csapott a riadalom.

Én a gimnáziumi kollégáimmal este 11-kor jöttem el az igazgatótól. Az utcán izgatott lakosokkal találkoztunk. Szájról szájra járt a híre, hogy Szavransky településen megjelent egy banda, hogy bosszút álljon a zsidó lakosokon. Ettől a pillanattól kezdve a zsidók arra voltak ítélve, hogy 30 napon keresztül elszenvedjék azt a szörnyűséget, amelyet nehéz leírni.

Kronológiai sorrendet követve:

A december 23-ára virradó éjszakát az Illuzió színházban töltöttük, ahol azért gyűltünk össze, hogy önvédelmi osztagot szervezzünk. Kiderült, hogy kevés a fegyverünk: 40–50 puská. Elhatároztuk, hogy fegyvervásárlásra 250 ezer rubelt gyűjtünk össze, és felderítőket küldünk Szavranskyba. De az események megelőzték bennünket. December 23-án korán reggel megtudtuk, hogy a falutól 8 versztára, Mazurovóban megjelentek a gyenyikinita felderítők. A települést hirtelen szállták meg. Senki sem tudta, ki közeledik: banda vagy reguláris sereg, hányan vannak.

A helyi közösség, mivel félt, hogy Golta felől, ahol az önkéntes csapatok állomásoztak, büntető akció éri majd, úgy döntött, hogy a reguláris csapattal szemben nem fejt ki ellenállást. Különben is kiváró és tudatos taktikát kell folytatni.

Az önvédelmi csapatok még meg sem szerveződtek, amikor 23-án este megjelent a faluban egy felderítő osztag, melynek parancsnoka a következő tartalmú dokumentumot adta át a zsidó közösség képviselőjének:

„Tekintettel arra, hogy a zsidó lakosság semmiféle segítséget nem nyújt az önkénteseknek, sem anyagilag, sem ember-anyagban; követelm, hogy a zsidók fizessenek a parasztoznak 350 ezer rubelt termény fejében, adjanak a csapatnak 25 pud húst, 25 pud kenyeret és 20 pár csizmát. A pénz kifizetési határideje: 1919. december 24. déli 12 óra. A volcsanszkij partizán-csapat parancsnoka.”

A pogrom első napjai

December 23-án éjjel világossá vált, hogy egy 50 fős fehérgárdista csapat rajtaütött Szavranskyon, és 27 embert megölt a pogromban. A csapat

továbbment Bokrikba, majd Ljubasevkába, melyet felégetett és ahol leölt 250 embert. Ugyanekkor tudtuk meg, hogy Krivoje Ozero felé tart egy 400–500 fős, ágyúval és géppuskákkal felfegyverzett csapat. A faluközösség vezetői egész éjjel gyűjtögették a húst, kenyeret, pénzt a „vendégeknek”. 24-én reggel azt is megtudtuk, hogy jópár embert, aki az útjukba került, megöltek, elvették lovaikat és általában: kihívóan és féktelenül viselkedtek.

Nemsokára a lakásomba menekült néhány család a szomszédos házakból – úgy 50 ember. Az egész településen kitört a pánik: a boltok bezártak, az utcák elnéptelenedtek. Félelmetes csend volt mindenütt. Az 500 szervezett gonosztevővel szemben ellenállásról szó sem eshetett, hiszen legfeljebb ha 40–50 puskánk volt.

11 órakor (de.) megérkeztek a katonák. Elsőnek a lovasok. Az első sereg 350–400 lovasból állt (2 ágyú és 11 géppuska) + 150–250 ember: gyalogosok, lövészek stb. Kiderült, hogy ez a sereg a hírhedt volcsanszkij-sereg, Skuro tábornok hadosztályából: a legkegyetlenebb csapat, melyben sok oszét, csecsen, krími és más „zsoldos” található. Azt beszéltek, hogy a csapat magját egy 80–90 tisztből álló „szellemi” központ alkotja. Ezek a tisztek hajdani arisztokrata családok sarjai. (Megnevezték közülük pl. Litvinov herceget.) Később kiderült, hogy ez a sereg Rosztov alóli menekülése közben az útjába kerülő zsidó települések egyikét sem kímélte.

Megfigyeltem az elvonuló katonákat, és megdöbbenett az a tény, hogy minden tiszt és a katonák nagyrészének vállán gyönyörű prémbundák vannak. (Némelyiken bársonyos női szőrmeruha – lélekmelegítő volt.) A csapat mögött 2–3 versztányi hosszúságban szekérkaraván húzódtott, ahol a rablott javakat halmozták fel. Háromszínű nemzeti zászló alatt vonultak.

Eszaki irányból jöttek és a falutól délre táboroztak le a Krivoje nevű faluban, amely a mesztyeckohoz* tartozott, és amelyet csak Herszoncsinának neveztek a környéken.

Du. 2-kor átadtunk a parancsnoknak 200 ezer rubelt, és kezdtük hordani a húst és a kenyeret. A parancsnok (aki Gyekonszkijnek nevezte magát, de a katonák, mikor velem beszéltek, Jákovlevicsnek hívták) leszállította az összeget 250 ezerre és a képviselőnkön keresztül megköszönte a zsidó lakosságnak a segítséget és a pontosságot. Ezután kijelentette: a zsidó lakosság nyugodt lehet, nem esik bántódása – igaz, mielőtt megkapta volna a pénzt, a nyomaték kedvéért említést tett Szavranyról.

Ezek után a katonaság megnyugodott kissé. De még ugyanaznap éjszaka megkezdődött az öldöklés. A tisztek vezetésével és közreműködésével a katonák betörték a lakásokba. A pogrom és a *rablás szervezett katonai formában folyt*. Mindent előre elterveztek a legapróbb részletekig. A pogrom első napjain arra törekedtek, hogy begyűjtsék a lakosság vagyontárgyait, értékeit. Ezért összefogdosták a fiatalokat és kínvallatással rávették őket, hogy árulják el: kik a gazdagok. Akiket elfogtak közülük, megkínozták, majd miután megkapták a pénzt, aranyat, ezüstöt, agyonverték őket vagy otthagyták tönkretéve, sorsára hagyva.

Ugyanakkor, amikor ez az embervadászat folyt, a katonák másik része az üzletek kifosztásával foglalatzkodott. Herszoncsinából szekéren érkez-

* mesztyecko: zsidó falu a letelepedési övezetben

tek, kirabolták az üzletet, majd megpakolva távoztak. A faluban pedig nemsokára a rablott holmi a parasztokhoz került. Az első 8–10 napon minden értékeset elvitték a katonák: a textíliákat, ruhákat, cipőt, fűszerárut. Ami pedig maradt, azt a helyi banditák és parasztok vitték el – nagyrészt herszoncinaiak.

Jellemző volt, hogy a gyilkosságok, testi sértések folyamán szinte kizárólag „hideg” fegyvereket használtak: kardot, tört, ácsfejszét, baltát, szuronyt. De sok volt a fojtogatás és akasztás is: egy nőt, miután megerőszkolták és megkínózták, a templom kerítésére akasztották fel.

A pogrom első napján az összes helyi orvos elmenekült: a zsidók azért, mert féltek a gyilkosságtól, az egyetlen orosz pedig a besorozástól. Így a lakosok orvosi segítség nélkül maradtak. Csak egy felcser maradt a faluban és hősiiesen viselkedett: a halállal játszva, titokban ment a házakhoz, hogy bekötözze a sebesülteket. De 2–3 nap múlva a kötések is elfogytak, mivel a gyógyszerétárt is kirabolták (később felgyújtották a parasztok gyógyszerétárt is). A sebesültek közül sokan éhenhaltak, fagyhalált szenvedtek vagy, mivel nem volt orvosi segítség, vérmérgezést kaptak, illetve elvéreztek.

Azon sebesültek, akiket láttam és beszéltem velük, elmondták részletelesen, milyen inkvizíció alá vetették őket a fehérgárdisták. Csak néhány tény a hallottakból:

1. A Teplickij család. 24-én este 7-kor törtek rájuk, Szenteste, mikor a templomban folyt a mise. A rablók öten voltak: 2 tiszt és 3 katona. 40 ezer rubelt követeltek. A családfő mindent odaadott, amije volt: 12 ezret. Elkezdték ütlegetni: a fejét revolvermarkolattal ütötték és kardlappal. A feleség meg akarta védeni a férjét. A férj kihasználva a zavart kiugrott az ablakon és a pincében rejtőzött el. Egész éjjel hallotta gyermekei és felesége szívet tépő jajkiáltásait.

25-én reggel a lakásban, amely szó szerint úszott a vérben, két holttestet talált: a feleségét miszlikbe vágva és 4 éves gyermeküket. A két másik gyerek, 14 és 16 évesek agóniában feküdtek. Maga a férj a fején sérült meg.

2. Malcman, a gimnáziumi tanár családját 27-én látogattam meg, a támadás másnapján. A 22 éves fiú már halott volt, Malcman ujjai összetörve, fején súlyos sérülés, az apósának szintén. Később, amikor Malcman kezdett felépülni (a felcser titokban gyógyította), másodszer is rajtuk ütöttek: öt megölték, férjnél levő lányát, aki apját ápolta szintén meggyilkolták. A holttestek ott feküdtek, és a lakásba bejutott kutyák már kikezdtek azokat.

3. Szukeranszkij, 76 éves, a szomszédom. Láttam a házam ablakából, ahogy hozzákötözték a ló farkához, és így 5–6 órán keresztül vezették a fagyban; ráadásul csak egy nyári felöltő volt rajta. Később a sebeibe halt bele.

4. Bogogyelnij – kiskereskedő. A lakásán fogták el, elvitték a boltjába, amely alagsorban volt és ott kínozták: mondja el, hova dugta a pénzét. A körme alá tüket szúrtak, levágták az ujjait, talpát égették. Amikor az alagsor mellett haladtam el, gyenge nyögéseket hallottam. Bementem, gyufát gyújtottam és visszahőköltem a látványtól: a megkínzott ember a földön feküdt, haldoklott, felhasított hasából kiömlöttek belső szervei, mocskos szeme csupa vér volt, körülötte levágott ujjai. Nem messze tőle szenes szalmacsóvák; a padló felásva – látni lehetett, hogy a rejtekhelyet keresték. Engem már nem ismert meg. Becsuktam az ajtót, hogy ne mehessenek be a

kutyák. Tántorogva mentem fel a lépcsőn. Az utcán aranyvállapos tisztékbe ütköztem: részegek voltak a szesztől és a vértől.

Az Odessza utca sarkán még egy tűzvész utolsó lángjai. A fehér havon fekete és zsíros kátránytócsa, benne szétszaggyagott párna. Mindenütt üvegcserepek, széttört bútorok, szétszórt háztartási eszközök. Amott két felpuffadt hasú kecske döglődik, itt egy éhes kóbor tehén a havat nyalja. Odébb a mellékutcában kutyafalka lakmározik egy, a földhöz fagyott tetemből – hoszszúhajú nő lehetett. Íme, az orosz Vendée et Bretagne.

5. Az udvaron, ahol a keresztény Osztasevics étterme van, 26-án a következő dráma folyt. Valami Hirik felesége és fia itt itt rejtőzött el. A házban talált menedéket a fogorvos Super és lánya. Amikor házkutatás volt, felismerték; jobban mondva elárulta magát. Megkezdődtek a kínzások. Mikor az étteremben Supert verték, maga Hirik elővánszorgott a szomszéd házból – csupa vér volt –, odament az ajtóhoz és bekéretőzött Osztasevicshez. Az az ablakon keresztül mutogatott, hogy a házban „vendégek” vannak. Hirik felesége és fia a raktárból mindezt látta, ahogy szerencsétlen Hirik négykézláb próbál továbbvánszorogni az udvaron, a raktár fele, de összeesik, elvérzik. A család kénytelen végignézni a férj és apa embertelen kínlódását... és képtelen segíteni, hiszen a legkisebb zaj és végük.

6. Egy Blank nevűt arra kényszerítették, hogy saját sógorának a nyakára hurkot tegyen, és addig ütötték, míg meg nem fojtotta. Miután a szerencsétlen megfulladt, a kínzók Blank ellen fordultak: széttörték a fején a kristály cukortartót és egy üvegcancsót – agyvérzést kapott és meghalt.

7. T. feleségét a férje szeme láttára erőszakolták meg: egyik a másik után, öten, közben megalázó szerepre kényszerítették a férjet. Az erőszaktetelek nagy számban fordultak elő 12–13 évesekkel; mostanra közülük rengetegen szifiliszesek és más nemi betegségben szenvednek. Sok nőt és lányt a megerőszkolás után megkínóztak: levágták a mellüket, kivágták a nemi szervüket, majd megölték őket.

És így tovább a végtelenségig. Számomra az volt a legszörnyűbb, hogy egyedül voltam, segítség nélkül sok halott és sebesült között. Szentanúja voltam, ahogy a sebesült, magukra hagyott embereket kutyák támadták meg. Egészen a település központjában laktam – a keresztények a külterületen. B. házában laktam, mely két részből állt. A barátom, aki velem lakott, hazautazott Rozsgyesztvóba. A házigazdám családja először átjött a mi lakrészünkbe, majd a pincébe, s végül a faluban bújt el. A hét szoba egyikében maradtam. Körülöttünk temető: a szomszédos házak tele holttestekkel. Éjszaka a félelmetes csendet szívet tépő kiáltások szakítják meg. Ismét csend. Ülsz, és várod a „vendégeket”.

A ház pincéjében negyven ember rejtőzött el, közöttük két sebesült, öregek, várandós asszonyok, gyerekek. Bármelyik percben jöhetnek. Teljesen kimerülten ültem a széken. Váratlanul az udvar felől, a szomszédos szoba ablakán kopognak. Felugrom. Hallom, ahogy betörnek az ablakot. Sietek az ajtóhoz. Az ablak a pincével szemben van. Mit érezhetnek, akik ott vannak... hiszen mindent hallanak.

Megkedődik a szörnyű házkutatás, a ház minden pontján kutatnak. A pincét nem vették észre, bokrok takarják, egy gödör választja el a háztól és

agyaghalom. Ezúttal sikerült, csak a pénzt vitték el. De mi lesz tovább? A fehérgárdisták ötször jártak a lakásban, minden alkalommal tiszték is.

A pogrom első napjain a zsidó lakosság bunkerekben, pincékben próbált elrejtőzni, vagy raktárban, fészkerben. Legtöbbjüknek mínusz tíz, tizenöt fokban kellett eltölteniük öt-tíz napot. Egyeseknek sikerült az éj leple alatt átszökni a közeli falvakba, mások a katonák kezére kerültek és meghaltak. Sokakat parasztok mentettek ki a településről és rejtettek el. (...) Nehéz lenne pontosan megmondani, hányan haltak meg ezekben az első napokban. Ezt csak az után lehet felmérni, amikor a lakosság visszatér, és megszámolja a hiányzókat...”

(ELEK ANDREA fordítása)

V.

A „Vörös Lovas” 282. számából (Az I. Lovashadsereg politikai osztályának lapja)*

A Forradalmi Bíróság ítélete a banditák felett

Hadseregünk Forradalmi Katonai Törvényszékének Rendkívüli Bizottsága október második felében tárgyalta a 6. lovashadosztállyal történt eseményekkel kapcsolatban letartóztatott katonák ügyét. Az eljárás során a következők derültek ki:

Még szeptemberben, amikor hadseregünk egységeit elkezdték visszavonni állásaikból, a 6. lovashadosztálynál a felbomlás jeli mutatkoztak. A nagyszájúak először csak szitkozódtak, fenyegetőztek, hogy elbánnak a zsidókkal és a kommunistákkal, de később tettlegességre is sor került. Ebben különösen a 31., 32. és 33. lovasezredek katonái tűntek ki. Szeptember 2-án egy csapat bandita kifosztott és megölt két parasztot egy Gyedova Gora nevű faluból. Amikor a tetteseket letartóztatták, a 33. lovasezred 4. századának katonái arra kényszerítették a 6. hadosztály forradalmi törvényszékét, hogy engedje szabadon a bűnözőket.

Szeptember 27–28-án egy Polonnoje nevű „mesztyecsko”-ban a 6. lovasezred katonái zsidóellenes pogromot szerveztek; gyilkoltak, raboltak, fosztogattak, nőket erőszakoltak meg. 28-án a helyszínre érkezett a hadosztály parancsnoka, Sepeljov elvtárs, és szigorú intézkedéseket foganatosított, hogy felszámolja a zűrzavart. A Novoje meszto nevű mesztyecskóban egy házban borzalmas látvány tárult elé. Az egyik szobában a gyilkosok által megcsontított holttestek heverték, a másokban Rudich felcser és Csamakova nővér a 33. lovasezredből éppen bőröndjeikbe tömték a zsákmányt. A felcser – meglátva a parancsnokot – megpróbált elmenekülni, de a helyszínen agyonlőtték; a nővért letartóztatták. Útközben katonákkal találkoztak, s a nővér a történeteket elferdítve számolt be nekik az eseményekről. Az uszítók által feltűzelt katonák elhatározták, hogy végeznek Sepeljovval. Mikor a parancsnok a 31. ezredhez ért, a gazemberek megölték. A megvadult katonák útját mindenfelé

* Hoover Institution. Nicolaevsky Collection. Iz gazetii Krasznij Kavaleriszt. R. SZ. F. SZ. R. Organ polityicscszkovo Otygela I Konnoj Armii No 256.

pogromok, fosztogatások, erőszak kísérte. Sok mesztyecskóban jártak, többek között Ljubovban, Prilukiban, Annopoljban, Berjozovban, Tarasában, stb. A parasztokat ugyanúgy kirabolták, mint a zsidókat.

Érthető, hogy az „üsd a zsidókat és a kommunistákat” jelszó alatt lezajlott pogromok felkeltették a legfelsőbb szervek figyelmét. Október 2-án az I. Lovashasereg Forradalmi Katonatanácsa a seregszemlén lefegyverezte a 31., 32. és 33. lovasezredeket. A katonák önszántukból kiadták valamennyi főbűnöst. Mindannyiukat bíróság elé állították a munkás-paraszt hatalom megdöntésére irányuló kísérletért és az I. Lovashadsereg harcckészültségének gyengítéséért.

(A főbűnösöket halálra, a többi résztvevőt 5-től 20 évig terjedő kényszermunkára ítélték.)

VI.

A „Vörös Lovas” 1920. október 10-i számából (Az I. Lovashadsereg politikai osztályának lapja)*

Követeljük a 6. hadosztály felelősségre vonását

A 6. hadosztály néhány egysége jóvátehetetlenül bemocskolta hírnevét, lemoshatatlan foltot ejtett becsületén, amikor gyalázatos bűncselekmények elkövetésében vett részt. Egy csapat gazember az első brigádból megölte a hadosztályparancsnokot, a vörös kozák Sepeljov elvtársat. Megölték azért, mert a hadseregparancsnokság parancsa értelmében a helyszínen agyonlövötte a 33. ezred felcserét, aki kifosztott és kiirtott egy szerencsétlen zsidó családot.

A 31., 32. és 33. ezred katonái pogromok, erőszakoskodások és rablások egész sorát hajtották végre. Természetesen nem mindenki vett részt az eseményekben, de a gyalázatban mindenki osztozik, hiszen a banditák és pogromlovagok nem ütköztek ellenállásba.

A felsorolt ezredek tevékenységükkel nem csak saját maguk és hadosztályuk hírnevét mocskolták be, hanem az egész lovashadseregét is.

Moszkvából Lenin és Trockij elvtársak érdeklődtek a Forradalmi Katonatanácstól a 6. hadosztály által elkövetett gyalázatos bűntettekről. Minden becsületet munkás és paraszt a 6. hadosztályt most gazemberek és banditák gyülekezetének tartja.

Cselekedetük árnyékot vet az egész hadseregére.

Elvtársak! Megengedhetjük-e egy csapat gazembernek, hogy bemocskolják dicső hírnevünket? Megengedhetjük-e a 6. hadosztálynak, hogy foltot ejtsen egész hadseregünk becsületén?

Vajon azért harcoltunk, azért hullattuk vérünket, hogy holmi koszos csibészek miatt a becsületes emberek banditáknak tartsanak minket?

Vöröskatona elvtársak! A 6. hadosztályt felelősségre kell vonni.

Nem szabad túrnunk ezt a gyalázatot, tettük nem maradhat büntetlenül. Követeljük azok felelősségre vonását, akik gyilkolnak, nőket erőszakol-

* Hoover Institution. Nicolsevsky Collection.

nak meg, fosztogatnak. Követeljük azok felelősségre vonását, akik mindezt egyetlen szó nélkül nézték végig.

Követeljük, hogy vonják felelősségre ennek az egykor dicső, de most önmagát bemocskolt 6. hadosztály katonáit, parancsnokait, komiszárjait.

VII.

A „Vörös Lovas” 256. számából; 1920. október 11., hétfő (Az 1. Lovashadsereg Politikai Osztályának lapja)*

A forradalom védelmében

Közös szégyenünk – banditizmus a hadsereg soraiban

(nyílt levél a Vörös Hadsereg politikai munkatársaihoz)

A Vörös Hadsereg erőinek mint a dolgozó munkásság legforradalmibb rétegének elsőrendű kötelessége a politikai elvek tisztaságának megőrzése. Ezen elvek legkisebb megsértése is szégyenfoltot ejt az egész hadsereg, de különösen a politikai munkások becsületén.

A „Vörös Lovas” tegnapi számában megjelent „Követeljük a 6. hadosztály felelősségre vonását” című cikk nagyon nyugtalanító érzéseket ébresztett bennem. A cikkben 3 ezred gáztetteit sorolják fel. Nekem azonban úgy tűnik, hogy az igazi bűnösök nem azok, akik közvetlen végrehajtói voltak a borzalmaknak, hanem mindazok, akiknek valami úton-módon bármiféle közüik is van a vöröskatonák tömegeinek kulturális, politikai neveléséhez, vagyis mi – politikai munkások.

A leírt bűncselekmény fő mozgatói – melyek ezeket az embereket tettük elkövetésére ösztönözték – a következők voltak: 1. alacsony kulturális színvonal a vöröskatonák soraiban 2. a nemzeti gyűlölködés (esetünkben judofóbia) szabad terjedése a hadseregen belül 3. a katonai és pártfegyelem megsértéséhez szükséges tudatosság hiánya.

Nem vitás, hogy a bűnösöknek meg kell kapniuk megérdemelt büntetésüket, de nekünk, politikai munkásoknak osztoznunk kell velük a felelőségben, ha nem is jogi, de erkölcsi értelemben mindenképpen.

A tragikus események teljes mértékben alátámasztják azokat a vádakot és szemrehányásokat, melyekkel a politikai munkásokat illették a Hadsereg 4. konferenciáján. A helyzeten csak a kulturális-felvilágosító munka és a politikai tevékenység további fokozása javíthat.

Több figyelmet kell fordítani, elvtársak, a vöröskatonák kulturális igényeire!

a 3. lovashadtest parancsnoksága
kulturális népművelő osztályának ideiglenes megbízottja

K. Silkin Sztepanov

* Hoover Institution. Nicolsevsky Collection.

VIII.

A „Vörös Lovas” 1920. november 2-i számából (Az I. Lovashadsereg politikai osztályának lapja)*

Halál a pogromistákra!

Nehéz leírni, hogy milyen arcátlanságokra vetemednek a sorainkba befurakodott fehérgárdista ügynökök. Látva, hogy semmiféle ellenállásba nem ütköznek, úgy érzik, büntetlenül tevékenykedhetnek.

Nemrég példátlan szörnyűségnek lehettem tanúja. Baranovicsban állomásoztunk. Egyszer csak egy idős zsidó asszony rohan be hozzám. Csupa vér volt. Otthonában támadtak rá. Rögtön odarohantam a házhoz, ahol lakott. Iszonyatos kép tárult elém. Minden összetörve, felforgatva a szoba közepén, s a holmik között valami részeg martalóc garázdálkodott.

Az illetőt minden felesleges szócséplés nélkül a haditörvényszékre irányítottam. Ott nem fognak vele kesztyűs kézzel bánni.

De nem ez a lényeg. A „pogromlovagok” szívesen állítják azt, hogy azért ütik a zsidókat, mert azok spekulánsok és kifosztják az oroszokat. Ez aljas hazugság. Kit fosztott ki az a szerencsétlen öregasszony, aki hozzám rohant, védelmet keresve az elől a gazember elől?!

Nem. A pogromok résztvevőit egészen más hajtja: a rablás, a kegyetlenség iránti vágy.

Nekiünk, katonáknak, ezzel tisztában kell lennünk. Nem szabad semmiféle különbséget tenniünk zsidó és orosz között. A gazdagokat nem kí-méljük, bárhová is tartoznak, de a szegényeket üdvözljük sorainkban.

Eljen a népek testvéri szövetsége!!

IX.

A „Vörös Lovas” 1920. október 5-i számából (Az I. Lovashadsereg politikai osztályának lapja)*

Az ostobák vallása, az alávalók fegyvere

– „Üsd a zsidókat, mentsd meg Oroszországot!” Kiknek a jelszava ez? Ki mondja nekiünk, hogy üssük a zsidókat?

Országszerte csak „mocskos zsidóknak”** gyalázzák a szerencsétleneket. A cár, a földesurak, a burzsoák, kormányzók és zsandárok, püspökök és pópák – ez az egész gazdag, zsíros elnyomó banda eddig a népet uszította a zsidók ellen. S most kik teszik ugyanezt? A régi rend hívei, a tábornokok, kémek, provokátorok, Vrangel és a pánok felbérelt ügynökei. Valamennyien arcátlan csirkefogók, csavargók és kalandorok.

* Hoover Institution. Nicolsevsky Collection.

** A magyar fordításban nem lehet visszaadni a „zsidó” és a „jevrej” közti különbséget: „zsidó” – kb. mocskos, büdös zsidó; „jevrej” – egyszerűen zsidó, mindenféle érzelmi töltés nélkül.

Az ostobák, együgyűek és fecsegők pedig kinyitják szájukat és ismétlik a provokátorok után:

„Üsd a zsidókat, mentsd meg Oroszországot!”

Miért? Miért kell ütni a zsidókat? Miért kell ütni gazdagot és szegényt, öreget és fiatalot, asszonyt és gyermeket? Mi rosszat tett az orosz munkásnak vagy parasztnak a zsidó munkás és kisiparos?

– „Üsd a zsidókat, mentsd meg Oroszországot!” – ismétlik vadul, gondolkodás nélkül az elvakult ostobák.

A szegény üti és pusztítja a szegényt! A gazdag zsidóknak általában nem kell tartaniuk a pogromoktól. A vagyonos zsidók a gazdag oroszok, franciák, németek barátai és szövetségesei.

A zsidóüldözés a gyakorlatban azt jelenti, hogy a szegény zsidót gyilkolják meg és fosztják ki, az ő kunyhóját pusztítják el, az egyszerű zsidó nőt erőszakolják meg. A zsidóüldözés a gyakorlatban kizárólag a szerencsétlen, nyomorult és kismimizett zsidó szegénység kegyetlen, véres és vadállati pusztítását jelenti.

„Mentsd meg Oroszországot!” – Milyen Oroszországot?

Szovjetoroszországot? A dolgozók, munkások és parasztok Oroszországot? Nem!! Ezt a dolgozó, forradalmi Oroszországot nem a zsidók fenyegetik, hanem a földesurak, nemesek, pánok, tábornokok. A dolgozók Oroszországa egységes! Nem pogromok útján, hanem erős hadseregünkkel kell legyőznünk a tábornokokat, földesurakat, burzsoákat, bankárokat – oroszokat, zsidókat, lengyeleket, németeket és angolokat egyaránt. A dolgozók Oroszországanak egységbe kell forrasztania a különböző nemzetiségű elnyomottakat az egyesült burzsoáziával szemben. Meg kell semmisíteni a nemzetiségi viszály és gyűlölködés utolsó maradványait, hogy megerősítsük a szegényekben a gazdagok iránti osztálygyűlöletet, hogy széttűzzük a burzsoázia szervezett erőit.

De ellenségeink azt sugallják nekünk:

– „Ne minket üssetek, hanem a zsidókat! Mindenért ők a felelősek.” Kolcsak, Gyenyikin és Jugyenyics hadseregét is ez a hazugság tartotta fenn, mint ahogy a zsidógyűlölet jelszavára épül a pánok és Vrangel hadserege, Mahno és Petljura söpredéke. E nélkül a fehér hadsereg nem maradhatna fenn. Az urak kénytelenek a „zsidó csontot” odadobni az ostoba holopoknak, hogy azon rágódva az elnyomók ügyét szolgálják. Ezért az ostobák hite és vallása az antiszemitizmus és a zsidógyűlölet. Ezért veszélyes fegyver az alávaló kalandorok kezében, s mindazokéban, akik a gazdagok érdekében igyekeznek becsapni és rászedni a sötét és tudatlan tömegeket.

Vöröskatonák! Mindannyian egy emberként kiáltunk: Le az ostobák vallásával! Le a provokátorokkal, a pogromista gazemberekkel! Halál minden nemzet burzsoáziájára! Éljen a dolgozók testvéri szövetsége!

I. Vargyin

(KOLONTÁRI ATTILA fordítása)

MENYHÁRT LAJOS

Az orosz politikai liberalizmus a századelőn

A Maklakov könyvéből itt közölt fejezet, de az egész kötet, *A II. Állami Duma* története meggyőzően mutatja az orosz politikai liberalizmus el-
lentmondásos helyzetét, rávilágít a polgári parlamentarizmus oroszországi
lehetőségeire. A századelő Oroszországában a liberalizmus hívei, a polgári
parlamentarizmus képviselői két tűz között őrlődtek, belső ellentmondások-
kal küszködtek. Nem egyedül jelenség ez a politikai mozgalmak történetében,
de az orosz liberálisok esetében különösen markánsan jelentkezett ez a sajá-
tosság.

Magyarozatát keresve látszólag túlságosan tág körben kezdjük a viz-
sgálódást, bizonyos egyetemes történeti összefüggésekre térünk ki: A század-
forduló, az I. világháború kitörését megelőző negvedszázad mint egyetemes
történeti fordulat jelentőségét tartjuk szükségesnek hangsúlyozni. Közismert-
nek tűnő megállapítás az, hogy kiteljesedett a tőkés világgazdasági rendszer,
elkülönültek a centrum és periféria régiók. Egyazon rendszer kereteiben, az
egységesülés (polgári modernizáció) és differenciálódás egyidejű folyamatá-
ban kristályosodtak ki a régióspecifikus vonások. A régiók közötti munka-
megosztás természetes következménye lett az, hogy a fejlettséget meghatá-
rozó tőkés árutermelési viszonyok számára optimális feltételek alakultak ki a
centrum országokban (tőkebőség), s elégtelenek maradtak a feltételek a peri-
fériákon (tőkeszegénység). Megállapításunkat támasztja alá az az ismert adat,
miszerint 1872–1913 között a bővülő világkereskedelmi forgalomban 50
százalékkal nőtt a gépipari termékek ára – amelyeket a centrum szállított, s
harmadával csökkent a nyersanyagoké, a mezőgazdasági termékeké – amelyek
a perifériákról származtak).

A centrum országokban mindez dinamikus gazdasági fejlődést (másod-
dik ipari forradalom) eredményezett, a középrétegek társadalmi súlyának
megerősödéséhez vezetett, s a polgári politikai intézményrendszer konszo-
lidálódását is biztosította, jelentős mértékben a társadalmak alsó rétegeinek
(munkásság, stb.) szociális és politikai emancipációja (általános választójog)
révén. Új helyzetbe került a liberalizmus is. Politikai mozgalomként meg-
inogni látszott, de mint társadalmi, politikai értékrend kiszélesítette befolyá-
sát. Átitatta a modern politikai konzervativizmust, számos eleme integráló-
dott a nemzetközi szociáldemokráciába.

A periféria régiókban más tendenciák érvényesültek. A tőkeszegénység
következtében torzó maradt a polgári modernizáció, időtállóan bizonyultak
a tradicionális elemek szinte minden létszférában. A társadalmi szerkezet
polarizálódott, a polgári politikai intézményrendszer nem vagy alig épült ki,
ezáltal élesebben jelentkeztek a társadalmi és nemzeti feszültségek. Kelet-
Európában, különösen az európai Oroszországban szinte modell értékűen
jelentkeztek a perifériás régióspecifikus vonások. Mielőtt ezekre kitérünk,

még egy, a századfordulóval kiteljesedett történelmi körülményt meg kell említenünk. A tőkés világ gazdasági rendszer kereteiben meghatározódott a történelmi fejlődés egyik motorjának, az érintkezéseknek a határfoka. Létszférák szerint differenciáltan történt ez, de például azt is jelentette, hogy a polgári modernizációban „későn induló” perifériák felhasználhatták a „hosszú XIX. század” európai politikai küzdelmeinek, fejlődésének tapasztalatait.

Az oroszországi polgári modernizáció fontos sajátossága az immanens feltételek elégtelensége, a külföldi tőke s az állami gazdaságpolitika túlsúlyos szerepe, mely utóbbit stratégiai megfontolások vezérelték, s ez is hozzájárult az orosz gazdaság anorganikus jellegéhez, a több-ukládu struktúra kialakulásához. Másik fontos sajátosságként a tradicionális elemek időtállóságát említhetjük: a cári abszolutizmust, a feudális és archaikus (obscina) elemekkel terhelt, gazdasági és társadalmi szempontból egyaránt domináns agrárszférát, valamint a mentalitást uraló pravoszláviát.

Témánk szempontjából mindezek mellett a társadalmi szerkezet torlódottságát, illetve annak következményeit tartjuk meghatározónak. Ezek sorában az egyik az erőviszonyok viszonylagos kiegyenlítetttsége, ami megnövelte a szövetségi politika jelentőségét. Végiggondolásra érdemes, mekkora és milyen társadalmi bázissal rendelkezett a politikai liberalizmus, milyen együttműködési, kapcsolatteremtési lehetőségek nyíltak a számára? Az explicit modern polgári rétegek (burzsoázia, polgári értelmiség, alkalmazottak, kisburzsoá elemek) társadalmi súlya – mint ismeretes – nem volt jelentős. Ugyanakkor az orosz társadalmi szerkezetet a kispolgári (zömmel paraszti) rétegek uralták. Csakhogy egy skizofrén módon ellentmondásos társadalmi többségről volt szó.

Társadalmi helyzete (a termelőeszközökhöz való viszonya) alapján szinte klasszikus értelemben vett kistulajdonos, kisárutermelő, kispolgár (bár a falusi obscina ezt devalválta!), a politikai magatartását, mentalitását közvetlenebbül befolyásoló szociális viszonyai alapján viszont – az elmaradottság, a tőkeszegénység következtében – félproletár, proletár helyzetben volt. Ez önmagában is a radikális, szocialisztikus programok iránt tette fogékonyá. Ezt erősítette az a körülmény, hogy – különösen a századfordulón – a kialakuló modern értelmiségi, alkalmazotti elemek zöme, akik az orosz társadalom pórusaiban éltek, az eredetien orosz narodnyikizmus értékrendjével „fertőzték meg” a társadalmi többséget. Ezeket a körülményeket döntőnek ítéljük az orosz politikai liberalizmus bázisa és nyitási lehetőségei szempontjából.

A bázis számbavételénél a torlódottság egy másik következményére, az átmenetiségre is utalnunk kell. A századfordulón ez az orosz társadalmi-politikai viszonyok szinte mindegyik tényezőjét jellemezte. A cári abszolutizmus feudális monarchiából burzsoá monarchiává transzformálódott, s korszakunkban ez a metamorfózis a felező pontjánál tartott (1905. október 17., 1907. június 3.). Folyamatban volt a tradicionális felső réteg, a földbirtokos nemesiség felbomlása. Egy része tapadt a cárizmushoz (arisztokrácia, hivatalnok- és katonatiszti réteg), egy másik része „deklasszáldott”, s értelmiségi pályákra ment, jelentős hányada vált tőkés vállalkozóvá. A döntő többség viszont „vegetált” az oroszországi agrárkapitalizmus körülményei között. (Tőkeszegénység, szimbiózis az ugyancsak nehezen boldoguló, perspektívátlan, az obscina béklyóit viselő parasztagazdasággal – ledolgozás.) Az átalakuló, átmeneti kor-

mányzati politika képtelen volt konzerválni egykori kiváltságait, de perspektívát sem biztosított számára, s ez a körülmény is hozzájárult ahhoz, hogy többségük „Öfelsége ellenképé” vált.

Az átmenetiség a burzsoá rétegeket is jellemezte. Közismert, hogy az oroszországi tőkés modernizáció fejletlensége (perifériás helyzet, tőkeszegénység, stb.) következtében erőtlén volt a burzsoázia, nagy mértékben függött a cárizmus ellentmondásos gazdaságpolitikájától, ami jelentősen kihatott politikai mentalitására. Ennél is lényegesebbnek, jellemzőbbnek tartjuk, hogy az oroszországi burzsoá rétegek zöme a századfordulón friss szociális képződmény volt, többnyire első generációs. Ennek a szociológiai körülménynek abban látjuk a jelentőségét, hogy politikai magatartásában, mentalitásában nem kizárólag társadalmi helyzete (tőkés vállalkozó) játszott szerepet, hanem társadalmi származása is. Többségük – s ez történetileg kialakult kelet-európai sajátosság, amelyet a századfordulón kikristályosodó regionális agrár jelleg tovább erősített – vállalkozóvá lett földbirtokos nemes, illetve meggazdagodott kereskedő paraszt volt.

Mindezek a körülmények nem kis szerepet játszottak abban, hogy maga az osztály, az orosz burzsoázia távol maradt a liberális pártoktól (kadetok), s azoktól konzervatívabb s egyben jelentéktelenebb politikai tömörüléseket hozott létre. S itt érintenünk kell a torlódottság egy újabb következményét, a politikai értelenséget, a politikai szocializáció fejletlenségét. Az önkényuralmi rendszer már önmagában is ennek egyik szimptomáját, ugyanakkor az alapvető társadalmi csoportok politikai önszerveződésének egyik fő akadályát jelentette. Átmenetiségük ugyanebbe az irányba hatott.

Mindez együtt eredményezte, hogy fejletlen volt az alapvető osztályok, rétegek önszerveződő, önérdek-érvényesítő képessége és lehetősége. Ez a körülmény is hozzájárult ahhoz, hogy az értelmiségi-alkalmazotti elemek különleges szerepet játszottak a politikai szocializációban. Nem csupán felismerték és megfogalmazták a különböző társadalmi érdeket, de a szervezett politikai erővé válásban, a politikai szervezetek vezetésében is meghatározó volt a szerepük. (Hivatásos forradalmárok a munkásmozgalomban, a paraszti demokráciát felvállaló eszer párt szinte mindvégig értelmiségi-alkalmazotti elemeket tömörített, de a liberálisok politikai szerveződésében is a polgári értelmiségiek szereztek elévülhetetlen érdemet.)

A századelő orosz viszonyai fontos sajátosságának tartjuk a politikai torlódottságot. Ez alatt egyrészt az értjük, hogy a fennálló politikai intézményrendszer (cárizmus) egyre kevésbé volt adekvát a tényleges társadalmi érdekvizonyokkal; másrészt a társadalom felső rétegei képtelenek voltak megnyerni, felhasználni a társadalom alsó rétegeit. Nem kis mértékben azért, mert relatíve késett a politikai szocializációjuk (lásd a pártok alakulásának kronológiáját). Lényegesebbnek tartjuk azt az ellentmondást, ami a társadalmi többség (félproletár helyzetű kispolgári, paraszti tömegek) mentalitása (végtelenségek iránti fogékonyság, messianizmus, miszticizmus) és a liberális politikai értékek között húzódott. Ebből a szempontból szimptomatikusnak tekintjük a trudovik frakció elkülönülését az első Dumában a kadetok kapcsolat-kereső, istápoló törekvései ellenére (1906 április).

Az oroszországi politikai liberalizmus formálódásával, helyzetének alakulásával, jellegével kapcsolatban – ha evidenciának tűnik is – szükségesnek

tartjuk hangsúlyozni a mindenkori politikai helyzet hatását és szerepét. Elég utalnunk a kadet (alkotmányos demokrata) párt megalakulására 1905 októberében, az első orosz forradalom, mondhatni, kulminációs pontján (általános sztrájk, október 17-i cári manifesztum), amely körülmény rányomta bélyegét a párt image-ára, (s 1906 elején felvették a Népszabadság Pártja nevet, amit akár narodnyik reminiscenciának is tekinthetünk – de nem az!). Másrészt nem szabad figyelmen kívül hagynunk a Maklakov mű születésének időszakát is, amikor a felülkerekedett cári ellenforradalomhoz próbáltak igazodni, ha idomulni nem is.

Ez a „flexibilitás” természetesen összefügg az orosz politikai liberalizmus bázisának heterogenitásával, az alkotó elemek sajátosságaival, amelyeknek gyökereit a fentiekben próbáltuk érzékeltetni. Az egyik eredőnek a zemsztvo-liberális mozgalmat tekinthetjük. A századfordulóra nyilvánvalóvá vált, hogy még a kompetenciájukba tartozó ügyekkel sem lehet immár helyi szinten foglalkozni, kezelésükről, megoldásukról nem is beszélve. Társadalmi méretűvé vált a cári intézményrendszer (bürokrácia) és a társadalmi problémák közötti ellentmondás. Az 1890-es években lendületet kapott kapitalizálódás körülményei között a zemsztvok egyre szakszerűbben akartak foglalkozni ügyeikkel. Szakember bázis szerveződött körük, modern értelmiségi-alkalmazotti réteg, az ún. harmadik elem. A vezetésben változatlanul vállalkozó földbirtokosok játszották a meghatározó szerepet. Munkájuk eredményessége érdekében törekedtek a „horizontális” kapcsolatokra, szerveztek regionális és országos „szakmai” tanácskozásokat.

Ebből a törekvésből nőtt ki a „Beszeda” kör (1899), amely a zemsztvo ügyek mellett országos politikai kérdésekkel is foglalkozott. Kezdeményezésében, vezetésében D. N. Sipov¹, a Dolgorukov fivérek és M. A. Sztahovics játszottak úttörő szerepet. Létükkel, probléma felvetéseikkel feszegették az orosz politikai kereteket, de érdemi átalakításra nem gondoltak, az európai politikai minták követésétől elzárkóztak, orosz történelmi tradíciók alapján akarták helyreállítani a „nép és a cár” egységét (zemszkij szobor). Tehát legfeljebb a törvényes monarchia gondolatáig jutottak el, alkotmányosságról, parlamentarizmusról nem beszéltek. Pleve belügyminiszter szigora egyébként is elbátortalanította őket (1902).

A másik vonulat élén polgári értelmiségiek (P. N. Miljukov, P. B. Sztruve) haladtak, de mögöttük is liberális gondolkodású földbirtokosok álltak. Ők finanszírozták az orosz politikai liberalizmus „alapító” orgánumát, az *Oszvobozsgyenyijét* (Felszabadítás), amely külföldön, a cári cenzúra kikerülésével jelent meg (1902-től), s döntő szerepet játszott az európai liberális politikai értékek megismertetésében, népszerűsítésében, a liberálisok politikai szerveződésében. 1903–1904 folyamán „Szövetség” is szerveződött az orgánus körül. Elsősorban politikai átalakulásban gondolkodtak, a társadalmi viszonyok (agrár kérdés) problémáját nem állították előtérbe, s az alkotmányos monarchia változatairól cikkeztek.

Külső tényező, az orosz–japán háború okozta belső nehézségek teremtettek új helyzetet a liberális szervezkedés számára is. 1904 novemberében országos zemsztvo tanácskozást tartottak, amelyen a politikai berendezkedés, az államrend kérdése állt a viták középpontjában, de a társadalmi kérdésekről is szó esett. A többség érdemi politikai átalakulásban gondolkodott (alkotmá-

nyos monarchia), a kisebbség a „Beszeda” nyomvonalán haladt. Tulajdonképpen a későbbi kadet és oktobrista álláspont tükröződött a tanácskozáson. II. Miklós 1904. december 12-i manifesztuma „helyére tette” a dolgokat, az abszolutizmus fenntartását, a rend megőrzését tekintette a legfőbb feladatnak. Ennek ellenére a zemsztvo gyűléseken, a kibontakozó bankett mozgalom során az átalakulást sürgető liberális politikai nézetek uralkodtak.

Új helyzet állt elő 1905. január 9-ét, a „véres vasárnapot”² követően. Körtört az első orosz forradalom. A cárizmus engedményekre kényszerült. Az 1905. február 18-i cári ígéret, az ún. buliginii Duma³ előkészítése (1905. augusztus 6.), majd az október 17-i cári kiáltvány mozgásba hozta Oroszország liberális politikai erőit is. Aktivizálódott, de továbbra is megosztott maradt a zemsztvo-liberális mozgalom. Szinte havonta tartottak országos tanácskozást. Májusban a liberális és radikális demokrata elemek is szervezetbe tömörültek. Megalakult a „Szövetségek Szövetsége”⁴, amely főként az értelmiségiek szakmai jellegű szervezeteit tömörítette, de gyakorlatilag politikai funkciója volt (elnöke P. N. Miljukov lett).

1905 végén új, de igen ellentmondásos helyzet alakult ki. Október 17-ével rés nyílt a népképviselőt számára, egyidejűleg azonban a cári kormányzat kíméletlenül leverte a forradalmi mozgalmakat. Felülkerekedett az ellenforradalom, s ennek keretében között készítették elő az I. Állami Dumát (1905. december 11.), tartották meg a választásokat, amelyeket a forradalmi pártok (bolsevikok, eszerek) bojkottáltak, s ennek következtében is az 1905 októberében megalakult kadet párt, általában a liberálisok szereztek többséget. Csakhogy 1906 februárjában az Alaptörvények deklarálásával szűkre szabták a népképviselőt kompetenciáját. Törvénytervezetetről tanácskozó, törvény-előkészítő feladatkört kapott, alkotmányozó funkcióról szó sem lehetett, s a korányt is az uralkodó nevezte ki, legfeljebb interpellálni lehetett a miniszterekhez.

1906. április vége–június 9. között ülésezhetett az I. Duma. Politikai viták, tervezetek fórumává vált. Középpontba került az agrárkérdés. A liberálisok álláspontja radikalizálódott, társadalmi bázis, támogatás ígérését hordozta, de a trudovikok (104-ek) és az eszerek (33-ak) tervezeteivel⁵ nem rivalizálhatott, ugyanakkor a kormány számára is elfogadhatatlan volt. A Dumát szétkergették, s 1906 második felében színre lépett Sztolipin.

A feloszlott Duma zömmel liberális képviselőinek viborgi kiáltványa⁶ hatástalan maradt. A kormányzat büntető expedíciói, a forradalmi irányzatok illegális ellenagitációja, a társadalom széles rétegeinek apatikussága egyaránt szerepet játszott ebben. 1907-ben, a II. Duma választása során a kormány szigora, a konzervatív monarchista és a radikális jobboldal (fekete százak) színrelépése, a forradalmi, baloldali irányzatok indulása és összefogása polarizálta a politikai viszonyokat, beszűkítette a liberálisok lehetőségeit, s egyben megpecsételte a polgári parlamentarizmus sorsát is Oroszországban. Az ún. „júniusi monarchia”⁷ megszilárdította a cárizmus helyzetét, teret engedett a jobboldali erőknél, szinte felszámolta a forradalmi irányzatokat, s statisztai szerepre kárhóztatta a liberálisokat. Kelletlenül, de alkalmazkodtak.

Jegyzetek

1. Sipov, D. N. (1852–1920) – földbirtokos, Moszkva kormányzáság zemsztvo elnöke (1893–1904). A „Beszeda” kör alapítója, a zemsztvos tanácskozások vezető szervezője, mérsékelt liberális. 1911 után visszavonult a politikától.
2. 1905. január 9-én (vasárnap) békés tüntetés keretében, templomi zászlók alatt szentpétervári munkások tízezrei vonultak a Téli Palotához, hogy a cárnak átadják petíciójukat. A hatóságok a tömegbe lövtek, s ezzel vette kezdetét az első orosz forradalom (1905–1907).
3. A forradalom első hullámának (1905 tavasza) nyomására kidolgozott Duma tervet, amely csak korlátozott tanácskozási jogot ígért a testületnek, s rendkívül szűkre szabta a választójogot. A lakosság háromnegyedét jelentő parasztek a képviselői helyek nyolcadát kapták volna, a társadalom proletár helyzetű rétegeit, a nőket, a 25 év alattiakat, stb. ki akarták rekeszteni a választójogból. A forradalom újabb hulláma (1905 október) elsöpörte a tervet, s 1905. december 11-én újabb választójogi törvényt adtak ki.
4. A „Szövetségek Szövetsége” 1905 májusában alakult meg. 14 értelmiségi érdekképviseleti szervezet 60 képviselője hozta létre, az év végére már több mint 20 vidéki, regionális szervezetet is tömörített, körülbelül 100 ezer taggal. Politikamentességet deklaráltak, de gyakorlatilag a liberálisok radikális szárnyát jelentették.
5. 104 tudósvi képviselő 1906. május 23-án (június 5.) nyújtott be agrár törvénytervezetet, amely munka norma szerint (egy család által megművelhető földterület) minden gazdálkodni szándékozót földhöz akart juttatni a kisajátított nagybirtokokból. Perspektivikusan a kártérítés elől sem zárkóztak el. A földosztást a parasztek demokratikus szervezetére kívánták bízni. A „33-ak tervete” az eszer agrárprogramot tükrözte. Kártérítés nélkül javasolták minden föld szocializálását.
6. Az I. Duma feloszlását követően mintegy 200 képviselő Viborgból kiáltvánnyal fordult Oroszország polgáraihoz, hogy passzív ellenállással (adó- és újoncmegtágadás) tiltakozzék a népképviselők szétkergetése ellen. A kiáltvány gyakorlatilag visszhang nélkül maradt, aláírói ellen mégis eljárást indítottak a cári hatóságok.
7. 1907. június 3-án cári rendelettel feloszlatták a II. Dumát. Az ürügyet az szolgáltatta, hogy rendőrségi provokáció következtében összeesküvéssel vádoltak szociáldemokrata Duma képviselőket, akiket a Duma vonakodott kiadni, de végül is a cári hatóságok letartóztatták őket. Egyidejűleg új választójogi törvényt vezettek be, amely tovább szűkítette a szavazati jogot, korlátozta a baloldali pártokat, s a kormánynak „engedelmes”, jobboldali többségű képviselő testületet „ígért”.

Irodalom

1. Berend-Ránki: Gazdasági elmaradottság, kiutak és kudarcok a XIX. századi Európában. Budapest, 1979.
2. Berend-Ránki: Európa gazdasága a 19. században. Bp. 1987. (Különösen az 1. és 9. fejezet.)
3. Csermenszkij, Je. D.: Burzsoazija i carizm v pervoj ruszkoj revolucii. Moszkva, 1970.
4. Gerschenkron, A.: A gazdasági elmaradottság – történelmi távlatból. Budapest, 1984.
5. Manfred Hagen: Die Entfaltung politischer Öffentlichkeit in Russland 1906–1914. Wiesbaden 1982.
6. Lenin, V. I.: A kapitalizmus fejlődése Oroszországban. ÖM. 3. k. Budapest, 1964.
7. Menyhárt Lajos: Az orosz társadalmi-politikai gondolkodás a századfordulón. (1895–1906). Bp. 1983.
8. Miljukov, P.: God borbi... Szentpétervár, 1907.
9. Pirumova, N. M.: Zemszkoje liberalnoje dvizsenyje ... Moszkva, 1977.
10. Vitte, Sz. Ju.: Egy kegyvesztett visszaemlékezései. Budapest, 1964.

V. A. MAKLAKOV¹

A II. Állami Duma²

*A terror elítélésének kérdése**

Hosszú története van ennek a kérdésnek. Első alkalommal még a Duma idején került a Zemsztvo-kongresszus³ elé, 1905 novemberében. Akkoriban már bevezették az alkotmányt⁴, és a forradalmárokkal egy táborban harcoló liberalizmus számára adott volt a kérdés: hogyan viszonyuljanak a forradalmi terrorhoz? E kérdést nem a kormányzat és nem is a „jobboldaliak” intézték hozzájuk; magától a liberális Zemsztvo-kongresszustól származott. Több mint elegendő tényező indokolta a kérdés napirendre tűzését. Oroszországot akkoriban az anarchia és az önbíráskodás hulláma árasztotta el. A pogromok célpontjai a zsidók, az értelmiség és a földesurak voltak. A kongresszus balszárnya kijelölte a demarkációs vonalat az „elfogadható” és az „elfogadhatatlan” erőszak között. E. de Roberti⁵ például javasolta, hogy a politikai amnesztiát ne terjesszék ki a banditákra, majd a baloldal megnyugtatósára, amely javaslatában azonnal osztályérdeket szimatolt, az alábbi jellemző szavakat mondotta:

„Egyáltalán nem gondoltam a nemesi birtokokra; birtokainkat nem fenyegeti komoly veszély, 5–20 udvarház felégetésének még nincs semmi jelentősége. Én a zsidó épületek, udvarházak, birtokok feketeszázak által felgyújtott és kifosztott tömegeire gondolok.”

Nem is az a fontos igazán, hogy mindez nyilvánosan elhangozhatott a liberális E. de Roberti részéről, aki tudós és bölcs ember hírében állt; a lapsus linguae bárkit felmenthetett. Ennél jellemzőbb, hogy a mondottak kommentár nélkül megjelenhettek a Pravóban⁶. Ez ugyanis nem jegyzőkönyv, ahol is kötelező a hitelesség. Az ülésekről adott beszámolókat a Pravo esetében is pártcenzúra előzte meg. S ha ez megjelenhetett a lapban, nyilvánvaló, hogy sem a Pravot, sem olvasóit nem sokkolta egy ilyen kijelentés. Ezért nem is csodálkozhatunk, hogy amikor a halálbüntetés megszüntetéséről volt szó, akkor ugyanezen az ülészakon A. I. Gucskov⁷ javasolta, hogy egyúttal „ítéljék el az erőszak és a gyilkosság bármilyen formájának alkalmazását a politikai harc eszközeként.” Nem kellett volna-e a Zemsztvo-kongresszusnak, az orosz liberalizmus, az oroszországi jogrend lehetséges képviselőjének elhatárolódnia azoktól, akik az erőszakot és a gyilkosságot a politikai harc lehetséges eszközeként tekintették, és a földbirtokosok ellen elkövetett pogromokról úgy nyilatkoztak, hogy azoknak „nincs semmilyen jelentőségük”? A kongresszus légköre azonban, amit akkoriban a kadetok⁸ határoztak meg, nem tette lehetővé a „Forradalom” elítélését. Maga Muromcev⁹, a kongresszus elnöke is tisztán formális kibúvót próbált találni: kijelentette, hogy Gucskov javaslata túllépi a kongresszus hatáskörét. Ebben a formában először került napirendre

*A fordítás alapjául szolgáló kiadás: V. A. Maklakov: Vtoraja goszudarsztvennaja дума. (Voszpominanyija szovremennyyika). Overseas Publications Interchange LTD, London, 1991.

ez a kérdés; a „jog” uralmának és tekintélyének éppen hívei ártottak a legtöbbet.

E téma második alkalommal az I. Állami Duma ülésén merültek fel,¹⁰ ezúttal sem a jobboldal kezdeményezésére, hanem egy olyan meggyőződéses liberális javaslatára, mint M. A. Sztahovics.¹¹ A kérdés napirendre tűzéséhez kivételesen kedvező volt az alkalom. A Duma éppen akkor kért általános amnesztiát. Sztahovics e kérést javasolta összekapcsolni „a jövőre nézve a terror bármely formájának elítélésével”. Javaslatja logikus volt. Életbe lépett az az új szabályozás, amelyben egyszerűen nem lehetett szükséges a terrorizmus, s nem is maradhatott számára hely. Csak ebben a kombinációban lehetett volna kérni az amnesztiát. Sztahovics nagyon meggyőző beszédben indokolta javaslatát. A kadetok ennek ellenére elutasították kezdeményezését, ők a Zemszvo-kongresszus 1905 novemberi álláspontját vallották magukénak. Miután egyelőre nem akartak szakítani a Forradalommal, számukra még ekkor sem volt a terrorban semmi elítélendő. Csak hát akkor még lehetetlen volt akár amnesztiát kérni, akár tárgyalásokat folytatni egy kadet kormány összetételéről. A Duma alapvetően – és jellegzetesen – elhibázott módon ragált Sztahovics javaslatára. A kadetok bírálták Sztahovicsot nem eléggé taktikus javaslata miatt, amit ebben a formában egyenesen „provokatívnak” minősítettek. Ha provokációként hatott is, ez a benyomás csak azért támadhatott, mert a Duma képtelen volt szakítani a Forradalommal és felemelkedni a „jogrend” magaslataira. A Duma provokációnak tekintette és visszautasította a Sztahovics által kínált mentőövet.

Hasznos felidézni ezeket az előzményeket ahhoz, hogy értékelni tudjuk mindazt, ami e témában a II. Állami Dumában történt. A kadet frakció ekkoriban már megváltoztatta taktikáját e kérdésben. Megpróbálta szigorúan tartani magát az alkotmányos úthoz, s fellépett minden ettől eltérő kísérlettel szemben. Konfliktusok alakultak ki a baloldali padsorokban ülő „szövetségekkel”. Mégis, mintha hiányoztak volna az eszközök a terror parlamenti vitájához. Emlékszem ugyanakkor, Sztahovics többször is elmondta nekem: ez a téma akár most is napirendre kerülhet, s ez egyben a Duma próbatétele is lesz. Amennyiben a II. Duma – az elsőhöz hasonlóan – elzárkózik a terrorizmus napirendre tűzésétől, ezzel saját magát fogja felszámolni. Ezt követően nem tekinthető majd állami intézménynek, s eldől a sorsa. Nincs jelentősége, kevésbé érdekes, hogy mikor és milyen ürüggyel eresztik szélnek tagjait. Ez egyébként is csak idő kérdése. Az ítéletet amúgy is habozás nélkül kimondják felette. Hittem is, nem is akkoriban Sztahovicsnak. Úgy láttam, kissé túlértékeli azon kérdés jelentőségét, amit ő terjesztett a Duma elé. A forradalmat ekkoriban már ténylegesen levették, szóbeli megbélyegzése a Duma részéről indokolatlannak látszott.

Amikor március 6-án, a kiáltvány napján többen is, köztük mindkét püspök, felszólalásában beszélt a terrorról, egyikünknek sem jutott eszébe, hogy ezzel mintegy napirendre tűzték annak parlamenti elítélését. Mi úgy véltük, hogy a parlamenti felszólalók csak saját, személyes véleményük kifejtésére korlátozták magukat. Ráadásul ezen a napon már a napirendbe került az átmenet modellje, amiről elsőként szavaznak, a többi kérdésről pedig csak ezt követően. Ha ekkor tették volna előterjesztésüket a terror elítélésére, sza-

vazásra semmiképpen sem kerülhetett volna sor. A beszédek idevágó célzásai így nyomtalanul elszálltak.

Mindez természetes volt. Annál meglepőbb viszont utólag az, hogy mi magunk nem jöttünk rá, egy hét múlva maga Sztolipin¹² áll majd elő hasonló kezdeményezésekkel. Mai fejfel úgyszólván hihetetlen ez az értetlenség, még szerencse, hogy rendelkezésünkre állnak a hiteles bizonyítékok erre nézve. Amint azt korábban említettem, Sztolipin elhárította, hogy a Duma elé terjesszen egy törvényjavaslatot a rögtönítélő bíróság bevezetéséről és ígéretet tett annak lényegi módosítására. Ugyanakkor beszédében egyebek között az alábbiakat mondta:

„A kormányzat arra a következtetésre jutott, hogy az ország nem a gyengeség, hanem a hit bizonyítékait várja tőle. Hinni akarjuk, uraim, hogy Önöktől fogjuk hallani a megbékélés szavait, hogy véget vetnek ennek a véres tébolynak, s Önök mondják ki azokat a szavakat, amelyek valamennyiünket Oroszország történelmi építménye újjáformálásához, átalakításához és megszépítéséhez, s nem pedig lerombolásához vezetnek.”

A továbbiakban elmondta még, hogy „c szavakra várván, intézkedik a kormányzat”, stb. Úgy tetszik, világosan értenünk kellett volna, mire is célzott ekkor. De az a gondolat, hogy ettől a baloldali Dumától kérik a „terror elítélését”, oly távol állt tőlünk, hogy a sztolipini „megbékélés szavai” alatt mi nem az „elítélés formuláját” értettük, hanem a Duma munkájának és eredményeinek összességét.

Érthető pedig, hogy Sztolipin miért érte be homályos célzásokkal. A kezdeményezés, hogy a Duma bélyegezze meg a terrorizmust, csak magából a Dumából indulhatott ki. Sztolipinnak sikerült ezt megértenie, így formális javaslattal a saját nevében nem lépett föl.¹³ De a Dumában a többség ezt nem ismerte fel. A jobboldaliak találékonyabbnak és tájékozottabbnak bizonyultak. Ők voltak azok, akik saját nevükben beterjesztették a terror elítélésének kérdését. Golovin a napirendnek megfelelően ismertette az erre vonatkozó nyilatkozatot¹⁴, s azt a kiegészítést fűzte hozzá, hogy a szöveget sokszorosítják és kiosztják a képviselők között. Nem volt ellenvetés. Az ülés végén viszont Kizevetter¹⁵ a következőkkel állt elő:

„Az volna a javaslatom, hogy mielőtt a napirendnek megfelelően áttérnénk a személyi kérdésekre, kérjük fel a kormány jelenlévő elnökét, fejtse ki álláspontját, hogy az Állami Duma Szabályzata alapján vajon a Duma illetékességébe tartozik-e általános erkölcsi jellegű megállapítások határozatokba foglalása, mely megállapítások nem tekinthetők sem törvénytervezeteknek, sem a kormánytagok döntéseinek törvényességét megkérdőjelező interpellációnak. Úgy vélem, az Állami Duma hatáskörét kijelölő előírások pontos értelmezése erre nem ad lehetőséget. Szívesen hallanám e kérdésben kormányunk vezetőjének kompetens magyarázatát.”

Egy ilyen indítványt általában nem lehet mással magyarázni, mint az előterjesztő pillanatnyi elmezavarásával. De egyértelmű igazolása ez annak is, hogy Sztolipin szavait nem a terror megbélyegzését szorgalmazó felszólítás-ként értelmezték. Egyébként, akár teljes félreértés esetén is, képtelenség lett volna éppen őt felkérni a nyilatkozat elleni fellépésre. Utóbb mindannyian rárontottak Kizevetterre, aki kisiskolás módjára zavarba jött, megértve, mit is

tett. De még neki is csak azért tettek szemrehányást, hogy leértékelte a Dumát azzal, hogy éppen Sztolipintől kért felvilágosítást, s nem azért, mert provokálta őt a Duma elleni fellépésre. E kérdéshez Golovin is hozzászólt, aki ezzel kimentett bennünket. Bár Sztolipin azonnal átnyújtott egy feljegyzést, Golovin kijelentette, hogy Kizevetter kérdése teljesen felesleges, mivel a Duma hatásköre kérdésében kizárólag maga a Duma vagy annak elnöke illetékes. Kifejtette továbbá, hogy ebben a kérdésben „nem adja meg a szót a kormányfőnek”. Sztolipin ott helyben nem szállt vele vitába, de másnap írásban tájékoztatta Golovint arról, hogy nem volt joga megtagadni a szót tőle, megismételve ezzel Bismarck kormánya és a Landtag ismert afférját. Az adott pillanatban mégis tudomásul vette, hogy nem kapott szót, s nem kívánt beavatkozni a Dumával kapcsolatos nézeteltérésekbe. Annak természetesen csak örült, hogy nem kényszerül kimondani a végső szót Kizevetter kérdésére.¹⁶

Bárhogy is volt, a jobboldal ezúttal valóban saját kezdeményezésére terjesztette be javaslatát a terror elítélésére. Vajon Sztolipin sugalmazására tették volna ezt? Aligha. Sztolipin ekkor láthatóan nem akarta provokálni a Dumát, elsősorban azért, mert nem tudott közösséget vállalni a javaslat kihívó megfogalmazásával, amely a Duma többsége számára elfogadhatatlanná tette azt. A sikertelen, meglehet, tudatosan rosszindulatú szövegezés vélhetően valamilyen módon a Duma ellenségeinek számlájára írható: megtalálható benne Puriskevics¹⁷ huszáros támadása vagy Sulgin¹⁸ visszafogott gúnya. Ők voltak a jobboldal legjobb „íródeákjai.”

A szöveg az alábbi szavakkal kezdődött:

„A rögtönítélő bíróságok megszüntetéséhez kétféle indíték vezethet: vagy magasrendű humanista elképzelések, megfontolások, vagy az az egyszerű óhaj, hogy megsemmisítsük, illetve mérsékeljük a forradalmárok büntetését. Hogy eltávolítsuk az Állami Duma feje felől azt a vádat, miszerint fedezi a forradalmi terrort, támogatja a bombahajigálókat, s igyekszik a lehető legnagyobb büntetlenséget elérni számukra...

Sztruve:¹⁹ (Szt. Peterburg). Ez sértő az Állami Dumára nézve.

Puriskevics (Besszarábiai kormányzóság): Csenedesebben.

Elnök:...Az Állami Dumának kötelessége, hogy a rögtönítélő bíróságok megszüntetésekor világosan, kategorikusan és őszintén leszögezze, miként vélekedik a szűnni nem akaró baloldali merényletsorozatról. Ennek megfelelően az alábbi javaslatot ajánlom elfogadásra.”

Az indítvány maga a következő mondattal végződik:

„Az Állami Duma kötelességének tekinti ezúton is kinyilvánítani, hogy mélyen elítél és helytelenít minden erőszakos forradalmi cselekményt és gyilkosságot, s leszögezi, hogy sem a kormány, sem a parlament semmiféle lépése nem lehet kielégítő mindaddig, amíg az országban nincs biztonság, tart a terrorizmus koromfekete éjszakája, patakokban folyik az ártatlanok vére.”

A beszéd tehát az „elítélés” és „felháborodás” kifejezésekkel élt annak érdekében, hogy ezzel elhárítsa a „forradalom fedezésének” a vádját. Sztruvenak igaza volt, amikor a helyéről közbekiabált: „Ez a Duma megsértése!”, ami Puriskevics durva replikáját váltotta ki.

A jelentés ilyen formában mintha nem zárná ki akár a szándékos „pro-

vakáció” lehetőségét sem. Ugyanakkor 42 képviselő aláírta azt; többségük azonban nem követhetett ilyen célokat és nem is helyesellhetett egy ilyen szöveget. Láthatóan akkor írták alá, amikor nemhogy figyelmes áttanulmányozására, de elolvasására sem volt idő. Ez egyébként rendszeresen így volt a Dumában. A határozatok betérjesztőinek gyakran egészen más motívumaik lehettek, mint a szöveg véglegesítőinek.

Egyike ezen motívumoknak lehetett az a remény, hogy a Duma bírálata megfoszthatja a terrort dicsfénytől, sőt kedvező esetben akár véget is vethet annak. Erre hívta fel a figyelmet a két püspök. Sztolipin március 13-i beszédének tartalma és hangneme arra enged következtetni, hogy ő maga is hasonlóképpen fogta fel a kérdést. Azonban mindannyian oly messze álltak a forradalmi köröktől, hogy nem érthették azok lelkületét. Akik ismerték a párt belső viszonyait, nem táplálhattak ilyen reményeket. A forradalmárok körében a Dumának semmiféle tekintélye nem volt. A terror felszámolására csak az alkotmányos rend megerősítése, a Duma iránti bizalom növekedése s tevékenységének széleskörű ismerete lett volna képes. A terror szóbeli elítélését forradalmi körökben úgy értelmezték volna, mint a „Duma árulását a néppel szemben”, s ez csak a harci szellemet tüzelte volna. De azoknak, akik naivitásból másképp gondolkodtak, az „elítélés” elhárítása egyenlő lett volna a terror elfogadásával, és értetlenséget keltett volna.²⁰

A témát előtérbe állító igazi motívum persze az a szándék volt, hogy a Dumát nyílt színvallásra készítsék. Ez volt a kadetok alkotmányos lojalitásának s a Forradalommal való szakításuk komolyságának és visszafordíthatatlanságának próbája. A kadetok korábbi viszonyát a forradalomhoz nem lehetett egycsapásra elfelejteni, s ők nem is könnyítették meg ezt a dolgot. Ez az, amit oly sokszor emlegett nekem Sztahovics. Ő úgy találta, hogy nem képzelhető el törvényesebb óhajtás a liberalizmussal szemben, mint a forradalmi terror megbélyegzése. Valóban túl magas ár lett volna ez a kadetok számára a Duma megőrzéséért? S ha igen, ez nem azt jelentette-e, hogy a kadetok ravaszkodnak, s titokban csak arra várnak, hogy újra forradalmi útra lépjenek? Ez volt az a dilemma, amellyel a Dumának feltétlenül szembesülnie kellett.

A már egyszer felvetett kérdés nem került le a napirendről, s ez a Dumát egyre jobban idegesítette. Egyre több olyan jelenet kötődött e kérdéshez, melyet mi „botránynak” neveztünk. Az a törekvés, hogy elhallgassák és levegyék napirendről ezt a kérdést, csak erősítette az ellentétes törekvéseket. Röviden emlékeztetek minderre.

A javaslat első ízben március 13-án került napirendre, de nem elfogadható formában. Nem is szavazták meg, szövegét sokszorosították és március 15-én kiosztották a képviselők között.

Ugyanezen a napon kaptunk hírt Jollosz kadet – az első Duma tagja volt annak idején – jobboldali pártszervezet általi meggyilkolásáról. A kadetok szerettek volna felállással tisztelegni emléke előtt. Elkerülendő bármilyen „kellemetlenséget” ebben a kérdésben, engem kértek fel a jobboldaliak közötti tapogatózásra. Bobrinszkij²¹ válaszolt a nevükben: ők nem kívánnak egy emberként felállni. Rogyicsev²² önálló javaslatot tett, s mindenki kivétel nélkül felállt. Bobrinszkij ezt követően kifejezte azt a reményét, hogy részvé-

telük egy ilyen demonstrációban arra indítja a kandetokat, hogy elálljanak a további obstrukciótól a „bármilyen színezetű terrorizmus elítélésekor”.

Puriskevics március 19-én emlékeztetett javaslatukra. Golovin azt válaszolta, hogy az a sorrendnek megfelelően napirendre kerül. Március 26-án viszont többen az aláírók közül kérték a vita elhalasztását. Mi valakinek kifejtettük, hogy a javaslat, a beterveztett, sértő megfogalmazásban nem elfogadható. Egyet értettek és úgy döntöttek, átfogalmazzák. Ezért kérték a vita elnapolását, „anyaggyűjtés” céljából.

Miután az úgy ezzel láthatóan elakadt, Puriskevics úgy döntött, nem vár tovább. Március 29-én napirenden kívüli felszólalásra jelentkezett Golovinnál, és emlékeztette a Dumát, hogy a jobboldali pártok két héttel korábban felállással tisztelegtek a „gonosz, barbár gyilkosság” áldozatául esett Jollosz emlékének. Most ők azt kérik, hogy a parlament kegyelettel adózzon azon egyszerű emberek emlékének, akik a legutóbbi időkben estek a terror áldozatául – és e pontnál elkezdte sorolni az ismeretlen családneveket, a rendőrökkel kezdve. Az elnök félbeszakította: Puriskevics napirenden kívüli felszólalást kért és nem egy nyilatkozat ismertetését. Ez formálisan szemlélve természetesen jogos észrevétel volt, de Puriskevics a túlzásig felbőszült... és kitört a botrány. Elkezdett ordítani: „Én szeretnék felállással tisztelegni, de a kadet Elnök ezt nem engedi! Ez az orosz Állami Duma!” Golovin kezdetben visszafogottan reagált: emlékeztette arra a „rendhagyó” eljárásra, amelynek révén Puriskevics szóhoz juthatott. Amikor azonban erre az tébolyult üvöltözésbe kezdett, s Krupenszkij²³ is megtámogatta közbekiáltásaival, Golovin javasolta, hogy a Duma egy ülésre zárja ki Puriskevicset. Így is történt. Krupenszkij ismét bekiabált:

Krupenszkij (helyéről felugrálva): „Ez lehetetlen. Tisztelegni akarnak a meggyilkoltak emléke előtt, s az elnök nem engedi. Ez nem Állami Duma... Követelem, hogy engem is zárjanak ki a mai ülésről. Felállással akarok megemlékezni, és az elnök nem engedi. (Többen: Kifelé!) Szavazást kérek én is! Szégyen! Szégyen Oroszországra! (Többen: Kifelé! Füttyszó.) Zárjanak ki! Szavazást!”

Golovin megőrizte hidegvérét, s nyugodtan elmagyarázta a történetet, kifejtve, hogy Puriskevicstől megvonta a szót a napirenden kívüli felszólalással történt visszaélés miatt, kizárására az ülésről viszont azért kényszerült, mert nem engedelmeskedett az elnöknek.

Puriskevicsnek formálisan persze nem volt igaza. Ezt mindenki elismerte. Tiltakozásukat az adott kérdésben maguk a jobboldaliak is inkább a „kizárás” büntetés mértéktelen súlyosságával indokolták, s azzal, hogy az erre irányuló javaslat nem közvetlenül Puriskevics inkorrekt lépése után történt, hanem a megemlékezésre irányuló „rendkívüli benyomást keltő” javaslata után. Ebben van valami. Puriskevics utóbb elmondta nekem, hogy jobboldalról azért nehezteltek rá, mert Jollosz halálát megfelelő „ellenszolgáltatás” nélkül is hajlandó volt meggyászolni. Azt remélte, hogy a Duma elé terjesztett váratlan javaslata tiltakozás, ellenvetés nélkül keresztülmegy, s ez mindenkinek hasznos lesz. Éppen ezért vesztette el a fejét, amikor Golovin félbeszakította. Túl könnyelműnek bizonyult számítása. Ha mégis reményei szerint alakult volna a dolog, ez a gesztus valóban megkímélte volna a Du-

mát ettől a kényes témától. És igazat kell adnunk a jobboldalnak, hogy amikor Puriskevics trükkje kudarcot vallott, a frakciónk nem kezdte sem felfűjni az ügyet, sem eltorzítani az igazságot. Március 17-én, amikor Bobrinszkij ismét érintette az ügyet, az alábbi párbeszéd zajlott le:

„Bobrinszkij gróf: Amikor Jollaszt megölték, mi kifejeztük megbecsülésünket az elhunyt iránt, ezzel együtt ítéletünket is a gyilkosok felett. (zaj) És íme, uraim, az önök lelkiismereti kötelessége kimondani, igazuk volt-e, amikor formális okokra hivatkozva elzárkóztak a megölt katonák és rendőrök emléke előtt fejet hajtani.

Az elnök: Szó sincs arról, hogy a Duma elzárkózott volna az áldozatok előtti tiszteletadástól. Az elnök úr azért vette le napirendről a kérdést, mert az az előzetesen egyeztetett program figyelmen kívül hagyásával került a plenáris ülés elé.

Bobrinszkij: Ez tökéletesen igaz, magam sem gondoltam másképp.”

Hamarosan ismét előkerült a téma. Április 5-én rögzítették a 6-i napirendet, melynek 5. pontja a terrorizmussal kapcsolatos állásfoglalás volt. Amikor másnap eljutottak ehhez a napirendi ponthoz, mivel kevés idő állt rendelkezésre az ülés végéig, Kuzmin-Karavajev²⁴ javasolta, hogy térjenek át a következő napirendi pontra, ami egy rövid tájékoztatás volt a választások ellenőrzéséről. Bobrinszkij támogatta ezt a javaslatot, kérve, hogy a téma fontosságára tekintettel a terrorizmus elítélésének szenteljének önálló ülést. Ez a határozat csak tovább bonyolította a kérdést. Amikor április 9-én a jobboldal új javaslatot tett a kérdés napirendre tűzésére, Berezin²⁵ képviselő tiltakozott, s azt bizonygatta, hogy a téma egyáltalán nem sürgős. A szenedvények azonnal felizzottak. Puriskevics újra őrjöngeni kezdett.

„Népképviselő urak! Amikor meghallottam az iménti beszédet, mérhetetlenül felháborodtam. (Nevetés)...

Alig félórával vagy egy órával ezelőtt, táviratot kaptam Zlatousztból azzal a hírrel, hogy megölték az Orosz Nép Szövetsége²⁶ helyi elnökét. (Nevetés balról.) A családja betevő kenyér nélkül maradt. (Hang jobbról: Nevezzetek csak! Szégyen! Szégyen!) (Nevetés balról).”

A nevetés ez alkalommal természetesen cseppet sem volt helyénvaló. Jevlogij püspök udvariasan, de határozottan kifogást is emelt:

Jevlogij püspök: „Népképviselő urak! Nem terveztem hozzászólást ehhez a vitához, de midőn egy képviselőtársunk bejelentése az Orosz Nép Szövetsége egyik elnökének meggyilkolásáról lármát és nevetgélést vált ki... (Hangok: Nem így volt... jobbról: de volt!)... Mélyen felkavart ez a dolog. Az élet és a halál titka olyan óriási, szent titok, amely előtt...”

Szavazáskor a szélsőjobb és a szélsőbal az azonnali napirendre tűzés mellett voksolt, de ellenük szavazott 245 képviselő a centrumból. Bobrinszkij melegen üdvözölte a baloldal támogatását a napirendre tűzéshez.

„Bobrinszkij: (a helyéről) „Ezt nyílt sisakkal...Ezt lehet...nem rejtőzködvé...Örvedetes. Derék dolog.”

A kérdést el is napoltuk azzal, hogy egy hét múlva visszatérünk rá, április 12-én, a húsvétot követő második hét egy meghatározott napján tűzzük napirendre. Azt mondják, ez Bobrinszkijnek és Platon püspöknek köszönhető. Ezen az ülésen Rein²⁷ méltatlankodott:

„Valaki bedobta ezt a gondolatot – háborgott –, a sajtó meg fölkapta, hogy ez az egész téma a politikai gyilkosságok elítéléséről nem más, mint a jobboldal provokációja. (Úgy van. Taps.)

Nem találok szavakat, hogy megfelelő módon tiltakozhassak ez ellen. A vitában világos lesz, hogy ez nem provokáció, hanem az Állami Duma becsületét és méltóságát sértő ügy.”

A húsvéti szünet után folytatódott a vita, de megváltozott a javaslat értelme. A Duma belső életében nagy horderejű események történtek. A terület kishíján belebukott a zurabovi incidensbe²⁸. Megmentése érdekében a kadetok élesen elhatárolódtak a baloldaltól, s a jobboldallal kerültek egy táborba. Az utóbbi természetesen ki akarta aknázni a helyzetet azzal, hogy a Dumát a terror elítélésére ösztönözte, s ezzel próbálta meggyorsítani egy jobboldali többség kialakulását. Április 30-án Krupenszkij a napirendi vitában megpróbálta elérni, hogy az első napirendi pont a politikai gyilkosságok elítélése legyen. „Semmiféle érv, semmiféle motívum nem háríthatja el az igényt e komoly kérdés megvitatására.” Másnap, május 1-jén Krupenszkij felszólal a kadetokkal szemben: „Az egész baloldal, de a jobboldal is igényli ennek a témának a megvitatását, csak a centrum játszik a Forradalommal. Hiába, a Forradalom így sem fogja bizalmába fogadni.”

Ekkor egy, a szóbanforgó kérdéssel összefüggő incidens történt: a jobboldal beadványt terjesztett elő az Állami Duma Szabályzatának 40. cikkelye értelmében az uralkodó életét fenyegető merényletkísérletről. A „kísérlet” szó persze erős túlzás volt. Az ügy Azev²⁹ keznyomát viselte magán, erről Geraszimov³⁰ is szólt könyvében. Az összeesküvésről ugyanis az első perctől kezdve tudtak, de hagyták, hogy az Ohrana szeme láttára szerveződjön, egészen addig, amíg elérkezettnek nem látták az időt a leleplezéséhez. A képviselők azonban ekkor még mit sem tudtak minderről, s joggal gondolhatták, hogy az Uralkodó valóban veszélyben volt.

E ponton szeretnék közreadni egy eddig ismeretlen részletet, amely jól jellemzi a jobboldal viszonyát a kadetokhoz és a Dumához. A benyújtott interpelláció előtt Bobrinszkij figyelmeztetett, hogy az ne érjen váratlanul benünket. A figyelmeztetésből nem is csináltunk titkolt, „hivatalos” formában történt. De lássuk, mi az, ami valóban titok volt. Minden interpelláció a Duma határozati javaslatával zárult, ám jelen esetben egyáltalán nem volt mind-egy ennek szövegezése, hiszen a kadetok nem voltak hajlandók mindent támogatni. Bobrinszkij ezzel tökéletesen tisztában volt, és a legkevésbé sem akarta a kadetokat provokálni, ellenkezőleg. Megegyeztünk, hogy a legegyszerűbb az lenne, ha maguk a kadetok javasolnák a számukra is megfelelő formulát, hogy az esetleges más szövegváltozatok előtt sikerüljön ezt megszavaztatni. Persze ügyelni kellett arra is, hogy e változat a jobboldal számára is megfelelő legyen. A kadétkok el is készítették a maguk változatát. Megmutattam Bobrinszkijnek. Bizalmasainak egy része be lett avatva az ügybe, de azok, akik felbolydíthatták volna a Dumát e témában, semmit sem tudtak előre. S ez még mind semmi. Az interpelláció Sztolipin tudtával készült, Bobrinszkij szükségesnek látta előzetesen tájékoztatni őt a szövegről. Esetleges tiltakozására felkészülve, a megegyezést meggyorsítandó, megkért, hogy menjek velem én is Sztolipinhez. Találkozásaimról Sztolipinnel másutt

részletesen fogok szólani. Úgy tűnt, elégedett a szöveggel, minthogy olyan megfogalmazások szerepeltek benne, mint például: „az uralkodó megmenekülése felett érzett rendkívüli öröm” vagy a „mélységes felháborodás a bűnös tervek miatt” stb. Az ülés a terveknek megfelelően zajlott.

A jobboldal is elkészítette a maga szövegváltozatát olyan, a kadetok szemében elfogadhatatlan kifejezésekkel tarkítva, mint például „undorító összeesküvés, aljas zendülők vagy vérszomjas fanatikusok” stb. Ezt Rejn képviselőnek kellett beterjesztenie. Ő azonban, mitsem tudván arról, hogy a kadetok már elkészítették a maguk szövegváltozatát, cseppet sem sietett. Dolgorukov³¹ viszont a szöveggel a kezében figyelte minden mozdulatát. Amikor Bobrinszkij befejezte első, rendkívül dagályos beszédét, és Sztolipin hozzáfogott válaszához, Dolgorukov mindenki szeme láttára átadta szövegünket. Golovin Sztolipin beszéde után felolvasta azt, és Rejn csak ezt követően ment ki az emelvényre és adta elő a jobboldal tervezetét. Elkésett. A szavazási rend értelmében a javaslatokról beérkezésük vagy elhangzásuk sorrendjében szavaztak. Bobrinszkij megzavarodott és szünetet kért „szövegegyeztetés” céljából. A Duma természetesen ezt nem adta meg, így a javaslatunkat egyhangúlag elfogadták.³²

Minden remekül alakult volna, ha a baloldali frakciók nem érezték volna szükségét annak, hogy ebben az egyébként ilyen célra tökéletesen alkalmatlan ügyben akarjanak demonstrálni, s maradjanak távol a szavazástól. Ők ezt európai tradíciónak minősítették. Ez vitatható volt ugyan, de nem lehetett beleavatkozni. Sajnos, távollétüket valamilyen okból a gyorsírói jegyzőkönyvben is rögzítették, mégpedig a Duma elnökének engedélyével, noha ez nem szokott a jegyzőkönyvben szerepelni. Bobrinszkij felháborodására nyomtatásban is megjelent, hogy ugyanezen az ülésen interpelláció hangzott el az Ozólnál³³ történt házkutatás tárgyában³⁴ – utóbb ez vezetett el a Duma feloszlásához – olyanok részéről, akik „megfeledeztek saját Uralkodójukról”. Golovin a tiltakozást alkalmasnak találta egyben Bobrinszkij felvilágosítására is felhasználni, jelezve, hogy „az átmenet modelljét a napirenden lévő ügyekre az előbbieket szerint az Allami Duma egyhangúlag fogadta el.” Ez a verbális trükk senkit nem vezethetett félre, és csak megerősítette a lezajlott demonstrációról kialakított benyomást.

Az említett interpellációnak van egy a kulisszák mögötti vonatkozása is. A teljesség kedvéért elmondom, mivel igen tanulságos.

En azok közé tartoztam, akik nem találtak elegendő indokot a „terror elítélésének” elutasítására. Elég gyakran voltam védője terroristáknak ahhoz, hogy ne keverjem össze a „bűntettet” az „emberrel”. Bűntettnek lehet minősíteni egy bizonyos cselekményt, s mint ilyent elítélni, ugyanakkor védeni a bűntetéstől azt, aki ezt elkövette.

Ha az egyszerű büntetőügyvédnek nincs joga igazolást találni a legbűnösebb cselekedetre, még kevésbé áll ez a törvényhozókra, akik a törvényeket szövegezik, s akiknek a rossz törvények megváltoztatása is tisztük. Mi több, azoknak sincs erre joguk, akiknek privilégiumuk van a hatalom törvénytelességének leleplezésére. És még kevésbé a Duma egészének mint intézménynek. Nem módosítani az ostoba törvényeket, ugyanakkor elősegíteni megsértésüket – ez azt jelentette, hogy törvény felett állónak tekintették magukat. En-

gem zavart a Duma készsége arra, hogy alkotmányozó intézményből a forradalom fegyverévé formálja önmagát, zavart a jogtalanság és törvénytelenység, bármilyen öltözetben jelenik is meg.

Amikor május 7-én megtudtuk, hogy a baloldal távol marad az ülésről, arra gondoltam, hogy felhasználhatjuk ezt a távollétet magánál az interpellációnál is, hogy egyszer s mindenkorra elrendezzük a terror témáját. Beszéltem erről többekkel is a frakcióban, köztük Dolgorukovval, az elnökkel. Megnyugtattak. Az ülés megnyitása előtt javasoltam a frakciónak, hogy illeszszünk a szövegbe valami olyasmit, hogy „elítélve a terror alkalmazását politikai célok érdekében”. Nem csak azokra az általános elképzelésekre utaltam, amelyeket a Dumának elvi alapon el kell ítélnie, hanem azokra is, melyek szertint demokratikus pártoktól következetlen magatartás „elítélni” a terrort, amely az Uralkodót veszi célba, és visszautasítani ugyanezt az egyszerű halandók esetében. Jeleztem végül, hogy a baloldal távolmaradása vita nélkül átsegíti a szöveget a szavazáson, lehetővé téve, hogy végleg lezárjuk ezt a kérdést.

A frakció nagy többséggel elfogadta javaslatomat. Így a kadetoknak adatott meg a terrorizmus elítélése. Ha a frakció többsége velem tartott is, a kisebbség megmakacsolta magát. Nem akarták elfogadni a többség álláspontját, többen még távolmaradással is fenyegetőztek: az ellenzék egyik meghatározó alakja (N. V. Tyeszlenko) közölte, a baloldali frakciók – értesülvén a fejleményekről – vissza fognak jönni az ülésre és tiltakoznak majd. Nem tudom, a baloldal valóban kilátásba helyezte-e ezt a lépést, vagy csak amolyan hadicsel volt ez, amit a javaslat ellenzői agyaltak ki. J. Gesszen³⁵ felindultan mondta nekem: „ön végveszélybe sodorja a Dumát”. Ebből rájöttem, hogy a trükköm ilyen körülmények között – hiszen tényleg csak egy trükkről volt szó – nem megy át vita nélkül azon a napon, amelyen demonstrálni kívánjuk, hogy a terror problémája megszűnt. Visszavontam a javaslatot, amely a publikum számára így ismeretlen maradt.

Május 10-én került napirendre a Duma Házaszálya. 97. paragrafusára kimondta, hogy a Dumának jogában áll – legfeljebb két hozzászólás meghallgatása után – bármely elé terjesztett kérdés vizsgálatának visszautasítása. Ez volt a klasszikus question préalable (előzetes kérdés), a francia parlamenti szabályoknak megfelelően. Jobbról és balról egyaránt tiltakoztak ellene. Krupenszkij például az alábbi bölcs észrevételt tette: „Ez a fék kétségtelenül akadályozza a kisebbségek jogainak érvényesülését. Amennyiben csak a Duma balszárnyát némította volna el, akár még egyet is érthetnék egy effajta állami nézőponttal, de a jobboldal is akadályozza, így tiltakozom.” Bobrinszkij pedig, mintha megérezte volna, merre billen a dolog, segítség gyanánt feltett nekem egy kérdést: „Mondja csak meg nekem, Maklakov képviselő, de kezét a szívére téve, lehet-e olyan ügyrendet kidolgozni, amelyik kielégítené a kisebbség jogait, s amely mellett meg lehetne vitatni a terror kérdését. Árulja csak el nekem, hogy a Dumának nincs-e igaza ebben a kérdésben (taps jobbról). Igen, ha a többség megzavarodik, ez nem jelenti azt, hogy a kisebbségnek nincs joga előállni az adott kérdéssel, ami nélkül az Állami Duma mint tisztességes intézmény nem létezhet (hangok jobbról: Bravó! Bravó!, taps)”.

Kiélezett viták után elfogadták a 97-es paragrafust, a főlészóalók szá-

mának 4-re emelésével – s ez helyes is volt –, és kihúzták az interpellációkat és a törvényjavaslatokat. Ez ugyancsak ésszerű volt.

A jobboldal álláspontja mind eltökéltebbé vált a terror napirendre tűzését illetően. A május 7-i ülésen a Duma kishíján teljes baloldala kimutatta antimonarchista érzelmeit. E napon az Uralkodó életét fenyegető merényletről folyt a vita, s ez volt az utolsó csepp a pohárban, amely a Zurabov-incidentssel már amúgy is színültig telt. Formálisan lehetetlen lett volna persze egy effajta álláspont jogosultságát elvitatni, tény azonban, hogy a Duma életben tartásának esélyei tovább mérséklődtek. Mindenképpen rendkívüli intézkedéseket kellett hozni a Duma megmentésére. Ezért a május 10-i ülés kezdetén ismét visszatértek a terror kérdésére, ám ezúttal új céllal. Bobrinszkij és Krupenszkij kérték ennek napirendre tűzését. Krupenszkij indoklása a következő volt:

„A napirendet illetően el kell még mondanom, hogy tekintettel az események fenyegető alakulására, amely fiatal alkotmányosságunk elpusztítását vetíti előre, el kell ítélnünk a politikai gyilkosságokat.”

Május 11-én ugyanezt a motívumot ismétli. „Immár nem beszédekre van szükség, ahogy korábban gondoltuk, ahhoz, hogy az egész országban diszkreditáljuk a terrort. A Dumának szavaznia kell erről, saját megmentése érdekében is.” És tovább:

„Szeretnék amellet érvélni, hogy nincs alapja a félelemnek vagy annak a gondolatnak, hogy a Dumát elviszük egyik vagy másik irányba. Szerintem ez a kérdés nem igényel semmiféle vitát s két perc alatt eldönthető szavazással. Amennyiben a kadet urak és a lengyel csoport úgy gondolják, hogy kompromittálják magukat baloldali elvtársaik szemében, nos, akkor nyugodtak lehetnek – ezek a baloldali elvtársak az önök forradalmiságában nem bíznak, lebecsülik önöket ugyanúgy, ahogy megvetik a jobboldalt is.”

Május 15-én az ülés végén a Duma rátért a terror elítélésének napirendre tűzésére. Ha igaz, hogy erre a Duma megóva érdekében volt szükség, úgy a Duma ezen a napon ásta meg saját sírját. A trudovikok³⁶ javaslatot tettek a büntető törvénykönyvnek a Duma által frissen elfogadott 97. paragrafusának alkalmazására, azaz annak elismerésére, hogy a kérdés nem tartozik a Duma illetékességébe.

A házszabály mindössze két hozzászólást tett lehetővé a javaslat mellett, s ugyanennyit ellene. A kadetok hallgattak. A javaslat mellett szólt a trudovik Nyedovidov, a frakció és a saját nevében a népi szocialista³⁷ Alasejev. Mindketten hangsúlyozták az elítélő nyilatkozat értelmetlenségét egy olyan Duma részéről, amelynek súlyát a kormányzat folyamatosan csökkenteni igyekszik. A javaslat ellen szólt az oktobrista³⁸ Kapusztjin³⁹ és a jobboldali Jevlogij püspök. Mindketten őszintén, mégis taktikusan fogalmaztak:

Kapusztjin: „Teljes szívvel támogatva olyan intézkedéseket, mint a halálbüntetés eltörlése, a szükségállapot valamennyi korlátozásának feloldása, a megerősített készültség stb., azt gondolom, hogy ideje bátorságot és eltökéltséget mutatni, s határozatokban rögzíteni viszonyunkat a politikai gyilkosságokhoz. Ennek elmulasztása olyan lépés lenne, amely erköl-

csi értelemben lejáratná az Állami Dumát az orosz lakosság nagy többségének szemében.

Jevlogij püspök: Az Állami Duma erkölcsi magaslatáról, az orosz nép legjobb, választott képviselői nevében felkérem Önöket, hogy a lehető leghamarabb vessenek gátat a politikai terrornak. Amikor az ország szabadon fellélegzik, s a sokat szenvedett nép lelkéből a megkönnyebbülés sóhaja szakad fel, ismétlem, uraim, az Állami Duma ezzel csak szilárdíthatja saját erkölcsi autoritását.”

Az „előzetes kérdés” szavazásánál 215-en szavaztak mellette, s 146-an ellene. A szociáldemokraták, az eszerek⁴⁰, a népi szocialisták és a jobboldaliak ellene voksoltak, de láthatóan nem egységesen. Mellette voltak a trudovikok, a kadetok és sok pártonkívüli. Így a Duma, valóban, ezen a napon eltért két hónappal korábbi álláspontjától a terrort illetően.

A kérdés formálisan lekerült ugyan a napirendről, de ezzel még távolról sem ért véget a dolog. Két nap múlva, május 17-én a rigai plakátokkal kapcsolatos interpelláció tárgyalásakor a kormány választ követően visszatért rá. A vita ekkor jobbra ténybeli vonatkozásokról folyt, de a különböző frakciók javaslataikban az átmenetről, nem csak a kormány törvénytelen lépéseit érintették, hanem a forradalmi terrort is. Így ismét felmerült a testület illetékességének kérdése.

Azok a jobboldali szónokok, akik még nem adták fel a reményt a Duma megmentésére, szenvedélyes szavakkal kezdték győzködni a képviselőket, hogy korrigálják álláspontjukat és ne zárkózzanak el a terror elítélésétől.

Ebben az értelemben szólt mindenekelőtt Bobrinszkij. Hogy megkönnyítse a kadetok számára a szavazást, egyszerre bélyegezte meg a forradalmi és a „jobboldali” terrort.

„Bobrinszkij: soha nem támogatnám a terror egyoldalú elítélését. Mindenekelőtt és mindennél inkább elítélném az úgynevezett jobboldali terrort. Elítélünk bármilyen erőszakot, érkezzék az bármely irányból. A kényszer alkalmazása, az erőszak – ez a kormányzat exkluzív joga és nem magánszemélyké vagy a polgárok szervezeteié. A kormányzat köteles erőt vagy erőszakot alkalmazni, hogy megfékezze azokat, akik elengedik a fülük mellett a törvény szavait. De magánszemélyek, magukra véve a kormányzat kizárólagos felelősségét, nos, ők bűnösök. Ezért aztán azt mondom, hogy elítélve a baloldali erőszakot, elítélve nyíltan és merészen, undorral tekintünk a jobboldali erőszakra is. (...) S most, uraim, feledve bármilyen nézeteltérést, feledve bármilyen viszályt – mindazok, akik az oroszországi népi kormányzat oldalán állnak – valamennyien egyesüljünk és emlékezzünk Istenre és lelkiismeretünkre, s Oroszország színe előtt mondjuk ki: Állj, gyilkosok, elég a vérből, legfőbb ideje a haladás útjára vezetni Oroszországot, arra az útra, amelyet az Imperátor mutatott néki.”

Ugyanezt kérte Platon püspök is:

„Nyilvánítsuk ki, hogy elítéljük a politikai gyilkosságokat és a terrort (zaj balról), és ezzel semmisítsük meg a Duma május 15-i döntését, amelyet a politikai gyilkosságok és a terror Duma általi szentesítésének is lehet érteni.”

Az ülést vezető elnök: „Szükségesnek tartom jelezni, hogy a Duma említett határozata semmiképpen sem tekinthető a terror szentesítésének.”

A témában felszólalt még a kérdés első betérjesztője (még az I. Duma idején), M. Sz. Sztahovics, akit senki sem vádolhatott az együttérzés hiányával a parlament és kivált a II. Duma irányában:

„Miközben nagyon gyakran szemrehányást teszünk annak az oldalnak, amelyet ebben az ügyben elsődlegesen bűnösnek tekintünk, úgy vélem, a másik oldalnak is szemrehányást kell tennünk: ezeket a jelenségeket elítéljük, a terror terméketlen rettenet, céltalan örület, halálos bűn. Ha ezt nem tesszük meg, emlékezzenek... (zaj)... Emlékezzenek, uraim, ha az Állami Duma nem ítéli el a politikai gyilkosságokat – kimondja maga felett az ítéletet.”

Ez volt az utolsó kísérlet. Annál is inkább, mivel a terror elítélése ezen a napon nagyon is lehetségesnek tűnt, mivel nem irányult volna csupán az egyik oldal felé. Összekapcsolható lett volna a jobboldali terror elítélésével, (Bobrinszkij), sőt a kormányával (Sztahovics) is. E napon mindenki ráérezett egy magasabb rendű erő létezésére – a jogokéra, amelyek magasságából a jog megsértése okán valamennyi analóg jelenség elítélhető lett volna. E gondolatot nem vitték végig. Csak távolról közelítettek hozzá. Figyelemre méltó ugyanakkor, hogy éppen azok a beszédek, amelyek ebből a nézőpontból vizsgálták a kérdést, nem pusztán többségi, de egyenesen általános jóváhagyást, egyetértést váltottak ki a Dumában (Kuzmin-Karavajev, Bulgakov⁴¹, Bobrinszkij). Úgy tűnt, megtalálták a megoldást, de legalábbis valamennyien egyet értettek abban, hogy merre kell azt keresni. Ha a célt helyesen jelölték is ki, aznap nem sikerült azt elérni, annál is kevésbé, merthogy ezzel együttjárt volna az állásfoglalás egy kevésbé fontos gyakorlati kérdéssel, azokkal a rigai eseményekkel kapcsolatban, amelyek dolgában interpelláció is elhangzott, s amelyről oly annyira megoszlottak a vélemények a Dumában. Kigondolni a megfelelő szöveget, megőrizve benne azokat az árnyalatokat, amelyek mindenki számára elfogadhatók, ez olyan feladat volt, amelyet csak fokozatosan és együttesen lehetett volna megoldani. A pártok viszont erre a napra kész szövegekkel érkeztek, amelyekből vagy teljesen hiányzott a többi párt bírálata (szocdemeknél, trudovikoknál, Krupenszkijnél vagy a kritika oly annyira el volt simítva, hogy csak nagyítóval lehetett volna észrevenni. (Ilyenek voltak Kapusztjin, Dmövcszkij⁴², és végül magának a kadet pártnak a szövegei.) Amikor szép sorban elkezdtek szavazni ezekről a változatokról, valamennyit kivétel nélkül visszautasították, amint arról korábban már szó esett. A Duma szabályainak értelmében az incidenst ezzel befejezettnek kellett tekinteni, s az interpellációval kapcsolatban nem volt mit tenni. Poznyanszkij és Berezin trudovik képviselők törvénytelen próbálkozása, hogy a Dumának tulajdonítsák saját pártjuk szövegét, annyira alantas trükk volt, hogy látszatsikere ellenére senki nem tekintette szövegüket a Duma hivatalos álláspontjának. Önállóan kellett megfogalmazni a fealadatot, nem összekapcsolva a vitatott rigai témájú interpellációval. A Duma azonban május 15-én már elutasította a terror önálló napirendre tűzését. Így aztán Sulgin, a II. Duma nagy ellensége következetes volt, amikor ezen a napon a következőket mondta:

„Miniszter urak, itt azzal áltattak bennünket, hogy Rigában csak kisebb csetepaték folytak. Ez engem egyáltalán nem nyugtat meg, miután világosan látom a további fejleményeket. Állítom továbbá, uraim, ha a politikánk nem változik, s ha továbbra is ilyen konok módon elzárkózunk a terror bármiféle elítélésétől, úgy ez lesz a vége... Mi, uraim, oda jutunk, hogy nemcsak a falragaszokon, ahogy önök nevezik ezeket, lesznek „adminisztratív” kínszások, hanem mindenütt, körös-körül. Lázadók és gyújtogatók csapatai jönnek, csóvát vetnek a házakra, tömeges pogromok lesznek, ahol senkinek nem lesz menekvés. Nagy szomorúsággal kell mondanom, hogy ha így lesz, hulljon vissza az összes kiontott vér a szégyenletes május 15-i ülésre (zajok, Kifelé! Kifelé!)”

Így végződött tehát a terror emlékezetes vitája. A Duma felosztatását bejelentő Kiáltványban a következő szerepelt: „Elutasítva a gyilkosságok és az erőszak elítélését, a Duma nem működött együtt a kormánnyal az erkölcsi rend meghonosításában.”... Részletesen ismertettem a kérdés sorsát a II. Duma működése során, hogy lehetőséget adjak a helyes ítélet megalkotására.

Nem szabad elfogadni azt a véleményt, mintha a téma pusztán a jobboldal provokációja lett volna. A provokatív szándékkal fellépők sokkal inkább a javaslat elvetését szorgalmazták, s igyekeztek megnehezíteni annak elfogadását.

Ha voltak is ilyen emberek, egyedül voltak. A többség, ellenkezőleg, mindent megtett, hogy megkönnyítse a Duma számára az elfogadást. Amikor május 15-én a Duma visszautasította a téma napirendre tűzését, majd május 17-én ismét visszatért a kérdéshez, a lehangosabban és leglátványosabban éppen a jobboldali erőszakot bélyegezte meg. Nem az ő hibájuk, hogy a Duma nem tudta megtalálni a szükséges szöveget az adott pillanatban, amikor pedig a megoldás már kirajzolódni látszott. A második kudarc kiábrándította őket. Attól kezdve még a Duma korábbi támogatói is nyilvánvalóan ellenséges megjegyzéseket tettek a parlamentről. Hűségesebb jobboldali védelmezője Bobrinszkij, május 21-én, a rendőri felügyelet alatt állók hadkötelezettségével kapcsolatos törvényjavaslat vitájában az Allami Dumáról szólva így fogalmazott: „egy valóban népképviselő és törvényhozó intézményről szólva”, amire ironikusan hozzátette: „nem állítom, hogy ez vonatkozna a jelenlegi összetételű Dumára”. Május 24-én a jobboldal szavazataival napirendre kerül egy már valóban nyíltan provokatív törvénytervezet az amnesztiáról. A jobboldal ettől kezdve nem kímélte ezt a Dumát.

Vajon a kadetok miért nem akarták megszavazni a terrorizmus elítélését? Helyes volt-e ez részükről? Én személy szerint egyet értettem volna a javaslatokkal. Hasonló kezdeményezés egy ízben már szerepelt a frakció előtt és többséget is kapott. Ugyanakkor megértem azokat, akik nem tudtak erre az útra lépni.

Bármilyen döntést csak a körülmények mérlegelésével szabad megítélni. Lehetetlen az Első Dumának igazat adni, amikor a terror elítélésében nem követte Sztahovicsot. Akkor jött létre az új alkotmányos rend. Az első szavál megbocsátott a múltnak: minden elítélt amnesztiát kapott. A Dumának volt morális alapja ahhoz a kijelentéshez, hogy az új körülmények között egy-

szerűen nem lesz szükség terrorra. Egyébként lehetetlen lett volna amnesztiát hirdetni.

Ezúttal azonban másról van szó. Már az új körülmények között a hatalom törvénytelen eszközökkel folytatta harcát a forradalommal szemben, idézhetjük Azef esetét. A kormány vezetője védte ezt a harcot. Olyan helyzetről beszélt, amikor az állam kötelessége a jog fölött áll, s amikor „választani” kell az elmélet és az államrezon között. A hatalom ilyen ideológiája mellett fellépni a terror elítéléséért nem más, mint igazolni a hatalom azon törvénytelen akcióit, amelyek ellen a Dumának elsősorú kötelessége volt harcolni. Amikor a Duma visszautasította a terror elítélését, ezt a lépését a terror jóváhagyásaként értékelték. Ugyanakkor ha a Duma csak a terrort bélyegzi meg, úgy teljes joggal tekinthették volna lépését a kormányzat törvénytelen akciói fedezésének. De ezt a II. Duma kadetjai nem vállalhették.

Hangsúlyoztam, hogy a Duma jobboldala milyen határozottan bírálta a jobboldali terror jelenségét. Bobrinszkij például május 17-én a következőt mondta: „Megvetéssel tekintek a jobbról jövő erőszakra... A kényszer, az erőszak a kormányzat exkluzív joga, s nem magánszemélyeké.” Tisztelet és becület ezekért a szavakért. De a kormány, amelynek valóban joga van az erőszak alkalmazására, sem minden. Ő alkotja a törvényt mint általános normát, de maga is köteles alávetni magát annak. A Duma csak a jog nevében ítélni lehet a terrort. Ekkor valóban más jelleggel léphetett volna föl, nem csupán az egyik oldal érdekében. Amíg ugyanez a kormányhatalom másképp tekint erre, s önmagát a jog felett állónak tekint, ezzel éppen a terrort táplálja. Nem a hatalom egyes képviselőinek visszaéléseiről van szó, mint a rigai interpelláció esetében, amelyeket a hatalom olykor átengedett a bíróságnak. A lényeg az az ideológia, amellyel Sztolipin igazolta a hatalom törvénytelenességét. Ameddig ettől nem határolja el magát, javaslata a terror elítélésére morális ellenállásba ütközött.

Mindenesetre ez a kérdés annyira bonyolult volt, hogy a terror elítélését az „alkotmányos lojalitás” próbaköveként kezelni nagyon is felületes ítélezést jelentett. A Duma ösztönösen elzárkózott ettől. Kimerítő választ erre nem adhatott, a részleges felelet pedig félreértelmezhető lett volna.

Az állami hatalom határainak kérdése, a „mindenhatóság”, „korlátlanlanság”, amelyet korábban az önkényuralom propagált, majd később a totalitárius államok meghaladta a Duma kompetenciáját. A jobboldaliak nem értették a kérdés tragikumát. A terror elítélését nem a jogrend nevében követelték, hanem a kormány támogatásának pozíciójából. Támogatni a terror elítélését a kormányzati igénynek megfelelően azt jelentette volna, hogy megtagadják önmagukat, a jogrendet és az ellenkező táborban találják magukat.

A kadetok bárhogyan is viszonyultak a terrorhoz, elítélésében nem azonosulhattak a kormánnyal. Ez hiba lett volna a Duma részéről. Igaz, ez a hiba a Dumának az adott kérdésben tanúsított naivitásából fakadt. Amikor Makarov a III. Dumában 1908. február 8-án arról beszélt, hogy „a kormányzat igénye a terror elítélésére hiábavaló lett volna”, mivel „akkoriban láthatóan elterjedt gondolat volt, hogy a törvényhozás folyamatát forradalmi eszközökkel – gyilkosságokkal, rablással, robbantásokkal stb. – kellene felélnéki-

teni,” az effajta „bölcsségek” kicsinyes hamisítást jelentettek és demagógiát. A forradalom és a liberalizmus eszmei elszakadása kívánatos és üdvözlendő volt. Ugyanakkor nem kellett volna megterhelni azzal, hogy belekeverjük a „személyiség” felett gyakorolt „állami hatalom” jogának korlátozásával kapcsolatos nehéz kérdést, amellyel az előítéletek nélküli lelkiismeretet szembesítette Sztolipin represszív politikája. Az eljárás megbosszulta magát azzal, hogy a Duma elzárkózott a terrorizmus elítélésétől.

(fordította: JOBBÁGY JÓZSEF)

Jegyzetek

1. Maklakov, V. A. (1870–?) – földbirtokos, ügyvéd. Több politikai perben is közreműködött. A kadét párt alapító tagjai, vezetői közé tartozott. Képviselő volt a II., III. és IV. Dumában. 1917-ben az Ideiglenes Kormány párizsi nagykövete lett, majd emigrációban maradt. Több visszaemlékezés is írt.
2. A II. Állami Duma 1907. február 20. (márc. 5.) – június 3. (16.) között ülésezett az első orosz forradalom (1905–1907) befejező szakaszában. Politikai összetétele tükrözte a polarizált orosz társadalmi-politikai viszonyokat. Előkészítésére Sztolipin cári miniszter „kemény kéz” politikája nyomta rá a bélyegét. A rend helyreállítása címén büntető expedíciók, rögtönítélő bíróságok működtek, zaklatták, korlátozták a baloldali pártokat. Mindezek ellenére az I. Dumához képest baloldali politikai összetétel alakult ki, már csak annak következtében is, mert a forradalmi irányzatok (bolsevikok, eszerek) felhagytak a bojkott taktikával, s baloldali blokk alakítására törekedtek. A kormány kézben akarta tartani a Dumát, partnerévé kívánta tenni a rend helyreállításában, hogy „szalonképcsébbnek tessenék” az orosz politikai rendszer. Nem alapvető jelentőségű, de a polgári fejlődés irányába mutató tervezeteket (személyi sérthetetlenség, gazdasági sztrájk jog, stb.) ígért, de a (forradalmi) terror elítélését is napirendre tűzette. A jobboldalra (monarchisták, oktobristák, stb. – 54 fő) számíthatott, a liberálisok (99 kadet, 76 nemzetiségi képviselő) bizonytalanok voltak, a baloldal 16 eszsz, 37 eszsz, 104 trudovik, 65 szociáldemokrata) ellenszegült a kormány szándékának, s ragaszkodott álláspontjához például az éhezők, a munkanélküliek megsegítése, a költségvetés kérdésében. Napirenden tartotta az agrárkérdést, s természetesen nem volt hajlandó együttműködni a forradalmi terror elítélésében. A II. Duma külső politikai (tömeg)támogatást nem kaphatott, kiszolgáltatott helyzetbe került a Sztolipin kormánnyal szemben, de mivel parlamentként kívánt működni (liberálisok), ellenszegült a kormánynak (baloldal), sorsa megpecsétlődött, s 1907. június 3-án (16.) feloszlatták.
3. Zemsztvo kongresszus – 1905. november. Az orosz politikai liberalizmus egyik vonulatának szerveződési formáit jelentették a zemsztvok képviselőinek tanácskozásai. Az elsőre 1904 novemberében került sor. 1905 folyamán több ízben is összegyűltek, 1905 novemberében azonban „hattyúdálához” érkezett a mozgalom, mert a benne résztvevők liberális pártokba (kadétok, oktobristák, stb.) tömörültek.
4. Az 1905. október 17-i cári kiáltványról van szó, amelyet a forradalom kényszerített ki. Polgári jogokat, törvényhozó dumát ígért, alkotmánynak nevezni azonban túlzás, azonban valóban az abszolutizmus lazításának első lépését jelentette.
5. de Roberti, E. (1843–1915) – orosz szociológus és pozitivistá filozófus. Német, belga és orosz egyetemeken is katedrát kapott. A liberális eszmék első oroszországi terjesztői közé tartozott, a zemsztvo-liberális mozgalomba is bekapcsolódott.

6. Pravo – eredetileg (1898-tól) jogi hetilap. 1904 ősztől hazai liberális politikai orgánium, amely a legalitás által nyújtott lehetőségekkel járult hozzá a liberálisok politikai szerveződéséhez.
7. Gucskov, A. I. (1862–1936) – nagytőkés, oktobrista politikus. Pártja alapító tagja, Sipov után vezetője. A cári kormánnyal való együttműködésre törekedett. Emiatt is tölthette be a III. Duma elnöki tisztét, majd az I. világháború idején a Hadiipari Bizottság élére került. 1917-ben az első Ideiglenes Kormányban (Lvov herceg) hadügyminiszter volt, 1917 után emigrált.
8. A legjelentősebb orosz liberális politikai erőt, az Alkotmányos Demokrata (majd Népszabadság) pártot jelölte a kadet kifejezés, a név orosz kezdőbetűi alapján. A párt 1905 októberében alakult, s az európai (angol) alkotmányos monarchia megvalósítására törekedve tömörítette az orosz liberális politikai erőket. Politikai imagojának kialakulásában Miljukov és Sztruve publicisztikája (Oszvobozsgyenyije) játszott meghatározó szerepet.
9. Muromcev, Sz. A. (1850–1910) – moszkvai jogász professzor, liberális publicista, a kadet párt egyik alapítója, az I. Duma elnöke. Parlamentáris reményeinek szertefoszlása, a Duma szétkergetése után visszatért a publicisztikához.
10. Az I. Állami Duma – az első orosz népképviselői intézmény. 1906. április 27. (május 10.) és július 8. (21.) között ülésezett. Cenzusos, kuriális és egyenlőtlen választójog (kúriánként különböző számú szavazatra volt szükség 1 mandátumhoz, például 45 munkás, 1 földbirtokos!) alapján ült össze. A bolsevikok és az eszerek bojkottálták, így liberális dominancia érvényesült (179 kadet, 65 nemzetiségi, 16 oktobrista). A paraszti demokrácia elkülönülését reprezentálták a trudovikok (97.), neonarodnyik szellemiséggel. Az orosz politikai szocializáció fejletlenségét mutatta, hogy 105 pártokívüli tagja is volt a Dumának. A bolsevik bojkott ellenére 18 szociáldemokrata is bekerült. A forradalmi mozgalom külső támogatását is érezve (ha nem is élvezve!), a kormányzattól eltérően a képviselők komolyan vették mandátumukat. Az agrárkérdés állt a viták fókuszában, s az vált a Duma szétkergetésének fő okává.
11. Sztahovics, M. A. (1861–1923) – mérsékelt liberális politikus, 1895–1907 között Orel kormányzóság nemesi előjárója, a zemsztvo mozgalom egyik aktivistája volt. Kadet, majd oktobrista „színekben” lett Duma képviselő.
12. Sztolipin, P. A.: (1862–1911) – nagybirtokos, 1907–1911 között a cári kormány miniszterelnöke. Nevéhez fűződik az 1906. november 9-i agrárreform, amely az obscsinás kötelékeket akarta feloldani, nem sok eredménnyel. Eszer merénylő lett ki az életét Kijevben.
13. Ez a megérzés hiányzott Makarov esetében. A III. Állami Dumában (az 1908. február 8-i ülésen) a következőt mondta: „A kormányzat még a II. Dumát felszólította a rablások, gyilkosságok és a terror elítélésére; a kormányzat kérése azonban hiábavaló volt.” Ez tényszerűen nem volt igaz, s politikai szempontból sem lett volna ez az eljárás taktikus. (V. A. Maklakov jegyzete)
14. Golovin, F. A.: (1867–?) – vasút-vállalkozó. 1898–1907 között Moszkva kormányzóság zemsztvojának tisztségviselője, a kadet párt egyik szervezője, a II. Duma elnöke. 1917-ben is vállalt kormányzati tisztségeket az Ideiglenes Kormányban.
15. Kizevter, A. A.: (1866–1933) – történész és publicista, 1900–1911 között moszkvai professzor. A liberális szerveződés aktív szervezője, a Dumában is képviselte a kadetokat. 1922-ben kiutasították a Szovjetunióból.
16. Azt gondolom, Kizevter fellépése vitathatatlan bizonyítéka annak, hogy a Duma nem értette meg Sztolipin célzását. E felszólalás meggyőzőbb, mint az egyébként nem feltétlenül hiteles újságcikkek. Ebben az esetben azonban a cikkek is igazolják emlékeimet. Idéztem már a IX. fejezetben Miljukov cikkét a Reesben, amely Sztolipin szavaiban észrevette a „formális biztosítékok” követelését, hogy ti. a Duma

- garantálja a nyugalmat. Ez a leplezetlen gúny elfogadhatatlan a „szóbeli clitélésben”. Miljukov, mint mi valamennyien, a „szavak” alatt, amelyeket Sztolipin tőlünk várt, nem az „átmenet modelljét” értette, hanem a Duma egész tevékenységét, amely az ismert körülmények között képes az országot megnyugtatni. Miljukov polemikus észrevétele csupán arra korlátozódott, hogy a „hitet” ebben az eredményben, amiről Sztolipin beszélt – saját fellépésének igazolása érdekében –, Miljukov a „formális eredmény és garanciák követelésévé” alakította át. De ez már a pártvita etikai részéhez tartozik. (V. A. Maklakov jegyzete). Miljukov, P. N.: (1859–1943) – történész, az orosz politikai liberalizmus vezető ideológusa, a kadet párt alapítója és vezetője. 1886-tól a Moszkvai Egyetemen tanított, de az illegális „Népjog” pártban való részvétele (1894–95) miatt szófiai „vendégprofesszorságra” kényszerült. Közreműködött az Oszvobozsgyenyijében, szerkesztette a kadetok központi lapját (Recs). Az 1907 utáni III. és IV. Dumában képviselő volt. 1917-ben az I. Ideiglenes Kormány (Lvov herceg) külügyminisztere, lemondása után is a parlamentáris alternatíva ügyét szolgálta, de az ellenforradalmi, monarchista (tisztí) körökben talált szövetségesekre. A fehér emigrációban is aktív szerepet játszott.
17. Puriskevics, V. M.: (1870–1920) – monarchista nagybirtokos, aki a cári belügyminisztériummal is kapcsolatban állt. Közreműködött a feketeszázas szervezetek alakításában, a dumák fórumain szélsőséges antiszemita beszédeivel tűnt ki.
 18. Sulgin, V. V.: (1878–?) – volhiniai földbirtokos. A II., III. és IV. Dumában a szélső-ségesen nacionalista monarchista szárnyhoz tartozott. Ilyen szellemű lapot is szerkesztett, Gyenyikin és Vrangel oldalán tevékenykedett, majd emigrációban élt.
 19. Szturve, P. B.: (1870–1944) – polgári közigazdász és publicista, a kadet párt egyik szervezője és vezetője. Az 1890-es években „legális marxista” alapon egyaránt bírálta a narodnyikizmust és a marxizmust. Voltak szociáldemokrata kapcsolatai is. A századelőn az Oszvobozsgyenyije szerkesztésével vált az orosz politikai liberalizmus egyik vezető ideológusává. Az első orosz forradalom vereségét követően a liberális értékek ellehetetlenülését tapasztalva irracionális nacionalista álláspontra helyezkedett. 1920-ban Vrangel minisztereként hagyta el Oroszországot.
 20. Önkéntelenül is az az eset jut az eszembe, amikor a téma a III. Állami Duma napirendjére került. A Duma természetesen a legcsekélyebb tekintéllyel sem rendelkezett a forradalmárok körében. Akkor 177 képviselő aláírásával terjesztettek be határozati javaslatot egy önálló segélyalap létrehozására a forradalom áldozatainak támogatására. A belügyminiszter 1908. február 8-án üdvözölte a törvénytervezetet mint a „forradalom tekintélyes bírálátát”. A III. Duma ismeretében egy ilyen javaslat egyszerűen nevetséges volt. A I. Gucsov tisztességesebb és meggyőzőbb módon járt el, amikor a kadetokat külön rábeszélte, hogy csatlakozzanak a tervezethez. A következőket mondta: „Ha önök nem akarják az itt és önök körül zajló aktust megfosztani attól a morális jelentőségtől, ami valójában a helyzet sajátja, hogy ti. lehetséges a hazánkra csak szerencsétlenséget és bajt hozó vérontás megszüntetése és csökkentése, nos, akkor csatlakozniuk kell ehhez a tervezethez.” A kadetok mégis ellene szavaztak, ráadásul az ő javaslatukban szereplő átmenet formulában (amelyeket egyébként a Duma elvetett) például ilyen megfogalmazás szerepelt: „Flutasítva mindazt a borzalmat és súlyos társadalmi kárt, amelyet a jelenlegi politikai viszonyok között a gyilkosságok és más erőszakos cselekmények okoznak, gyakran politikai célok nevében...” (V. A. Maklakov jegyzete)
 21. Bobrinszkij, V. A.: (1868–?) – nagybirtokos és cukorgyáros. Tulai képviselőként vett részt a II., III. és IV. Dumában. A monarchista jobboldalhoz tartozott.
 22. Rogyicsev, F. J.: (1856–?) – Tveri földbirtokos, jogász, zemsztvo képviselő. A liberális mozgalom egyik aktív résztvevője, kadet vezető és дума képviselő.
 23. Krupenszkij, P. N.: (1863–?) – nagybirtokos., Besszarábiai képviselőként került be a II., III. és IV. Dumába, a konzervatív nacionalista szárnyhoz tartozott. 1910 után udvari méltóságot (kamarás) is viselt.

24. Kuzmin-Karavajev, V. D.: (1859–1927) – tábornok, hadbíró, jobboldali kadet. Képviselő az I. és II. Dumában. 1917 után Jugyenyics tanácsadója, majd emigrált.
25. Berezin, M. J.: (1864–1933) – statisztikus, a trudovik frakció tagja. Az 1880-as években Kazanyban tevékenykedett, 1882-ben narodnyik agitáció miatt rendőri felügyelet alá helyezték. 1897-ben Ogyesszában tartóztatták le hasonló okból, s Vjatkába száműzték. 1903-tól Szaratovban ismét statisztikusként dolgozott a zemsztvo hivatalban. 1905-ben a Paraszt Szövetség helyi szervezésében tűnt ki, majd a trudovik frakció megalakítását irányította. A II. Dumában alelnök, több bizottságban is közreműködött. 1918-tól szakemberként biztosítási területen dolgozott.
26. Az „Orosz Nép Szövetsége” szélsőséges monarchista, feketeszázás szervezet. 1905 végén a forradalmi mozgalom ellen jött létre. Vezetésében földbirtokosok (Bobrinszkij, Puriskevics) játszottak szerepet, bázisát deklasszált elemek adták. A „pravoszlávia, az egyeduralom, orosz népiség” jegyében zsidó pogromokat, a forradalmi erők és vezetők ellen terrorakciókat hajtottak végre.
27. Rein, R. A.: (1880–?), mozgalmi neve Abramovics, R. A zsidó szociáldemokrácia (Bund) egyik vezetője, a mensevikkekhez állt közel. 1920 után emigrációban tevékenykedett, szociáldemokrata (Berlin), zsidó szocialista (USA) publicisztikai tevékenységet folytatott.
28. Zurabov incidens. 1907. április 16-án az újoncozási kérdés vitája során Zurabov szociáldemokrata képviselő dehonesztáló kijelentéseket tett az orosz hadseregre nézve, miszerint az csak belföldön erős, a külső ellenséggel szemben tehetetlen. A kijelentés felháborította a kormányköröket, a kadetok attól féltek, hogy feloszlatják a Dumát.
29. Azef, E. O.: (1869–1918) – 1892-től az orosz titkosrendőrség ügynöke, 1899-től beépült az eszter pártba. A merényleteket szervező csoportban nagy tekintélyre tett szert. Több sikeres merényletet szervezett, s számos alkalommal lebuktatta az eszter aktivistákat. 1908-ban az eszterek leleplezték, de halálos ítéletük elől külföldön elrejtőzött.
30. Geraszimov, A. V.: (1861–?) – 1905–1909 között a pétervári titkosrendőrség vezetője.
31. Dolgorukov, P. D.: (1866–1945) – herceg, fivérével együtt vezető szerepet játszott a zemsztvo mozgalomban, a kadet párt megalakításában és vezetésében. Duma képviselő, az I. Dumában alelnök is volt.
32. Kokovcev visszaemlékezéseiből kiderül, hogy a kormány padsoraiban nem vették észre, mi is történt. Kokovcev azt írja, hogy ugyanczebből a jobboldali padokból javasolták az átmenet modelljét, és az egyiket közülük ellenszavazat nélkül el is fogadták. (Maklakov jegyzete)
Kokovcev, V. V.: (1853–1943) – 1904–1914 között pénzügyminiszter (kivéve 1905–1906 időszakát), majd Sztolipin után kormányelnök. Később bankárként működött. 1917 után emigrált.
33. Ozol, J. P.: (1878–?) – közgazdász. Az 1890-es évek végétől szervezte a rigai szociáldemokrata mozgalmat. Képviselő volt a II. Dumában. 1907-ben az USA-ba emigrált.
34. Az Ozol képviselő lakásán tartott házkutatás a szociáldemokrata frakció ülészése alatt az első lépés volt a Duma feloszlatása felé. Május 5-én, szombaton történt, este 9 óra tájban. A gyűlésre revolveres rendőrök „tódultak be és ordítottak: kezeket föl!” Mintegy 20 képviselő volt a helyszínen néhány kísérvél. A rendőrök átkutatták a termet, a nem képviselő jelenlévőket személyi motozásnak vetették alá, és éjjel 3-ig senki sem hagyhatta el a helyiséget. A május 7-re bejelentett szociáldemokrata interpelláció kiemelte a szabadságkorlátozás törvénytelenységét, és a Duma házszabálya 15. pontjának megsértését. Az igazságügyminiszter elismerte a

vádak megalapozottságát. Ugyanakkor Sztolipinhoz és a házkutatást végrehajtóhoz hasonlóan ügynöki információkra hivatkoztak, mintha a frakcióülésen egy katonai-forradalmi szervezet gyűlésezett volna. Az interpellációt elfogadták. A házkutatás alkalmával elkobzott iratokat a szociáldemokrata frakció által létrehozott alap rendelkezésére bocsátották. Később derült ki, hogy az Ohrana, illetve egyik részlege utasítást kapott a letartóztatásukra. Ebből a célból a frakcióülésre küldték a „forradalmi-katonai szervezetek” delegációját, amelynek át kellett adnia egy, a szociáldemokratáknak címzett „bűnös” parancsot. Ez utóbbi bizonyította volna kapcsolatukat a szociáldemokratákkal. E szervezet titkára, Sornyikov az Ohrana ügynöke volt. A rendőrségnek el kellett fognia és helyben lefűlelnie a bűnös akciót elrendelő parancsot. A számítás azonban nem vált be. A képviselők szól nélkül útjára bocsátották a küldöttséget, és Ozol vette át az utasítást. A rendőrség érkezésekor már senki sem volt közülük a helyszínen, ráadásul az írásos utasítást sem lelték a lakásban a papírok között. Ozol zsebében volt ugyanis. Az „utasítás” ennek ellenére játszott némi szerepet a későbbiekben: egy kópiáját helyreállították és eljuttatták a rendőrségre. A komédiára csak később derült fény. Az interpelláció viszont a házkutatás törvénysértéséről ugyanazon a napon került napirendre, mint az Uralkodó elleni terrorista merénnyel kapcsolatos interpelláció, amikor is a szociáldemokraták a már ismertett módon tartózkodásukkal tüntettek. Az időzítés lehetett volna jobb is, annál is inkább, mivel senki nem tudhatta, hogy mindkét, az interpelláció tárgyát képező ügyet ugyanaz a Geraszimov „szállította”. (V. A. Maklakov jegyzete)

35. Gesszen, J. V.: (1866–1943) – polgári publicista, a kadet párt egyik szervezője, vezetője, ideológusa, orgánumainak szerkesztője. Képviselő volt a II. Dumában, a jogi bizottságot vezette. 1917 után Jugyenyicshez csatlakozott, majd emigrált.
36. Trudovikok: az 1906 áprilisában az I. Duma paraszti és narodnyik szellemiségű értelmiségi képviselőiből szerveződött frakció, mely közel 100 képviselőt tömörített. A saját munkájukból élők demokratikus politikai érdekeit akarták képviselni, az oroszországi paraszti demokrácia egyik politikai szervezetét jelentették. Társadalmi, politikai programjuk a forradalmi erőkkel rokonította őket, módszereiket tekintve viszont a liberális demokráciához álltak közelebb.
37. Népi szocialisták: eneszek. 1906-ban különültek el az eszerektől Pesehonov és Annjenszkij vezetésével. Főként értelmiségieket tömörítő politikai csoport volt ez, amely ideológiailag, programját tekintve az eszerekhez állt közel, de radikális, forradalmi módszereikkel nem azonosultak. Békés, parlamentáris politikai eszközökkel akarták demokratikus társadalmi és politikai céljaikat elérni.
38. Oktobristák: 1905 végén szerveződött, mérsékelt liberális ill. mérsékelt konzervatív csoport, amely az 1905. október 17-i cári manifesztrum alapján állt – „Október 17-e Szövetség”. Létrehozásában Sípov, Gucskov, Rodzjanko, tehát nagybirtokosok, tőkésék játszottak vezető szerepet. Erős monarchiát, „orosz” tanácskozó népképviselőket akartak, érdemi társadalmi változtatások nélkül.
39. Kapuztin, M. J.: (1847–1920) – orvos. Pályáját a kosztromai zemsztvonál kezdte, majd katonaoorvosként dolgozott. 1887-től a kazanyi egyetem tanára volt. A város képviselőletében került be a II. és III. Dumába, ahol az októbristákhoz csatlakozott.
40. Eszerek: pontatlanul: szociálforradalmárok. A párt pontos neve: Szocialista Forradalmárok Pártja, amely elnevezésnek forradalom-elméleti és programatikusság jelentősége van. 1900-ban szerveződött a csoport. Ideológusa és alapítója, vezetője V. Csernov. Ötvözni próbálta a forradalmi narodnyik és a marxista értékeket. Így ideológiailag eklektikus, szervezetenként amorf mozgalmat hozott létre. Zömmel értelmiségi, alkalmazotti elemeket tömörített, potenciálisan azonban széles bázisra számíthatott, mert a paraszti követelések forradalmi megoldását hirdette. 1905–1907-ben forradalmi szerepet játszottak, az I. Dumát bojkottálták, a II. Dumában már részt vettek.
41. Bulgakov, Sz. N.: (1871–1944) – polgári közgazdász, idealista filozófus. Az 1890-

es években „legális marxista”, az első orosz forradalom után csatlakozott a kadetokhoz. Ekkor filozófiai miszticizmust hirdetett, a Vchiben is közreműködött. 1918-ban pap lett, majd 1922-ben emigrálni kényszerült.

42. Dmovszkij, R.: (1864–1939) – a lengyel történelmi osztály nemzeti demokrata pártjának a vezetője. Az Oroszországgal való megbékélés híve, a II. és III. Dumában az ún. lengyel kolo vezetője. 1917-től Párizsban képviselte sikerrel a lengyel függetlenség ügyét.

(A jegyzeteket készítette: **MENYHÁRT LAJOS**)

ALEKSZANDR NYEKRICS

A szovjet múlt tisztázásához

*Részletek a Harvard Egyetem Orosz Kutatóközpontjában
1992. február 12-én elhangzott előadásból*

1991 őszen a moszkvai archívumokban kutattam. Az anyagok között, melyeket az egykori Központi Pártarchívumban átnéztem (ma bonyolult és hosszú elnevezése van: A legújabbkori történelem dokumentumai tanulmányozásának és megőrzésének oroszországi központja), megtalálhatók az SZK(b)P KB politbürojának a kutatók számára korábban alig hozzáférhető jegyzőkönyvei. Egy részükhöz kísérő dokumentumokat csatoltak.

Vegyük felügyelet alá az értelmiséget

Attól az időtől fogva, hogy 1917-ben Lenin kezdeményezésére létrehozták a Rendkívüli Bizottságot az ellenforradalom és szabotázs elleni harc érdekében (CSEKA), a politbüro határozatai által az állambiztonsági szervek hatásköre állandóan bővült, és az – ahogy azt a jegyzőkönyvek tanúsítják – végül egy titkos állammá alakult át a szovjet államon belül.

A polgárháború befejezése után a politbüro egyik legfőbb feladatát abban látta, hogy megszabadítson a régi értelmiség azon részétől, amely vagy nyíltan fellépett az új hatalom ellen, vagy valamely oknál fogva megbízhatatlannak számított. Az értelmiség e része elleni repressziók módszerei egyre változatosabbakká váltak. A legsúlyosabb büntetést – főbelövés – a külföldre való száműzésre enyhíthették. Sok orosz értelmiségi számára ez csaknem egyet jelentett a szellemi pusztulással, mivel erőszakosan elszakították őket a szülőföldtől, megfosztották a tanítványoktól, egyetemi hallgatóktól, az olvasóktól.

Íme, a politbüro 1922. június 8-i ülésének napirendje: 8. pontja „Az értelmiség közötti szovjetellenes csoportosulásokról” szól. Jelentést tesz a CSEKA elnökének helyettese, Joszif Unslit. Jelentése alapján a politbüro a következő, az értelmiség ellen irányuló intézkedéseket hagyja jóvá:

1. a) *Elvégezni az egyetemisták megszürését a jövő év elejére; b) Szigorú korlátozásokat vezetni be a felsőoktatási intézmények felvételi vizsgáin a nem-proletár származású személyekre vonatkozóan; c) A politikai megbízhatóságról kötelező igazolás szükséges azoktól a felvételizőktől, akik nem rendelkeznek a szakszervezeti vagy a pártszervek megbízólevelével.*

2. *Gondosan ellenőrizni minden nyomtatott sajtóorgánumot, melyet magántársaságok adnak ki... d) Javasolni az ÖKVB-nek (Vszjeszozuznij Centralnij Iszpolnyityelnij Komityet – Összoroszági Központi Végrehajtó Bizottság – a ford. megjegyzése), adjon ki rendeletet egy rendkívüli tanácskozás összehívásáról az NKID és az NKJU, azaz a külügyi és az igazságügyi hivatalok képviselőiből, mely tanácskozást jogosítsa fel olyan esetekre, amikor lehetőség van a legsúlyosabb büntetést (a főbelövéstről van szó – A. Ny.) elkerülni,*

s azt külföldre vagy az OSzSzSzk meghatározott pontjára való száműzésre enyhíteni.

A száműzésre kerülők listájának végső elbírálására bizottság alakul, melynek tagjai Unsliht, az igazságügyi hivatal vezetője, D. I. Kurszkij és a politbüro tagja, a pártértelmiségi L. B. Kamenyev. Ugyanezen az ülésen felvetődik a kérdés bizonyos számú orvos letartóztatásáról, nyomban az orvosok összoroszországi kongresszusát követően. Az indok: az orvosok szövetségének állítólagos ellenséges magatartása a bolsevik hatalommal szemben. A cél nyilvánvaló – megfélemlíteni az értelmiséget.

Augusztusban a gondolkodók és tudósok nagyobb csoportját száműzik külföldre. Köztük van az ismert filozófus, Ny. Bergyajev. Am egy hónap sem telik el, amikor a CSEKA vezetője, F. Dzerzsinszkij utasítást kap Lenintől „*tántoríthatatlanul folytatni az aktívan szovjetellenes értelmiség (és elsősorban a mensevikék) száműzését külföldre*”. Ezen kívül Lenin elrendelte a listák (nyilvánvalóan a száműzendők listáinak) gondos összeállítását, s hogy kötelezzék az irodalmárokat, mondjanak bírálatot azok munkáiról, akiket a listára felvettek. A vezér megkövetelte, hogy még a számára gyűlöletes szövetkezetek dolgozóiról is listát állítsanak össze. Az oroszországi szövetkezetek tevékenységükkel mintegy provokálták a parasztság szövetkezetbe tömörítésének lenini eszméit. Végül Dzerzsinszkij utasítást kapott ellenőrzés alá venni a *Miszt* és a *Zadruga* című irodalmi-politikai folyóiratok minden munkatársát.

Így fejlődik ki a lenini gondolat a cenzúra bevezetéséről az országban. Később Sztálin csupán túlzásba vitte és megerősítette Lenin ama szándékát, hogy Szovjet-Oroszországban valami, az eszmei közösséghez hasonlót vezessen be, felhasználva a befolyásolás ideologikus és terrorisztikus eszközeit. Dzerzsinszkij vállalta a munkát, hogy konkretizálja Lenin útmutatásait. Ennek érdekében megbízza helyettesét, Unslihtot, vezessen dossziét minden értelmiségiről. Az információkat a CSEKA valamennyi osztálya gyűjtötte, azok az értelmiségi osztályon gyűltek össze, és dossziékba kerültek. Dzerzsinszkij a munkatársaitól sokoldalú, csalhatatlan és – ami a leglényegesebb – „megmásíthatatlan” véleményt követelt meg minden értelmiségiről. Az osztály feladata volt a szakemberek sorainak bomlasztása és azok kiemelése, akik hajlandók voltak „*fenntartás nélkül támogatni a szovjethatalmat*”. Az összegyűlt információk elemzésének megkönnyítése érdekében Dzerzsinszkij indítványozta az egész értelmiség csoportonkénti felosztását. Az első csoportba sorolni javasolta a CSEKA vezetője a belletristákat (azaz az írókat), valószínűleg tekintettel az irodalom ismert befolyására az emberi értelemre és cselekvésre. Aztán következtek a publicisták és a politikusok, a közgazdászok és a technikusok, akik maguk is alcsoportokra oszlottak. Ezek egyikébe sorolták a vezérkari tiszteket. Külön csoportot alkottak az egyetemi oktatók és a tanárok.

Ez a CSEKA vezetője által javasolt osztályozás alapjaiban változatlan maradt Dzerzsinszkij utódai alatt is.

Veszélyben a külügyi népbiztos

Sztálin, az általa betöltött egyéb tisztségek mellett, a munkás-paraszt felügyeleti szerv (Rabocse-krisztyjanszkaja inszpekciya, RKI – a ford. meg-

jegyzése) népbiztosa is volt (1919-től). Ellenőrzése alá került a kialakulóban lévő államapparátus. Megteremtette saját felügyeleti apparátusát, melynek feladata volt a különféle hivatalok szisztematikus ellenőrzésének és tisztogatásának a végrehajtása. Különösen erős gyanú és az OGPU-CSEKA szerveinek féltékeny felügyelete alatt álltak a külügyi és a külkereskedelmi népbiztoságok munkatársai, összefüggésben munkájuk sajátos jellegével (állandó érintkezés külföldiekkel). Ennek alapján egyrészt a külügyi népbiztos, Csicserin, másrészt a CSEKA és az RKI között folytonos összeütközések keletkeztek.

Egy ilyen epizódról fennmaradtak dokumentumok az SZK(b)P KB titkárságának aktái közt. 1925. január 12-én Csicserin levelet küldött L. M. Kaganovicsnak a KB titkárságára, másolatát Sztálinnak, Molotovnak, K. V. Antyipovnak (egyike a legfőbb „tisztogatók”-nak, a 30-as években az RKI népbiztosának helyettese, a tanácsellenőrzési bizottság elnöke) és M. Frumkinnak (a pénzügyek népbiztoshelyettese). A levél szövegét teljes terjedelemben idézem, mivel tükrözi a kor szellemét:

„Frumkin et.-től megtudtam, hogy eljutott hozzá a ‘Rendelkezések az új bizottságról az NKVT és az NKID munkatársainak vizsgálatára és kiválasztására’ tervezet. Én ezt a tervezetet nem kaptam meg, de magának az ilyen jelenségnek a ténye bennem a legmélyebb nyugtalanságot váltja ki. Nálunk túlságosan nyomasztó élmények és túlságosan nyomasztó tapasztalatok voltak a korábbi tisztogatásokkal kapcsolatban. Elképzelni sem tudom, az NKID szerencsétlen munkatársai miféle módon lesznek képesek még egyszer alávetni magukat ennek a megcsúfolásnak és erkölcsi meggyötrésnek. Munkánkra túlságosan súlyos csapásokat mértek, úgyhogy el sem tudom képzelni, hogyan folytatódhat az egyáltalán, ha ezeket a csapásokat megismétlik.”

Mindössze három hónap elteltével Csicserinnek sikerült megismerkednie a fent említett „Rendelkezések”-kel. Április 6-án újabb levélhez folyamodik, a címzett ezúttal Antyipov. E levélben felajánlja lemondását a népbiztosi tisztról. Íme a levél:

„Az NKID és az NKVT személyzetének revíziójára alakult bizottságról szóló ‘Rendelkezés’ felülmúlta legrosszabb várakozásaimat. Ez még a nemrég lezajlott tisztogatásoknál is rosszabb, ez általános rombolás. A munkával így is alig boldogulunk, ám az apparátus ilyen dezorganizációja a feladatot teljes egészében erőnket meghaladóvá teszi. Ami személy szerint engem illet, a túlzott kimerültség szívbetegséghez vezetett, és szóba sem jöhet, hogy ezeket az új megpróbáltatásokat kiálljam. Az lesz a legjobb, ha a bizottság az új népbiztos kérésével kezd, mert munkája következtében, a dolgok hatalmánál fogva nekem maradnom lehetetlen.”

De Csicserin mégis megmaradt külügyi népbiztosnak 1930-ig, amikor helyettese, M. M. Litvinov lépett a helyébe.

A cenzúra megerősítése

Ebben az időben a rezsim totalitáriánus tendenciái még inkább felárulnak. A politbüro különleges figyelmet szentel a cenzúra megerősítésének. Amint az a dokumentumokból kitűnik, a vezetést kiváltképp nyugtalanították a szovjet gazdaság valóságos helyzetéről a sajtóba kiszivárgott információk. A

KB agitprop osztályát vezető Szeckijre a KB politikai cenzorának kötelezettsége hárult. Kötelességévé vált átvizsgálni minden, az exportra-importra, a szovjet gazdasági szervezetek állapotára vonatkozó cikket és ismertetést. Kötelezik arra, hogy átnézze az egyéb, titkosnak számító kérdésekről szóló anyagokat is. De mi nem számít akkor titkosnak? Ugyanebben a határozatban a politbüro kötelezte a *Pravda*, az *Izvesztyija*, az *Ekonomicseszkaja zsziny*, a *Komszomolszkaja Pravda*, a *Za indusztralizaciju*, a *Koperatyivnaja gazeta*, a *Szocialisztjicseskoje zemlegyelije* és más moszkvai újságok és folyóiratok szerkesztőseit, amelyek gazdasági témájú cikkeket közöltek, hogy azokat mutassák be Szeckijnek.

Később, 1935 elején a politbüro létrehoz egy titkos bizottságot a színházak működésének felügyeletére. Élén a haditengerészet népbiztosa, az operakedvelő K. Vorosilov állt, tagjai voltak: A. Jenukidze, A. Szeckij, A. Bubnov, a közoktatás népbiztosa és A. Zsdanov, a KB titkára. Sztálin személyesen gyámkodik a KB kulturális- és propaganda osztálya felett.

A szovjethatalomhoz való viszonya alapján...

Még a forradalom előtt, amikor arról volt szó, hogy a tömegeket megnyerjék és a bolsevikok oldalára állítsák, az ország lakosságának túlnyomó többségét kitevő parasztság a program-dokumentumokban három kategóriára volt osztva, nevezetesen: szegényparasztkok és mezőgazdasági cselédek; középparasztkok; jómódú parasztkok (kulákok, gazdagparasztkok, falusi kizsákmányolók). Ezzel összhangban határozták meg a politikát is e rétegek mind-egyikét illetően: szövetség az elsővel, a második semlegesítése s azután átcsábítása a hatalom oldalára, és likvidálása a harmadiknak mint osztálynak. Röviddel a polgárháború befejezése után ezt az osztályozást ténylegesen – s kivétel nélkül – alkalmazták a lakosság csoportjaira, beleértve az értelmiséget is.

A politbüro dokumentumai közül egy 1928-ból származóban megvitatják a SZU Tudományos Akadémiája következő évre esedékes választásának kérdését, s hogy oda kommunistákat juttassanak be. A politbüro különleges bizottságot állított fel a választások előkészületeire. Elnökévé az ország legfőbb (noha fiktív) végrehajtó szerve – a SZU KVB – elnökségének titkárát, Avel Jenukidzét nevezték ki, aki abban az időben egyike volt a Sztálinhoz legközelebb állóknak. A bizottság tagja volt Ny. P. Gorbunov, aki akkor az OSzSzSZK Népbiztosok Tanácsának munkáját irányította. Azután 1937-ben, a terrorhullám idején mindkettőjüket agyonlőtték. A Tudományos Akadémia tagjelöltjeit kategóriákra osztották, annak alapján, hogy megválasztásuk mennyire volt kívánatos a pártcélok érdekében. A legmagasabb kategóriába azok a jelöltek tartoztak, akik az SZK(b)P tagjai voltak. Többségük a társadalomtudományok művelője, köztük volt Ny. I. Buharin. A második kategóriát a „hozzánk közelebb álló jelöltek” alkották. A harmadikat így határozták meg.: „elfogadható jelöltek”. Egyebek közt ide sorolták az ismert genetikus, Nyikolaj Vavilovot, akit aztán letartóztattak, s börtönben pusztult el.

A politbüro szükségesnek tartotta, hogy hatalmába kerítse az Akadémia vezetését. Ennek élén 1917 óta a pártonkívüli geológus-akadémikus, A. P. Karpinszkij állt – ő a SZU Tudományos Akadémiájának első választott elnöke. Az alelnökök problémáját vitatták meg. A politbüro véleménye szerint

egyikük mindenkor „teljesen szovjet ember” kell, hogy legyen. A politbüro lehetségesnek tartotta az ismert geokémikus és mineralógus, A. E. Ferszman alelnökként való megerősítését, feltéve, hogy – amint az határozatában megfogalmazódott – „a második alelnök teljesen a saját embere” lesz.

Az állambiztonsági apparátus megtisztítása és ellenőrzési szférájának kiterjesztése

Az OGPU hatáskörének kiterjesztésében különleges szerepet játszottak a „szabotázs”-perek. Minél több az ilyen per, annál rohamosabban növekszik az OGPU súlya az államban, s kiterjednek hatásköröi. Ebben az időben a politbüro üléseinek napirendjéről nem kerülnek le az „OGPU kérdései”. Sztálin maga koordinálja és irányítja a tevékenységet a lakosság feletti tényleges hatalom összpontosítására az állambiztonsági szervek kezében.

1931-ben a politbüro egy sor alapvető határozatot fogad el az OGPU-ra vonatkozóan. A július 10-i határozat értelmében senkit a kommunisták közül, aki az OGPU szerveinél vagy e szerveken kívül, mind a központban, mind vidéki szervezeteknél dolgozik, nem lehet az SZK(b)P tudta és beleegyezése nélkül letartóztatni.

Ebben az időben a szovjet fegyveres erők ténylegesen az OGPU felügyelete alá kerülnek. A polgárháború idején a Vörös Hadseregben különleges, elsősorban csekistákból álló hadosztályokat hoztak létre. Azonban a különleges hadosztály alá volt rendelve a legfelsőbb katonai szervnek – a Köztársaság Forradalmi Katonai Tanácsának (RVSZR). 1931. augusztus 5-én a politbüro határozatot hozott az OGPU (az elnök R. Menzinszkij, helyettesei, G. Jagoda és I. Akulov) jelentése alapján a különleges hadosztály közvetlen alárendeléséről az OGPU-nak. A Forradalmi Katonai Tanács ettől kezdve meg volt fosztva a különleges hadosztály tevékenysége ellenőrzésének jogától. A róla szóló rendelkezésekből törölték az RVSZR ellenőrzésére vonatkozó szakaszokat.

A következő napon, 1931. augusztus 6-án a politbüro új határozatot fogad el az OGPU apparátusában kibontakozott belső harccal kapcsolatban. A központi apparátus magas állású munkatársainak egy része tiltakozott az összeesküvéssel, szabotázzsal s egyéb mással vádoltak úgynevezett „felfúj” ügyeinek létrehozásában meghonosodott gyakorlat ellen. Az augusztus 6-i határozatot levél formájában szétküldték aztán a köztársasági, körzeti és területi kommunista pártok KB titkárainak. Sztálin írta alá SZK(b)P KB titkári minőségében, s ennek az üzenetnek a kivételes jelentősége nyilvánvaló. Sztálin védelme alá vette a „felfúj” ügyek megalkotóit. Erről határozottan és fenntartás nélkül szól, azoknak címezve üzenetét, akik provokálni merészték az OGPU általa jóváhagyott politikáját. Lássuk, mit mond a levél:

„Ezek az elvtársak, az OGPU-n belül, teljességgel megengedhetetlen klikkharcot folytattak az OGPU vezetése (Menzinszkij, Jagoda – A. Ny.) ellen... az OGPU munkatársai közt a valóságnak tökéletesen ellentmondó, bomlasztó pletykákat terjesztettek arról, hogy a szabotázsügy a katonai hivatalban 'felfúj' ügy”.

Sztálin nem beszél arról, a szabotázs vádja kiagyalt volt-e, őt egyáltalán nem az igazság keresése érdekli, hanem valami más – az, hogy az OGPU

munkatársai körültekintés és feltétel nélkül végrehajtsák a kapott feladatokat. Ezért a legfőbb vádat is ebben a szellemben fogalmazza meg: „Ők (azaz a kritikusok – A. Ny.) éppen ezzel meglazították a vasfegyelmet az OGPU munkatársai körében.” Sztálin ebben a levélben kifejezésre juttatja teljes politikai bizalmát az állambiztonsági szervek iránt: a KB félresöpri a pletykákat és a sugdolózt az OGPU szerveinek „belső gyengeség”-ről és gyakorlati munkája vonalának „helytelenség”-ről mint olyanokat, amelyek kétségkívül az ellenséges tábortól származnak, s egyes „mezei kommunisták” butasága révén váltak felkapottá. Ami a legfontosabb: a KB úgy tartja, hogy az OGPU „a munkásosztály meztelen kardja, és az is marad, biztosan és szakavatottan szétveri az ellenséget, becsületesen és hozzáértően teljesíti a szovjethatalom iránti kötelességét”.

A szabotázs „felfújt ügye” a hadiiparban (puska- és géppuskás tröszt) 1929-ben keletkezett. Szabotázs vádjával illették Mihajlov mérnököt, s aztán másokat is. A politbüro ezt az „ügyet” 1929. augusztus 15-i ülésén tárgyalta. Mihajlovot a hadiiparban támadt ellenforradalmi szabotázs-szervezkedés egyik vezetőjévé nyilvánították.

Azt, hogy a hadiipari szabotázs-ügy valóban konstruált volt, bizonyítja a hadiipar legfőbb irányítása egykori vezetőjének felhívása a felsőbb hatóságokhoz, aki nem rettent vissza attól, hogy Mihajlov letartóztatása után kilenc hónappal levelet írjon az SZK(b)P KB-nek: „Úgy vélem, a hadiiparban végrehajtott letartóztatások az elégtelen vizsgálat és a nem kellőképpen ellenőrzött anyag alapján történtek.” Természetesen számottevő bátorság kellett ahhoz – nem beszélve már a tisztességről –, hogy provokálja a politbürot. A reakció egyértelmű volt: a letartóztatottak érdekében való fellépési kísérletet elítélték. A hadiipar legfőbb irányításának két egykori vezetőjére büntetést szabtak ki, s megfosztották állásától két hadiüzem igazgatóját. Ez az eset, mint ahogy azt már fent említettem, utóregzéseket váltott ki az OGPU felső köreiben.

Mindazonáltal az OGPU kebelében lezajlott „lázaság” következményei nem csupán annak lefokozott és vidéki munkára áthelyezett kezdeményezőit érték el. Az OGPU káderosztályát vezető Bulatov kinevezéséről szóló paragrafusból kitűnt, hogy ez az OGPU pártpolitikai megerősítését szolgálja, és azt, hogy „a szükséges színvonalra emelje az OGPU káderei szervezésének, képzésének és elhelyezésének a munkáját”. De a vég ugyanaz volt azok számára is, akik elvesztették magas beosztásukat, és azok számára is, akiket előléptettek –, néhány éven belül mindnyájukat agyonlőtték. Ezideig csak az OGPU apparátusa kádereinek tisztogatását fejezték be.

Sztálin felhasználta az alkalmat, hogy megszabaduljon a csekista elit elégedetlenkedő részétől, és az OGPU apparátusát feltöltse hozzá hű káderekkel. Ezért teljesen természetesnek és logikusnak tűnik a politbüro egy másik határozata az OGPU csapatai parancsnoki állományának kibővítéséről az RKKa (Rabocse-krisztjanszka Krasznojá Armija – Munkás-paraszt Vörös Hadsereg – a ford. megjegyzése) 400 tartalékos sorban lévő parancsnokával. Ennek a határozatnak a végrehajtását egy különleges bizottságra bízták, amelyet a politbüro hozott létre, s amelynek tagjai közé került a széles körben akkor még kevésbé ismert Ny. I. Jezsov. A Forradalmi Katonai Tanácsnak szin-

tén előírták, nyújtson segítséget az OGPU-nak tanintézeteki kialakításában, s ennek érdekében emelje ki a parancsnoki s az előadói testületből a nélkülözhetetlen kádereket. Ezenkívül a Haditengerészeti Népbiztosságot kötelezték, hogy saját iskoláiban, az OGPU-val egyeztetve, annak csapatai számára szakértőket képezzen ki: tüzéreket, harckocsizókat, híradósokat, fegyvermestereket, tengerészeket, pilótákat. Ez egyúttal a reguláris fegyveres erőkkel párhuzamos, a belső fronton való tevékenységre rendelt fegyveres erők megalakítását jelentette – a saját tulajdon népe ellen –, ha az szükségessé válik. Az OGPU-t bízták meg a saját szükségletei számára a parancsnoki állomány kiképzésének megszervezésével.

Az OGPU testületének állományába vették Lavrentij Beriját, a politbüro jövődjé tagját, az állambiztonság eljövendő vezetőjét, aki Sztálin kivételes bizalmát élvezte. Ugyanakkor Sztálin nem szalasztja el a lehetőséget, s figyelmezteti az OGPU-t, hogy az a párt eszköze, s annak alá van rendelve. Fent idézett, a vidéki pártvezetőkhez intézett levelében elrendeli, hogy az OGPU helyi munkatársainak szűkebb állományában felvilágosító munkát fejtsenek ki.

A politbüro rendeleteinek sora erősítette az OGPU szerepét az ipar és a mezőgazdaság ellenőrzésében. Az OGPU védelme alá kerül az összes iparvállalat. 1933-ban a politbüro különleges rendelkezése nyomán elkülönítettek a SZU Népbiztosok Tanácsának tartalékalapjából több mint 7 millió rubelt az év végéig a gép- és traktorállomások (MTSZ) politikai osztályain dolgozó OGPU munkatársak ellátmányára. Az OGPU volt megbízva nem csak a „kolhozrendszer ellenségei” letartóztatásának és deportálásának a feladatával, hanem az SZK(b)P-ből kizárt falusi kommunisták száműzésével is. A politbüro egyik határozata (1932. szeptember 13.) az észak-kaukázusi körzet falusi pártszervezeteiben végrehajtandó tisztogatásról teljes határozottsággal szól erről: „A kizártakat száműzni, mint politikailag veszélyes elemeket.” Lám, itt az elfoglaltság az OGPU számára...

Az OGPU elnökének, Menzsinszkijnek a halála (1934 májusa) után helyettese, abban az időben az állambiztonság vezetője, Jagoda ragadta kezébe a hatalmat. 1934 júliusában az OGPU-t átszervezték – az Állambiztonság Legfőbb Irányításává (GUGB). Ugyanezen év októberében az irányítás átkerült a SZU Belügyi Népbiztosságának a kezébe (NKVD). Ezzel fejeződött be az „állam az államban” apparátus struktúrájának a megteremtése. A sztálini „lovagrend” végérvényesen kiformalódott... Az állambiztonság hatásköre még egyszer bővült: az NKVD vezetéséhez kerül a vidéki letartóztatások legfőbb irányítása, mely korábban az Igazságügyi Népbiztosság körébe tartozott.

1934. október 28-án a politbüro jóváhagyta a SZU NKVD-hez tartozó Rendkívüli Tanácskozásról szóló rendelkezést. Ezen részt vesz a belügyi népbiztos helyettese, az OSzSzSzk NKVD megbízottja, a rendőrség legfőbb irányításának parancsnoka s annak a szövetségi köztársaságnak a belügyi népbiztosa, melynek területén ez vagy az az ügy felmerült. A Rendkívüli Tanácskozás jogai egyelőre 5 évig terjedő börtönbüntetés kiszabására korlátozódtak, ezenkívül joga volt a SZU határain túlra száműzni a társadalmilag veszélyesnek tartott külföldi állampolgárokat.

Az NKVD vezetéséhez kerülnek a SZU konvojcsapatai. Az NKVD működési területének kiszélesedésével növekszik a népbiztosság tanintézetinek teljesítőképessége. 1934 novemberében a politbüro még egy lépést hagy jóvá az NKVD-nek a lágerfogyok feletti teljhatalmának megteremtésére: a bírósági eljárások egyszerűsített rendjét vezetik be a körzeti (területi) bíróságokon a javító-nevelő táborok esetében. A vádiratot a vádlottnak a bírósági vizsgálatot követő 48 órán belül kézbesítik, s a tárgyalásra a felek részvétele nélkül kerül sor. A fellebbezést szintén 48 órán belül utasítják el. Az ítéletet végrehajtják, amint távirón értesítés érkezik jóváhagyásáról. Megjegyezzük, hogy mindezeket a rendszabályokat mindössze néhány héttel Kirov Leningrádban való meggyilkolása (1934. december 1.) előtt fogadják el, mintegy előérzetképp ennek az eseménynek, melyet, mint ismeretes, a meggyorsított bírósági eljárások terén a rendkívüli törvénykezés bevezetése és ítélet nélküli tömeges agyonlövések követtek.

Később, már a „nagy terror” idején, a Különleges Tanácskozás jogai hihetetlenül kibővültek. A politbüro által 1937. április 7-én jóváhagyott „Rendelkezés” a SZU Belügyi Népbiztosságához tartozó Különleges Tanácskozásról jogot ad a testületnek arra, hogy 5-től 8 évig terjedő börtönbüntetéssel sújtsa azokat, akik kémkedéssel, szabotázzsal, felforgató tevékenységgel és terrorcselekménnyel *gyanúsítottak*.

Saját kollektívában...

Noha a politbüroban egészen 1934-ig voltak nézeteltérések, és időnként könyörtelen harc dúlt, számos tagja egyetértésre talált, főként, amikor a „szabotőrök” vagy a „nép ellenségei” elleni együttes fellépésről volt szó. A politbüro jegyzőkönyveinek alapján ítélve, ilyen vagy olyan mértékben annak minden tagja részt vett a száműzött, szabotázsakcióval megvádolt személyek elleni kirakatperek előkészítésében, szintúgy azon rendeletek és utasítások kiadásában, melyek felcserélték a végrehajtói és bírói hatalmat. Például egy másik „felfújt” ügyben, a villamoserőművek elleni szabotázsban a kirakatpert előkészítő bizottság tagjai közé kerültek a politbüro és a KB tagjai – Sztálin, Molotov, Kaganovics, Vorosilov, Litvinov, Krilenko, Jagoda, Visinszkij, Pjatakov. Ülésain a politbüro előre megszabta a vádlottakra mérendő büntetés mértékét. 1934. február 20-i rendelete az urali rézipar helyzetének kivizsgálásával kapcsolatban például a SZU ügyészének, I. A. Akulovának előírta: „*a., kirakatpert szervezni az érctermelés adatainak meghamisításával összefüggésben Karabasban, a SZU Legfelsőbb Bíróságának az Uralba kihelyezett ülésén. Biztosítani (így a jegyzőkönyv szövege! – A. Ny.), hogy az urali bíróságok a réziparban történt visszaélések ügyében a legszigorúbb ítéleteket hozzák. (...) c., elfogadhatni az Ural rézüzemekben történt élelmezési visszaélésekkel kapcsolatban néhány főbelövést*” (kiemelés tőlem – A. Ny.).

A politikai foglyok és száműzöttek megsemmisítése

„Néhány főbelövessel” kezdve Karabasban 1934 elején, a politbüro tömegesen hagyta jóvá a halálos ítéleteket ugyanezen év decemberében. De még két év múlva is, 1936 decemberében direktívát tesznek közzé a politikai foglyok és száműzöttek három kategóriájának megsemmisítéséről. Neveze-

tesen: foglyok, akiknek ügyében a vizsgálat már befejeződött, de – ahogy a dokumentumokból kitűnik – ügyüket még nem tárgyalta a bíróság; foglyok, akiknek ügyében a vizsgálat még nem fejeződött be; s végül, akik száműzésre kerültek még az előző években. Száműzésre, de mégcsak nem is a börtönből... Különben, lássuk magát a dokumentum szövegét:

„Rögzíteni a következő direktívát az ellenforradalmi trockista-zinovjevista elemekhez való viszonyulásról:

a) az utolsó időkig az SZK(b)P KB a trockista-zinovjevista gazembereket a nemzetközi burzsoázia előretolt politikai és szervezőcsapatának tartotta. A legújabb tények azt mutatják, hogy ezek az urak még mélyebbre süllyedtek, és őket most az európai fasiszta burzsoázia hírszerzőinek, kémceinek, felforgatóinak és szabotőreinek kell tekinteniünk;

b) ezzel összefüggésben **szükségszerű a leszámolás a trockista-zinovjevista gazemberekkel, kiterjesztve azt nem csak a foglyokra, akiknek ügyében a vizsgálat már befejeződött, és nem csak a vizsgálat alatt álló ellenségekre – Muravjovra, Beloborodovra és másokra, akiknek ügye még nem zárult le, de azokra is, akik korábban száműzve voltak**” (kiemelés tőlem – A. Ny.).

A GULAG létrehozásának történetéhez

1933 nyarán a politbüro először jóváhagyta a Rendelkezés-t a munkatáborokról (1933. július 5-én), majd (ugyanezen év augusztus 15-én) a Rendelkezés-t a Fehér-tengeri – Balti Kombinátról és annak feladatairól. Egyik és másik esetben is egy önálló, azaz a szovjethatalom szerveitől független, adminisztratív szervek létrehozásáról volt szó: a Nyugat-Szibériai Lágerek és a Munkatáborok Központja, a Kazahsztáni OGPU állandó képvisellete, – munkatáborokkal, a települési és körzeti parancsnokságokkal együtt, melyek a szovjet állampolgárok által megszokott irányítószervek, a települési és körzeti Tanácsok helyett működtek. Egyik és másik esetben is az OGPU-ra hárult az új mezőgazdasági területek gazdasági kisajátításának és az „elemek” ezeken való széttelepítésének a kötelessége (érdemes figyelmet fordítani a terminológiára – mint akik még nem foglyok, de már nem is állampolgárok).

Elméletileg, e rendelkezés szerint, a munkatáborok lakóinak alapvető elfoglaltságaként a mezőgazdaság, az ipar, a kertészet, a háziipar, a halászat területét jelölték meg. De valójában a tevékenység fajtáját az OGPU illetékes vezetésének útmutatásai alapján határozták meg. A Fehér-tengeri – Balti-csatornán az OGPU volt köteles a gazdasági tevékenység fejlesztését közvetlenül irányítani, önálló gazdasági elszámolás alapján, összhangban az OGPU előterjesztésében a kormány által jóváhagyott tervekkel. Éppen ennek az intézménynek volt egyedi joga a foglyok fizikai és szintűgy a csatorna létesítményeinek és a vele határos körzet természeti kincseinek műszaki kizsákmányolásához. A Fehér-tengeri – Balti csatornával határos körzet **gyarmatosításáról** volt szó (pontosan így szól a Rendelkezés 6. paragrafus). Előírták, hogy a „munkatáborosok”-at munkaerőképpen vegyék igénybe. Ennek a csaknem ingyenes munkaerőnek a kezével szándékozták felépíteni a csatornát, a fapart, a vegyüzemetek, a papírgyárakat, a vízierőműveket.

A Rendelkezés a BBK-ról (Fehér-tengeri–Balti Kombinát – a ford. megjegyzése) 11. paragrafus megtiltotta, hogy bármely intézmény vagy sze-

mély beleavatkozzon a kombinát adminisztratív-gazdasági és operatív tevékenységébe, ha erre nem volt a SZU Népbiztosok Tanácsától külön engedélye. Az OGPU Rendelkezése a munkatáborokról (10. paragrafus) egészen határozottan kimondta, hogy a munkatáborok apparátusában minden vezető állást csekistákkal töltenek be, akik teljességgel egyszemélyi vezetői az adott körzetben vagy településen a munka minden ágazatának.

Az évek során a GULAGnak mint hatalmas gazdasági konglomerátnak a jelentősége egyre jobban megnőtt. Mindössze egy, de elég jellemző példa: 1935 márciusában 1080 kerek traktor szétosztásakor a különböző hatóságok között, a GULAG 200-at kapott, míg a Földművelésügyi Népbiztosság – 380-at és a Védelmi Népbiztosság – 100-at.

A bíróságot és az ügyészséget az OGPU tényleges ellenőrzése alá

1934 júliusában határozatot hoznak a bíróságok és az ügyészség munkájáról. Leglényegesebb pontjai közt szerepel a bíróság és az ügyészség létszámának más intézményekből való kibővítése ezer felelős munkatárssal. Az OGPU-nak elrendelték, irányítson oda 200-at munkatársai közül, azután a CKK-RKI (CKK – Centrálnij Kontrolnij Komityet, Központi Ellenőrző Bizottság – a ford. megjegyzése) egykori dolgozóival töltötték fel a létszámot, de köztük számosan voltak az OGPU-CSEKA korábbi alkalmazottjai. A fennmaradó részt a köztársaságok végrehajtó bizottságai és KVB-i tagjainak testületéből irányították át.

A rendelet egy másik pontja az ügyvédi kar megtisztítására és átszervezésére vonatkozott. Az OGPU szerepe azzal vált világossá, hogy a bírósággal és az ügyészséggel foglalkozó bizottság tagjai közé vették – a politbüro határozatának megfelelően – a KVB és az Igazságügyi Népbiztosság képviselőivel együtt az OGPU képviselőjét és a SZU ügyészt, Akulovot (ahogy fent már említettük, az OGPU elnökének egykori helyettesét) is.

A KB mindennapi irányítása mellett...

A következő belügyi népbiztost, az SZK(b)P KB apparátusának kebelében nevelkedett Nyikolaj Jezsovot 1935 elején kinevezték a vezető pártfunkcionáriusok osztályának élére. Olyan fontos intézkedéseket bíztak rá, mint a Komszomol megtisztítása és a Külsügyi Népbiztosság alkalmazottainak ellenőrzése. A politbüro azon bizottságának tagjai közé veszik (az egyedülit, aki nem tagja a politbüronek), amely előkészíti a SZU KVB apparátusáról szóló rendkívüli határozatot. Sztálin megteszi őt a KB titkárává is, valamint a pártellenőrzési bizottság elnökévé. Végül 1936 októberében kinevezik a SZU belügyi népbiztosává, meghagyva minden korábbi tisztségét. Igaz, a politbüro ezt azzal a fenntartással teszi, hogy Jezsov idejének kilenc tized részét az NKVD-nek szenteli. Ily módon Sztálin Jezsovban ideális segítőtársra talált tervének valóra váltásában, hogy a pártapparátus ellenőrző funkcióit a titkosrendőrség megtorló funkcióival egyesítse. Sztálin személyesen gondoskodott kedvence egészségi állapotáról. A politbüro számos jegyzőkönyvében található döntés arról, hogy Jezsovnak kemény valutában utaljanak ki jelentős összeget külföldi gyógykezelésre – 3000 rubelt, 1500 rubelt, stb. Ha már itt

tartunk, minden magasrangú tanács- és pártfunkcionárius külföldön gyógykezelte magát. És íme, a politbüro külön határozata Jezsov rövid szabadságáról (1937 decembere – a „nagy terror” fellángolásának ideje. Érthető, hogy Jezsov túlságosan kimerült, amíg kiverte a foglyokból a beismerő vallomást az összeesküvésben való részvételről.) A határozat kimondja:

„1. Kötelezni Jezsov e.-t, hajtsa végre a KB rendeletét december 7-ig szóló szabadságáról, mely előírja, hogy tartózkodjon a városon kívül, és megtiltja, hogy a hivatalban munkavégzés céljából megjelenjen. 2. Javasolni Sztálin et.-nak, kísérfje figyelemmel, hogy Jezsov et. a jelen rendelkezést végrehajtotta”.

Nem sokkal szabadsága előtt Jezsov elvégezte a tisztogatást az NKVD-ben. Az NKVD irányításának 13 területi vezetőjét váltották le. Szolgálati elismerésképp az Ordzsonikidzei körzet Sulimov nevű városát Jezsevo-Cserkesszk-re keresztelték át.

1938. november 23-án Jezsov levelet írt a politbüronak, kérve, hogy mentsek fel a belügyi népbiztosai teendőik alól. Sztálin leváltotta a belügyi népbiztosokat, mihelyt azok – véleménye szerint – bevégezték a rájuk bízott munkát. Jezsov elmozdítására ürügyül az NKVD Ivanovi területe irányítása vezetőjének, Zsuravljovnak a beadványa szolgált. A politbüronak nyújtotta be, s annak ülésén egy évvel Jezsov elbocsátása előtt vitatták meg – 1937. november 19-én. Azonban Zsuravljov jelentését – mint látható – egy egész évig elfektettek, s csak abban a pillanatban használták fel, amikor Sztálin nyilvánvalóan eldöntötte, hogy a „piszkos munka” Jezsov keze által elvégeztett, és ideje őt eltávolítani. Zsuravljov jelentése ismét napvilágra került. Kérvényének befejezésképp Jezsov céloz arra, hogy mindazt, amit tett, a KB utasítására tette: *„Mindezen jelentős hiányosságok és baklövések ellenére a munkámban, meg kell mondanom, hogy a KB mindennapi irányítása mellett (kiemelés tőlem – A. Ny.) – az NKVD derekasan pusztította az ellenséget”.*

Jezsov elmozdítását és helyére Lavrentyij Berija kinevezését követően az NKVD apparátusába új munkatársak kerültek, így az SZK(b)P KB vezető pártszerveinek osztályáról is, amelyet valaha Jezsov irányított. A végrehajtókat cserélték, de a hatalom mechanizmusa változatlan maradt.

Repressziók és kiváltságok

A kollektív felelősség és a „kéz kezét most”-elv rendszere, mely nem csupán a politbüro tagjait, de az SZK(b)P KB tagjait és tagjelöltjeit is összekötötte, elég részletesen ki volt dolgozva. A politbüro dokumentumainak sora bizonyítja ezt ékesszólóan. Idézek az egyikből:

„Az SZK(b)P KB tagjai és tagjelöltjei szavazására bocsátani a következő javaslatot.

A megcáfolhatatlan tények alapján az SZK(b)P KB tagjainak sorából törölni, és mint a nép ellenségeit letartóztatni ... (később felsorolja a neveket – A. Ny.) Mindezek a személyek bűnösnek vallották magukat. A KB politbüroja kéri jóváhagyni a megnevezett személyek kizárását az SZK(b)P KB-ből és letartóztatásukat”.

A vizsgálat anyagait nem mellékeltek. A párt vezetésének feltétel nélkül hinni kellett, függetlenül attól, hogy a következő ülés idejére közülük valaki szintén a „nép ellenségei”-nek a listájára került.

A „nép ellenségei” eltávolításának kampányával szorosan összefüggőnek bizonyult a kiváltságok problémája is. A politbüro jegyzőkönyvei érdekes részletekkel egészítik ki a párt- és tanácsfunkcionáriusok felső körei javakhoz juttatásának koncepcióját.

Íme, a SZU Népbiztosok Tanácsa és az SZK(b)P KB 1938. február 9-i rendelete – A felelős vezetők dácsáiról”. A rendelet a letartóztatott „nép ellenségei”-nek kompromittálásával kezdődik, köztük van a politbüro tagja, Rudzutak, a KB-tag Rosenholz (a külkereskedelem népbiztosa), Antypov (a tanácsellenőrzési bizottság elnöke), Jagoda (egykori belügyi népbiztos) és mások is. De nem elég hogy „összeesküvők”, mondja a rendelet, hanem még „15–20 és annál több szobás dácsa-palotákat építettek maguknak, ahol fényűző életmódot folytattak és tékoztak a nép vagyonát, demonstrálva ezzel életvitelük teljes züllöttségét és elfajzását”. Később mindazonáltal kiderül, hogy nem csak a nép ellenségei óhajtottak dácsa-palotákat maguknak, de „az ilyen dácsa-paloták birtoklásának a vágya még mindig él, sőt, még erősödik is a vezető tanácsdolgozók egyes köreiből”. Mi lesz most? A pártvezetés természetesen megérti, hogy a magántulajdonosi ösztönöket elfojtani nem lehet, sőt bizonyos mértékben bátorítja is azokat a kiváltságok bonyolult rendszere révén. Ezért más útra tér, nevezetesen: normákat állít fel ezeknek a bolsevik világnézetnek ellentmondó ösztönöknek a kielégítésére. A következő korlátozásokat vezeti be: a dácsa maximális mérete családos vezető funkcionáriusok esetében 7–8 közepes nagyságú szoba, s az egyedülállóknál 4–5 szoba. S az ezt a normát meghaladó nagyságú dácsákat átadják a SZU Népbiztosok Tanácsának, hogy üdülőket alakítson ki a vezető munkatársak számára.

Jezsov elbocsátása nem mentesítette az NKVD-t a pártelit gondos megfigyelésének kötelezettsége alól, az még szorosabb lett. A SZU Népbiztosok Tanácsa és az SZK(b)P KB rendelete értelmében, melyet a politbüro hagyott jóvá, 1939. július 1-től a Kreml „Szanupra” ebédlője, ahová a kommunista párt magas rangú tisztviselői és családjaik voltak beosztva, átkerül a NKVD hatáskörébe, éppen úgy, mint a „Szaszni” és a „Barviha” nevű Kreml-üdülők. Egy különleges bizottságot neveztek ki az asztalhoz jutók keretének felülvizsgálására (számukat 400-ra csökkentették). A bizottságba tartoztak: A. Poszkrjebisev (Sztálin titkárságának vezetője), M. Skirjatov (a pártellenőrzési bizottság elnöke), Ny. Vlaszik (Sztálin testőrségének parancsnoka) és egy bizonyos Hlomov (feltehetőleg gazdasági munkatárs). A szerencsések, akik a 400-ba bekerültek, napi étkeztetést kaptak, mely teljesen elegendő volt az egész családnak, jelentéktelen összeg – napi 12 rubel, azaz havi kevesebb, mint 400 rubel – fejében. Összehasonlításképp: a népbiztos havi illetménye akkor 1500–2000 rubelt tett ki.

Az állami adományokból a politbüro szintű „feltáplálja” a szovjet ideológiát kiszolgáló művészeket és tudósokat is. A „Lenin 1918-ban” című film rendezőjének, M. Rommnak 100 000 rubelt fizettek ki, az operatőr Volcseknek 30 ezret; a „Scsorsz” című filmért a rendezőt, A. Dovzsenkot szintén 100 ezer rubellel jutalmazták, operatőrét, Jekeljcsiket 30 ezerrel. Sz. Jutkevics „A puskás ember” című filmért 75 ezret, Maszlov operatőr 25 ezret kapott. Scsukin színész – Lenin szerepének alakítója – 20 ezret.

Mérlegelik, és külföldi gyógykezelésre valuta rendelkezésre bocsátásával kiutazási engedélyt adnak a rendező Sztanyiszlavszkijnak, feleségének és orvosának, Nyemirovics-Dancsenkónak s feleségének, valamint Kacsalov, Moszkvin, Leonyidov színészeknek is.

A politbüro ülésein (vagy tagjai közti körkérdés útján) megvizsgált problémák köre felettébb változatos – a halálos ítéletek jóváhagyásától, mondjuk, az őszi szántás eredményeinek összegzéséig terjed. A politbüro gondoskodik mindenről, és – természetesen – minden nélkülözhetetlen emberről. Például, lehetségesnek tartja, hogy E. Tarle professzort a SZU Tudományos Akadémiájának tagjai közé felvegyék. És Tarle professzor akadémikus lesz...

* * *

Így tehát a valaha létező pártok leghatalmasabbikának egykor titkos és szigorúan titkos archívumai megnyílnak. Könnyű elképzelnem, hogy ennek kapcsán a Szovjetunió történetének kutatói közül távolról sem mindenki érez maradéktalan örömet. Hiszen a titkosság alól felszabadított dokumentumok az ország, a kommunista párt és a szocializmus történetének nem egy hamis koncepcióját rombolják le. Sok ember élete ment rá arra, hogy ezeket a dokumentumokat hitelesítse. De, hála Istennek, mindez már a múlté. A múlté?!

Jezsov kérvénye a belügyi népbiztosi teendők alóli felmentésére

Az SZK(b)P KB politbürojának

Sztálin et.-nak

szig. bizalmas

Kérem az SZK(b) KB-t, mentsen fel a SZU belügyi népbiztosának munkája alól, a következő okok miatt:

1. 1937. november 19-én, amikor a politbüro megvitatta az UNKVD Ivanovi területe vezetőjének, Zsuravljov et.-nak a beadványát, az abban ismertett tények egészükben igaznak bizonyultak. A legfontosabb, amiért én viselem a felelősséget, az, hogy Zsuravljov et., amint az a beadványból kitűnik, előre figyelmeztetett Litvin, Radzivilovszkij és az NKVD más felelős vezetőinek gyanús viselkedésére, akik megpróbálták eltussolni a nép ellenségei közül egyesek ügyeit, s akik a szovjetellenes összeesküvésben maguk is kapcsolatban álltak velük.

Egyebek közt különösen fontos volt Zsuravljov et. jelentése Litvin gyanús viselkedéséről, mellyel mindenképpen akadályozta Posztisev leleplezését, akivel kapcsolatban állt az összeesküvő tevékenységben.

Világos, hogy ha én a kellő bolsevik figyelmet fordítottam volna Zsuravljov et. figyelmeztetésének élességére is, a nép ellensége, Litvin és más gazemberek szintén réges-rég lelepleződtek volna, és nem töltötték volna be a legfeljebb állásokat az NKVD-ben.

2. Zsuravljov jelentésének a politbüro ülésén való megvitatása alkalmával feltárultak más, teljességgel megengedhetetlen hiányosságok az NKVD szerveinek operatív munkájában.

A hírszerzés fő mozgatóereje – az ügynöki-információs munka nagyon rosszul felépítettnek bizonyult. A külföldi hírszerzést lényegében újra meg kell teremteni, mivel az INO-t kémekkel mocskolták be, akik közül sokan külföldi rezidensek voltak, s a külföldi hírszerzések által odahelyezett ügynökséggel működtek együtt.

A vizsgálati munka szintén egy sor komoly hiányosságot szenved. A lényeg itt az, hogy a vizsgálatot a legfontosabb foglyok ügyében az NKVD még le nem leplezett összeesküvői folytatták, akik ily módon többnyire nem göngyölítették fel az ügyet, elfojtották azt rögtön az elején, s ami mindennél fontosabb, fedezték a KB munkatársai közt lévő cinkosait.

Az NKVD legelhanyagoltabb részének a káderosztály bizonyult. Ahelyett, hogy figyelembe vettem volna az NKVD-n belüli összeesküvőknek és a velük kapcsolatban álló külföldi hírszerzésnek minimum tíz év alatt sikerült embereket toborozni nemcsak a KB felső rétegéből, de a középsőből és az alsóbb szinten lévő munkatársak egy részéből is, megnyugodtam abban, hogy szétromboltam a felső réteget és a középső leginkább kompromittált munkatársainak egy részét is. Sokan a nemrég előléptetettek közül, amint az most kiderül, szintén kémek és összeesküvők.

3. A legsúlyosabb mulasztásnak részemről a KB és a politbüro tagjai testőrségének osztályán azóta már tisztázódott helyzet tűnik.

Először: jelentős számú le nem leplezett összeesküvő és még Pauker-idejében besorozódott ember maradt ott.

Másodszor: a Paukert felváltó, később magát agyonlövő Kurszkij és a most letartóztatott Dagin szintén összeesküvőknek bizonyultak, s nem keveset helyeztek el saját embereik közül a testőrségnél.

A testőrség két utolsó parancsnokának hittem, mint tisztességes embereknek. Tévedtem, és ezért viselnem kell a felelősséget. Egyéb hiányosságok egész sorát nem említve – ilyen az operatív-csekista tevékenység általános helyzete a népbiztosságon.

Nem hozom fel az objektív tényezőket, melyek a legjobb esetben magyarázhatják valamivel a rossz munkát, csak az én személyes bűnömre mint a népbiztosság vezetőjének bűnére térhetek ki.

Először. Teljesen nyilvánvaló, hogy nem boldogultam az ilyen fontos és felelős népbiztosság munkájával, s a leginkább sokrétű hírszerző tevékenységet összességében nem fogtam át.

Bűnöm abban áll, hogy nem vettem fel idejében ezt a kérdést teljes élességében, bosevik módon az SZK(b)P KB előtt.

Másodszor. Bűnöm abban áll, hogy látván a legnagyobb hiányosságok sorát a munkában, mi több, még bírálván is ezeket nálunk a népbiztosságon, nem vettem fel ezeket a problémákat az SZK(b)P KB előtt.

Beértem egyes szemrehányásokkal, elkendőztem a hibákat, egyedül vergődtem, megkísérelvén rendbe hozni a dolgot. Nehezen jött rendbe – akkor idegeskedtem.

Harmadszor. Bűnöm abban áll, hogy gyakran öncélúan fogtam hozzá a káderek elhelyezéséhez. Sok esetben, politikailag nem bízva a munkatársban, ügyét letartóztatással odáztam el, kivártam, amíg a helyére egy másikat

választanak. Épp ezen öncélú okok miatt számos munkatársam megítélésében tévedtem, felelős posztra ajánlottam őket, s most lelepleződtek mint kémek.

Negyedszer. Bűnöm abban áll, hogy a csekista számára teljesen megengedhetetlen hanyagságot tanúsítottam a KB és a politbüro tagjai testőrségének határozott megtisztítása ügyében. Különösen megengedhetetlen volt ez a hanyagság a kremlbeli összeesküvők letartóztatásának halogatásában (Brjuhanov és mások).

Ötödször. Bűnöm abban áll, hogy kételkedvén olyan emberek politikai tisztességében, mint az UNKVD DVK egykori vezetője, az áruló Ljuskov és az utolsó időben az Ukrán SZSZR belügyi népbiztosa, az áruló Uszpenszkij, a csekista óvatosság elégséges intézkedéseit nem tettem meg, s ezzel lehetőséget adtam Ljuskovnak, hogy Japánba távozzék, és Uszpenszkijnek – akinek felkutatása folyamatban van – egyelőre nem ismeretes, hová.

Mindez együttvéve lehetlenné teszi további munkámat az NKVD-ben.

Ismételten kérem felmentésemet a SZU belügyi népbiztosának munkája alól.

Munkám mindezen jelentős hiányosságai és baklövésai ellenére meg kell mondanom, hogy a KB mindennapi irányítása mellett – az NKVD derekasan pusztította az ellenséget.

Bolsevik szavamat és kötelezettségvállalásomat adom az SZK(b)P KB előtt és Sztálin et. előtt, hogy mindezeket a tanulságokat további munkám során figyelembe veszem, hibáimat számon tartom, s azokat kijavítom bármely területen, ahol a KB szükségesnek tart hasznosítani – a bizalmára méltó leszek.

1938. november 23.

Jezsov

(Fordította: **BELÁNYI GYÖRGY**)

A bolsevik-eszer koalíció története

J. G. Felstinszkij: *Bolseviki i levije eszeri oktjabr 1917 – ijul 1918 Na putyi k odnopartyijnnoj diktature* (Isszledovanyija novejszej russzkoj isztorii 5.) YMCA PRESS, Párizs, 1985. 287.

J. G. Felstinszkij 1978-ban, 22 éves korában hagyta el a Szovjetuniót, majd különböző amerikai egyetemeken folytatott tanulmányokat. Az orosz történelem 1917–45 közötti szakaszával foglalkozik, szűkebb kutatási területe az SZR (eszer) párt története és a XX. századi szovjet diplomácia kérdései. Számos forráskiadvány – többek között a Trockij archívum egyes dokumentumainak – publikálója.

Könyve speciális nézőpontból elemzi az októberi fordulat utáni első tíz hónap eseményeit. Azt a sok szempontból különleges korszakot vizsgálja, melyben az oroszországi szocializmus történetének egyetlen koalíciós kormánya létezett. Mint ismeretes, szinte a szovjet-hatalom születésének pillanatában meg egyezés született a bolsevik párt és a baloldali eszerek között a politikai hatalom megosztásáról. A szövetség, mely a bolsevizmus alaptermészete ellenére jött létre, nem állhatott fenn sokáig, hamarosan, az úgynevezett baloldali eszer lázadás után, titokzatos körülmények között szétesett. A szerző a két párt viszonyának szemszögéből, az együttműködés kérdéseit előtérbe állítva elemzi az októbertől júliusig terjedő időszak legfontosabb bel- és külpolitikai problémáit, kísérletet tesz a koalíció történetének az eddigi munkáknál árnyaltabb megfogalmazására.

Dokumentumokkal gazdagon illusztrálva érzékelteti, hogy az, amit a bolsevikok 1917-ben képviseltek, sokféle kifutási lehetőséget rejtett magában, de ugyanakkor nyomatékosan hangsúlyozza azt is, hogy azok a fő tendenciák, melyek a sztálinizmusban teljesedtek ki, már kimutathatók a lenini szakaszban is, gyökereik pedig magának a bolseviz-

musnak a sajátosságaiban keresendők. Erre utal a könyv választott alcíme is. A baloldali eszer párt sorsának bemutatásával a szerző azt az utat járja végig, mely a már kezdetben is korlátozott pluralizmus felszámolásával, a hatalom egyébként vívmányként büszkén hirdett koncentrálásával, az utópiának bizonyuló demokratikus értékek következetes kigyomlálásával megteremtette a sztálini totalitarizmus alapjait. Interpretálásában a modern kori orosz történelem tragédiája nem a szocializmus torzulásából, hanem magának a szocializmusnak az alaptermészetéből ered.

Könyvének szerkezetét az elemzésre kiválasztott korszak eseményei határozzák meg. Kilenc fejezetben dolgozza fel a bolsevik-eszer koalíció történetét, kezdve megszületési körülményei bemutatásával, az alkotmányozó Gyűlés, valamint a breszt-litovszki béke körül kirobbant viták feldolgozásán keresztül a baloldali eszer párt felszámolásáig. Már első pillantásra megállapítható, hogy az egyes részek nem egyenlő mértékben kidolgozottak, a szerző elsősorban a koalíció szétzúzódságának eseményeire, a német követ elleni terrorakció részleteire, a baloldali eszerek felkelésére koncentrál. Ez természetesen érthető, hiszen szakmai körökben ezek azok a pontok, melyeket a terület kutatói sokszor egymással homlokegyenest ellentétesen értelmeznek, s melyek kapcsán leggyakrabban találkozhatunk tendenciózus megállapításokkal. Részben tehát magyarázható ezzel az első fejezet viszonylagos kidolgozatlansága, mely a két párt közeledését, annak mozgatórugóit tárgyalja. A szerző véleménye szerint a parasztság megnyerése érdekében az egyetlen lehetséges és magától értetődő lépés volt az eszer agrárprogram kisajátítása. Enélkül a bolsevik kormányzat nem tudott volna behatolni az orosz faluba, mely végső soron csődjéhez vezetett volna. E fontos akcióban a bolsevik párt a trójai faló szerepét szánta az SZR párt 1917 májusától formálódó, szeptemberre gyakorlatilag önállósuló,

októberre véglegesen leváló balszárnyának. A baloldali eszer vezetők viszont – törekedvén a rivális jobboldal felszámolására – természetes szövetségesre találtak ehhez a bolsevikokban. A pártszakadás okairól csak az általánosságok szintjén esik szó, s Felstinszkij a továbbiakban sem tér ki a két eszer csoportosulás viszonyának alakulására.

Lényegesen sokoldalúbb képet alkothat az olvasó az október végi kormányalakítási tárgyalásokról. A baloldali eszerek kezdetben az egész orosz forradalmi demokráciát reprezentáló kormány megteremtésére törekedtek, kiemelt szerepet szánva abban a bolsevikoknak. A kormány összetétele kapcsán kiobbant vita magán a bolsevik párton belül is pártszakadással fenyegetett. Október végén az OSZDMP(b) KB többsége a nagykoalíció felé hajlott, sőt még az is felvetődött, hogy a jövőbeni partnerek kérésére Lenint és Trockijt kihagynák a kormányból. Ezzel szemben a párt főtitkára hallani sem akart a kormányzati pozíciók ilyen mérvű elaprózásáról, Trockij pedig – még ennél is tovább menve – ellenzett mindenféle tárgyalást, mert szerinte a partnerek célja nem más, mint a hatalmat egyszer már megszerzett párt politikai manőverekkel történő félreállítás. „A hatalom lényege az erőszak s nem az egyezkedés” – állította az egyik vitában. (A recenzió írójának fordítása 35.o.) A dokumentumok egyértelműen bizonyítják, hogy a bolsevikok táborában már 1917 őszén léteztek azok a törekvések, melyek a szuverenitás birtokosaként deklarált szovjetek helyébe a pártot akarták helyezni, de komoly erőket képviseltek a totalitárius tendenciákat elutasítók is. A szerző véleménye szerint épp a pártellenzék makacs ellenállása készítette Lenint a baloldali eszerek bevonására, akik látva szerepük felértékelődését, vállalták a kétpárti kormányzást fenntartva azt az elképzelésüket, hogy ez csak az első lépés a több pártból álló szocialista kormány megteremtése felé. Saját feladatukat a meggyezés útjának további egyengetésében látták. Koncepciójuk tévesnek bizonyult, mivel a szövetség realizálódása után a két párt egy sor jelentős politikai

fórumon (Összoroszországi Végrehajtó Bizottság, Parasztküldöttek Rendkívüli Szovjetkongresszusa stb.) többségbe került, s ez a kényelmes helyzet éppen nem a konszenzuskeresés politikáját eredményezte, arról már nem is szólva, hogy a koalíció a gyakorlatban nagyonis eredményes harcot folytatott (igaz, a baloldali eszerek fenntartásainak gyakori, de mindig csak utólagos hangoztatása mellett) a korábban demokratikusnak tartott, aztán pedig váratlanul ellenségesnek nyilvánított politikai erők meggyengítéséért. A korabeli politikai mozgásokat elemezve a szerző úgy látja, hogy általános tendencia volt a pártok magatartásában a „balfelé kooperálás” taktikája, azaz minden párt természetes szövetségesének tekintette a politikai palettán tőle balra elhelyezkedő pártot, és eredendően bizalmatlansággal tekintett a jobb oldalán állók felé. Ez határozta meg alapvetően a koalíció jellegét, jövőjét is. Addig a pillanatig, míg Oroszországban akár egyetlen olyan párt is volt, mely a baloldali eszerektől jobbra helyezkedett el, az OSZDMP(b)-nek érdekében állott a szövetség fenntartása, sőt ezért még taktikai engedményekre is hajlandók voltak. 1917 végén a koalíció elmaradása vagy felbomlása esetén a bolsevikoknak egy baloldali SZR – SZR – menshevik szövetség létrejöttével kellett volna számolniuk, elveszíthették volna a vidék feletti kontrollt, ami hatalmuk pillanatok alatti összeomlását eredményezte volna.

Az egypárti diktatúrához vezető út fontos állomása volt az Alkotmányozó Gyűlés feloszlata. A még létező politikai pártok úgy tekintettek rá, mint amely egyedül hivatott dönteni a hatalom kérdéséről, s amely képes alkotmányos eszközökkel ellensúlyozni a bolsevikok törekvéseit. A jobboldali eszerek arra számítottak, hogy a plénumon rámutatva a rendszer belső hazugságaira képesek lesznek „morálisan lefegyverezni az ellenfelet”. A bolsevikok kényes helyzetbe kerültek, hiszen annak idején éppen ők követelték az Ideiglenes Kormánytól összehívását. Most viszont már nem állt érdekében egy olyan nagy tekintélyű szerv megteremtése, melyben

nem rendelkezhettek megnyugtató többséggel. A dilemma mindkét kormánypartot polarizálta. Lenin már ekkor látta, hogy a demokratikus legitimációval való kísérletezés kockázatos lehet, de pártja többsége még a hatalomért folytatott harc során megfogalmazott elvi alapokon állva úgy ítélte meg, hogy nem térhetnek ki a gyűlés összehívása elől. Kompromisszumos megoldás született: A fórumot létrehozták ugyan – elejét véve ezzel egy bolsevik ellenes alkotmányfront kialakulásának –, de érdemi munkát nem végezhetett. Megkísérelték elismertetni vele a végbement változásokat, s amikor ez sikertelenül végződött, egy jó előre elkészített forgatókönyv alapján lehetetlenné tették működését.

A siker gyümölcsei hamarosan beérték. Az 1918. január 8-án megnyíló Munkás- és Katonaküldöttek Összoroszországi Kongresszusa január 13-án összeolvadt a Parasztküldöttek 3. Összoroszországi Kongresszusával, ahol a képviselők között már mindössze 16-an voltak, akik nem tartoztak az uralkodó pártok valamelyikéhez. Még az Alkotmányozó Gyűlés előtt feloszlott demokrata párt volt a baloldali blokk első áldozata a világforradalom oltárán. Tavasszal széles kampány indult a szocialistákkal szemben álló pártok ellen. Szétkergették a moszkvai anarchistákat, júniusban kizárták az Összoroszországi Végrehajtó Bizottságból az SZR és mensevik frakciót, feloszlatták a velük szemben álló szovjeteket. A két párt kapcsolata olyan tökéletesnek tűnt ebben az időben, hogy a baloldali SZR-ek komolyan kezdték mérlegelni az összeolvadás lehetőségét.

Ez az ideális viszony szinte pillanatok alatt zuhant a mélypontra a breszt-litovszki béke miatt támadt belpolitikai viharban. A baloldali eszer pártvezetés – igaz, inkább taktikai, mint elvi megfontolásokból – elfogadhatatlannak nyilvánította a békeszerződést és ratifikációja elleni tiltakozásul március 15-én visszahívta tagjait a Népbiztosok Tanácsából. Felstinszkij – vitázva a szovjet történet-szek értékelésével, akik a lépést árulónak nyilvánították – bölcs taktikai húzásnak

tartja a döntést, mely biztosította a párt számára a tömegek szimpátiáját és lehetővé tette, hogy elkerüljék a párt szét-esését.

Június elejéig a baloldali eszerek lényegi kérdésekben elfogadták a koalíciós partner elvi álláspontját. Ugyanolyan fanatizmussal és elszántsággal küzdöttek a világforradalomért, az eltérés legfeljebb csak a módszerekben és határidőkben volt. Alapvető nézetkülönbségek akkor keletkeztek, amikor a lenini agrárpolitika új törekvésekkel bővült. A falusi osztályharc jelszavával a baloldali eszer többségű szovjetekkel szemben megszervezték a szegényparaszti bizottságokat, meghírdették a kulákság elleni harcot, és megjelentek a begyűjtő osztagok. A szakításhoz a pillanat ideális volt. A baloldali SZR párt már teljesítette azt, amire a bolsevikeknek szüksége volt. Segített a hatalom megtartásában, a pluralizmus felszámolásában, a falusi szovjetekbe való behatolásban. Abban a pillanatban, amikor Lenin meghirdette a vidék elleni nyílt háborút, a parasztpárt a legveszélyesebb ellenféllel vált. A breszti béke elutasításával tömegeket sorakoztathatott fel maga mögé, taglétszáma veszedelmesen nőtt, s – a szerző úgy véli – fennállt a lehetősége annak is, hogy szövetségre lép a német kérdés kapcsán hasonló álláspontot képviselő baloldali kommunistákkal is.

Ebben a szituációban túlságosan is kapóra jött a német követ, Mirbach gróf meggyilkolása, mely apropójává válhatott a párt elleni vádaskodások megindításának. Mint erre a korábbiakban már utaltam, a könyv két központi fejezete tárgyalja a koalíció felszámolásának körülményeit. Felstinszkij véleménye az, hogy a terrorakcióról kialakított hagyományos kép pontatlan, nem támasztják alá kellőképpen dokumentumok, a források hiányosak, nem teszik lehetővé a történetek egyértelmű rekonstrukcióját. Szerinte a merényletet nem a pártvezetés szervezte, azt legfeljebb egy vagy több központi bizottsági tag magán kezdeményezésére hajtották végre. Nem zárja ki azt sem, hogy az akcióhoz a baloldali kommunistáknak is közük volt, Dzerzsinszkij pedig, a CSK akkori veze-

tője, szinte minden kétséget kizáróan tudott a tervekről. A szovjet történészek hagyományos felfogása szerint a mérnylet jeladasként szolgált a baloldali SZR felkelés megindítására. Ezt az álláspontot a szerző elfogadhatatlannak tartja, szerinte magukat a vezetőket is váratlanul érte az esemény, reakcióik, nyilatkozataik tanácstalanságra s éppen nem a szervezethez utalnak. Előre eltervezett lázadás tehát nem létezett, ellenben a bolsevikok már napokkal a gyilkosság előtt gondosan készültek arra, hogy a Szovjetek 5. Összoroszországi Kongresszusán letartóztassák a baloldali SZR frakció tagjait. A szerző elemzése az árnyalt, óvatos megközelítés ellenére valószínűleg vitát vált majd ki a kérdés szakértői körében.

Az események lehetőséget teremtettek a párt kormányzati és más politikai szervekből történő kizárására, erkölcsi meghurcolására és a „felkelés” szervezőinek letartóztatására. Ennek eredményeként a bolsevikok úgy látták, hogy a kormányzati munka hatékonyabbá vált, a döntési mechanizmus egyszerűsödött. Kezdték élvezni az egypártrendszerű diktatúra primitív működésének látszatelőnyeit. A politikai rendszer egyre inkább alkalmatlanná vált a társadalom felől érkező ingerek érzékelésére, még inkább azok kezelésére. Ezeket nem létezőnek tekintve minden símában ment. Olyan rendszer kiépítésére került a hangsúly, mely csak egy irányba, a hatalom akaratát közvetítve a társadalom felé tud működni.

A könyv értékes, igen gazdag és sokoldalú forrásanyagra támaszkodó elemzést nyújtja a korszaknak. Felhasználta a különböző politikai szervek üléseinek jegyzőkönyveit, külön is utalva arra, ha egy peröntő dokumentumot „eltűntnek” nyilvánítottak, s így csak másodlagos értékű információkra támaszkodhatott. Merített a kor főszereplőinek összegyűjtött és kiadott munkáiból, a sajtóból, a buktatókat elkerülve építette be mondanivalójába az igen gazdag, bár sokszor nem kis veszélyeket magába rejtő memoár irodalmat. Kitérő érzékkel hagyja beszélni a dokumentumokat, rávilágítva ezzel a kor problémáinak ösz-

szettségére, hangulatára. A könyv mellékletében érdekes részleteket publikált a baloldali eszerek felkelésének nyomozati anyagából.

Történelemszemlélete távol áll a sablonos, tendenciózus megközelítéstől. Számos helyen új megvilágításba helyezte és mindvégig árnyaltan mutatta be a koalíciós idők, új adatokat szolgáltatott az SZR párt történetéhez, hozzájárult egy eddig sokszor elnagyoltan interpretált, sok tisztázatlan pontot tartalmazó folyamat megismeréséhez. Mindezen erényei mellett úgy látjuk, nem tudott egyértelműen szabadulni attól az orosz emigráns körökben elterjedt beállítástól, mely az októberi hatalomátvételt hajlamos egy szűk klikk puccsaként bemutatni, akik kizárólag terrorisztikus eszközökkel, galád fondorlatokkal tartották meg pozícióikat. Külön érződik ez a hatás Lenin szerepének értékelésénél, akinek – véleménye szerint – egyetlen törekvése volt: egy olyan diktatúra megteremtése, amelyben a diktátor ő maga. Ennek eléréséhez minden lehetséges eszközt igénybe vett. Öngyilkos kockázatokat vállalt, alkudozott, kényszerített, hipnotizálta hallgatóságát, elhítette velük, hogy a célt s az utat világosan látja, holott csak mindig a soronkövetkező teendőkből volt biztos. Vakon vezette lépésről lépésre híveit saját egyeduralma megteremtése felé. Lenin, a szerző beállításában, Sztálin „mélto elődjének” szerepét játssza. Sikereit azonban bámulatos rögtönzéseiben, ördögi elméjében, ravaszágán és az általa vezetett tömegek hiszékenységén kívül nem elemzi mélyebb társadalmi okokkal, holott néhány elvakult vezető hatalomvágyával nem magyarázható kielégítően, hogy az októberi fordulat után miért tudott mégis hatalmon maradni a bolsevik párt.

Felstinszkij szigorú értelemben vett történeti munkát írt egy kivételesen fontos korról, mely a szakember számára a konkrét historiográfiai értékein túlmutató politikatudományi tanulságokkal is szolgálhat.

Kiss Mária Rita

Új utakon a magyar szovjetológia

Gondolatok egy tanulmányorozat kapcsán

Szovjet Füzetek.

Magyar Ruszisztikai Intézet

A felszínt tekintve rendkívül rövid idő alatt játszódtak le azok a világtörténelmi jelentőségű változások, amelyek új kihívásokat jelentenek a világpolitika meghatározó erői, az egyes régiók és országok politikusi számára. Nyilvánvalóan vonatkozik ez a társadalomtudományokra is. A külsőségeiben is látványos robbanás mögött azonban több évtizedes mélyreható folyamatok hatása húzódik meg. A „létező szocializmusnak” nevezett, – jobb szó hiányában – sztálinizmusként értelmezhető gazdasági-társadalmi-politikai alakulatok bomlástermékei, a különböző poszt-sztálinizmusok, pacifikált sztálinizmusok vagy éppen nemzeti sztálinizmusok gigantikus erőlködései a felszínen maradásra, itt-ott a megújulásra, majd ezek gyors összeomlásai új helyzetet teremtettek a társadalomtudósok számára az elemzéshez, a történelmi folyamatok, az aktuálpolitikai történések értelmezéséhez.

Ehhez illeszkedett – világpolitikai szempontból nyugodtan mondhatjuk: megjelenési formája volt – a Szovjetunió, a szovjet birodalom összeroppánása. Az ún. „külső birodalom” több évvel ezelőtt megindult eróziója már előre vetítette a „belső birodalom” sorsát is. Az elemi erővel feltörő nacionalizmusok, a hozzájuk kapcsolódó politikai törekvések és manipulációk maguk alá temették az államalakulatot.

A kezdeti eufórikus hangulatban, a bipolaritás megszűnésekor (?), a volt Szovjetunió belső gazdasági kapcsolatrendszerének szétzilálódásakor, a „nemzetállamok” kivirulásának kezdetén sokak számára úgy tűnt, hogy kicsúszott a talaj az ún. szovjetológia alól, hisz már nincs, nem is lehet tárgya. A szakemberek jelentős része azonban – helyesen – másként vélekedett. Mert bár minden bizonnyal igaz az, hogy egy időre csökken a jelentősége a szűkebb értelemben

vett „kremlinológiának”, de botorság, szűklátókörűség lenne, ha nem vennék észre, hogy az ún. szovjet (orosz) birodalom felbomlásában, agonizációja közben is létező *történelmi-földrajzi* fogalom, amely nem kerül egyszer s mindenkorra és mindenestől a történelem szemétdombjára. Sőt, ellenkezőleg. Ez a szituáció a maga – nemegyszer jogos félelmet keltő – ellentmondásaival, a benne felismerhető tendenciák világpolitikai kihatásaival éppen most igényli a történelmi összefüggésekre is kitekintő, a „birodalmi” összefüggéseket is figyelembe vevő feltáró munkát és elemzést.

Ezt az igényt törekszik kielégíteni nagy felkészültséggel és szakmai tiszteséggel a Magyar Ruszisztikai Intézet tanulmányorozata, amely a „Szovjet Füzetek” összefoglaló címet viseli.

Maga a sorozatcím és az eddig megjelent tanulmányok (1. füzet: A peresztrojka vége?, 1991.; 2. füzet: Privatizálás a Szovjetunióban 1991.; 3. füzet: A Szovjetunió vége?, 1991.; 4. füzet: A Gulag tényekben, adatokban 1991.; 5. füzet: Népirtás a Szovjetunióban 1992.; 6. füzet: A jelicini gazdaságpolitika alternatívái 1992.) alapján a szerkesztők nagyon határozott, szakmailag megalapozottan vállalható koncepciója bontakozik ki előttünk:

– feltárni a múlt tényeit, nyilvánosságra hozni a forráskritika szempontjainak is megfelelő adatokat, dokumentumokat;

– az újabb források bevonásával árnyaltabban elemezni és értelmezni a múltat és a jelent, kiemelve a történelmi meghatározottságokat, az önállósodásra törekvő „országok” régióbeli szükség-szerű kapcsolódásait;

– a prognosztizálás igényével is feltárni a mozgások tendenciáit ütköztetve a szakemberek eltérő megközelítéseit és véleményét.

Adatok és tények

Nem nehéz megjósolni, hogy mind a szakemberek, mind az érdeklődők szá-

mára a 4. és az 5. füzet volt és lesz a legforgatottabb olvasmány. Ezek a kiadványok V. Ny. Zemszkov, Sz. Makszudov, A. Sevjakov tollából közölnek cikketek a GULAG-ról, a kulákok 30-as évekbeli kitelepítéséről, illetve a hitleri népi társról.

E tanulmányok újdonsága távolról sem témaválasztásukban rejlik, hanem abban, hogy az 1991-ben hozzáférhetővé tett archívumok elérhető forrásaira támaszkodnak. Tudománytörténeti jelentősége van annak, hogy ezekben az archívumokban ma már nem csak a – ki tudja milyen szándéktól vezérelt – legfelsőbb szintű vezetők által kijelölt tudóscsoportok kutathatnak, hanem bárki, aki akar. Így a tömegével napvilágra kerülő dokumentumok és természetesen a rájuk hivatkozó dokumentálás széleskörűen válhat ellenőrizhetővé, egyúttal a forráskritika tárgyává.

E tanulmányok dokumentációját elsősorban három forráscsoport adja: a különböző, eddig többnyire titkos rendeletek, a táborparancsnokok, állami- és pártszervek titkos jelentései, illetve a táborok, az érintett hivatalok nyilvántársai.

Bár a 4. és 5. füzet lefordított tanulmányai, amelyek e dokumentációkra hivatkoznak, világviszonylatban is az elsők közé tartoznak, kritikai feldolgozásuk nyilvánvalóan az elkövetkező években történik majd meg, mégis egyet kell értenünk Szilágyi Ákos bevezetőjének azon megjegyzésével, hogy egyáltalán meglepetés az, hogy ilyen adatok, statisztikák a messze primitívebbnek tartott szovjet bürokráciában egyáltalán léteznek (4. füzet 14. o.).

Módszertani szempontból is nagy jelentősége van annak, hogy az egyes szerzők nyíltan vagy burkoltan felhívják a figyelmet ezen adatok közlése kapcsán arra, hogy ma talán az egyik legfontosabb feladat a mítoszok eloszlátása. Sz. Makszudov például így ír: „Úgy nőtünk föl, hogy egy mítosz uralkodott fölöttünk. ... A totalitárius ideológia fojtogató nyomásával a józan ész erejét, a logikát és saját, esetenként hiányos tapasztalatunkat szegeztük szembe. Hruscsov alatt ezek a magánvélemények kikerültek a közélet áramába, egy szovjetelle-

nes nézetrendszerben konszolidálódtak, egy ellenmitológia, ellenideológia rendszerévé álltak össze... A szovjethatalom összeomlott, mítoszai bekerültek a történelmi archívumokba... Csakhogy a szovjetellenes mítoszok nem egyhamar fognak elhalni. Ott áll mögöttük a szovjet értelmiség egész nemzedékeinek élete, az igaz ügybe vetett hitük, szenvedélyük.” (5. füzet 5–6. o.)

Ezzel cseng össze Szilágyi Ákosnak már említett, a 4. füzethez írt történetfilozófiai esszé-vázlat értékű bevezetőjének alapkérdésfelvetése az ideológiai „számmisztika-harcokról” (3–17. o.). Szilágyi arra hívja fel a figyelmet, hogy sehová nem vezet a számokkal űzött háború, mert attól sem történelmi jelentésében, sem erkölcsileg nem lesz sem kisebb, sem nagyobb egy rendszer történelmi bűne vagy büntelensége, hogy áldozatainak számát – milliókban mérve, mert másként már nemigen van értelme – *ideológiailag kondicionált védői, ellenfelei mekkorára taksálják.*

Amikor tehát a recenzens felvillantja alább a témához kötődő statisztikák néhány fontosnak tartott jellemzőjét, akkor ezt annak elismerésével teszi, hogy „... a számok önmagukban egyáltalán semmit nem jelentenek, csak a már értelmezett és értékelt eseményre, történetre vonatkoztatva lesz jelentésük.” (4. füzet 7. o.)

Tagadhatatlan az említett tanulmányok szociológiai elkötelezettsége, ami akkor is a tudományosság iránti elkötelezettség jele, ha precíz, archívumi adatszolgáltatása kimerül az anyagokra való hivatkozásban, s nélkülözi a levéltári hivatkozásokat.

E tanulmányok bizonyító erővel mutatják be, milyen mechanizmus alapján kerültek az emberek tömegei a táborokba.

Zemszkov adatai szerint (4. füzet 23–24. o.) 1921 és 1954 között az Egyesített Állami Politikai Hatóság (OGPU) Kollégiuma a Belügyi Népbiztosság (NKVD) ún. „hármastanácsai („trojka”), a Különleges Tanács, a Katonai Testület és az erre „törvényileg” is felhatalmazott testületek, a bíróságok és hadbíróóságok közel négymillió főt ítéltek el. Ennek háromnegyedét a GPU.

A büntetések súlyosságának megoszlása nagyon nehezen követhető nyomon, mert időközben különböző megfontolások alapján változott a végrehajtás, illetve a végrehajthatóság kritériumrendszere. A későbbiekben komoly elemzést követel majd annak kiderítése például, hogy a büntetésnek (halálraítélés, börtön, száműzetés, kitelepítés, kényszermunka, stb.) milyen arányban lehettek végrehajtvá, hiszen ez nemcsak a nagypolitikai megítélésektől, hanem a szervezeteken belüli erőviszonyoktól és érdekkonfliktusoktól is függött.

A központi utasításoktól függően a helyi NKVD szervek például versenyt folytattak azért, hogy ki tud több „népellenes”, „ellenforradalmár” bűnözőt leleplezni, vagy éppen ellenkezőleg, ki tudja nagyobb hatáskokkal leleplezni az előző – immár ábrándban lévő – NKVD vezetés túlkapásait a megújult vezetés előtt, s ezzel amnesztiát vagy elbocsátásokat kiharcolni, büntetésminősítéseket „átiratni”, embereket a táborokból az új központi direktíváknak megfelelően (háborús, népgazdasági, politikai-legitimációs, stb. szükségletek) szabadon bocsátani, esetleg „rehabilitálni”. (4. füzet 33–34. o.)

A háború eltérően hatott például a GULAG foglyaira, illetve a kitelepített kulákokra. Ebben az időszakban több, mint másfélszeresére nőtt az ellenforradalmi vagy államellenes cselekedetekért elítéltek száma, az ilyen okokkal rabságban tartottak akkor sem kerültek szabadlábra, ha lejárt a büntetésük. 1942–44 során az Állami Honvédelmi Bizottság 1942. január 10-i 1123cc rendelete alapján az NKVD alárendeltségében ún. *munkaoszlopokat* hoztak létre. Ide soroltak be több, mint 400.000 németet, finnt, magyart, románt, kalmüköt, tatárt, stb. (4. füzet 39–42. o.). Ezzel szemben a kuláktáborokban – ahol a férfiak fel voltak mentve a katonai szolgálat alól – csökkent a szabadulás iránti kérelmek száma, hogy így elkerüljék a frontra küldés veszélyét. Az NKVD lépéseket tett a fiatal kitelepítettek szabadon bocsátásáért, katonai nyilvántartásba vételükért. (5. füzet 58. o.)

A háború előrehaladtával a GULAG táborokban is megváltozott a helyzet.

Míg 1942–43-ban 157 000 elíteltet engedtek szabadon határidő előtt, addig 1944 júniusáig – az idejüket letöltöttékkel együtt – 975 000 embert adtak át a hadseregnek. (4. füzet 42. o.)

Érdeemes felfigyelni arra is, hogy a háború radikálisan megváltoztatta a foglyok között a férfiak és a nők arányát (a háború kezdetekor 93% volt a férfiak, 7% a nők aránya, 1944-ben 74% a férfi, 26% a nő), ami nyilvánvalóan új gondokat vetett fel a munkaelosztásban, egészségügyben, stb.

Fontos adalékokkal szolgálnak a tanulmányok ahhoz a régóta tartó vitához is, hogy e táborok mennyiben voltak tudatosan létrehozott részei az ún. „eredeti szocialista felhalmozásnak”, vagy döntően a politikai repressziót szolgálták. Az V. füzet kiemeli, hogy 1941-ben a Szovjetunió népgazdasági terve az ország ipari össztermelésében az NKVD-re 1,2%-ot osztott. Ennek megoszlása az egyes iparágazatokban nagyon eltérő volt. A szénbányászatban 4%, az olajkitermelésben 0,7%, a fakitermelésben, fafeldolgozásban 10–40%, a fényképezőgép-, filmgyártásban 100%, a nagy építkezésekben körülbelül 15%. (13–15. o.) Az említett műben Makszudov elismeri ugyan, hogy nem volt jelentéktelen gazdaságilag a kényszermunka, de rámutat arra, hogy annak bizonyítottan alacsony termelékenysége, a fogolyépítkezések gyakran „közönséges szovjet kényszermunka” jellege miatt kétségesek a korábbi nagyarányú becslések. (5. füzet 15–16. o.)

Mindenképpen differenciáltabb kép bontakozik ki, ha tudjuk, hogy a háború alatt, amikor a foglyok jelentős részét haditermelésre irányították át, több, mint 70 millió löszert, 25 millió aknát, 100 000 légbombát, 22 millió garnitúra egyenruhát, és emellett hatalmas mennyiségű egyéb anyagokat adtak át a hadseregnek. (4. füzet 44–45. o.)

Hasonló irányba mutatnak azok az adatok is, amelyek az egyes népgazdasági területeken foglalkoztatottak számának megoszlására, illetve százalékos arányára vonatkoznak.

A gazdasági racionalitásra való törekvést jelzi az a tény is, hogy a foglyokat igyekeztek saját szakmájukban fog-

lalkoztatni, s a közölt adatok szerint ez többé-kevésbé sikerült is.

A további kutatások várhatóan meg fogják erősíteni azt a véleményt, mely szerint a GULAG bizonyos mértékig „... a népgazdaság egyik lényegében önálló ágává vált, amelynek a fogoly személyében olcsó munkaerő állt rendelkezésre. Ennek az 'ágazatnak' segítségével nélkül gyakorlatilag lehetetlen lett volna megoldani a keleti és északi területek iparosításának egy sor feladatát.” (4. füzet 36. o.)

A kulákkitelepítések esetében hasonló szituációról van szó. A politikai megfontolások mellett nem voltak lényegtelenek a gazdasági szempontok sem. Erről tanúskodik az Oroszországi Népbiztosok Tanácsa 1930. augusztus 18-án hozott határozatának már a címe is: „Az északi, szibériai és Uralvidéki területeken foganatosítandó speciális betelepítési intézkedésekről”. A határozatból egyértelműen kiderül, hogy a „kulákügy” kezelését erőteljesen befolyásolták területfejlesztési, területmehódítási szempontok, amelyek a kulákokat – vagy a kuláknak „kinevezetteket” – a Szovjetunió „kényszerpionirjaivá” tették. E tekintben jelzésértékű az, hogy azokat a családokat, ahol nem volt munkaképes férfi, nem telepítették ki, illetve a család nem munkaképes tagjait igyekeztek a falvakban a rokonoknál elhelyeztetni, ha kölcsönös volt a kívánság, illetve a beleegyezés. (5. füzet 25–27. o.)

Az alábbiakban csak utalni tudunk azokra a fontos statisztikai adatokra és szempontokra, amelyek nagyon sok új ismeretet nyújtanak a népiértésbe torkollott politikai repressziókról és gazdasági „megfontolásokról”, amelyeket betetőzött a német megszállás kegyetlensége.

Zemszkov részletesen foglalkozik az ítéletek indokaival (ellenforradalmi tevékenység, az államigazgatás rendjének megsértése, garzdaság, spekuláció, lopás, hivatali és gazdasági büntett – ebbe beletartozott a 20 percnél több munkahelyi késés is –, személyiség elleni büntett, stb.).

Viszonylag gazdag adatokat találunk a foglyok nemek, korcsoportok, nemzetiségek, táborok, büntetésnemek, elítél-

és ideje szerinti, illetve iskolázottsági megoszlásáról. Mindezekben a tényekben nyomon követhető a szovjetunióbeli politika, a gazdasági-társadalmi változások folyamata.

Az iskolázottság alakulásánál például észrevehető a kulturális forradalom hatásai mellett az egyre agresszívebbé váló értelmiségellenes politika hatásai is. 1934 és 1941 között megháromszorozódott a felsőfokú végzettséggel rendelkezők száma, a középiskolát végzeteké pedig kétszeresére nőtt. (4. füzet 29. o.)

A borzalmak száraz tényekkel bemutatott statisztikái között is megdöbbentően hatnak az ún. GULAG-gyerekekről szóló számok. Egyes években az ott született gyermekek és a várandós nők száma jóval meghaladta a tízezret. Rendkívül magas volt a gyermekhalandóság. Ezeket a GULAG gyerekeket a táborok „csecsemőotthonaiban” helyezték el.

Érdekes utalások vannak a táboron belüli ellenállásra, az örök és a rabok arányára, illetve arra, hogy miként és milyen számban építették ki a besűgőhálózatot, milyen módon működött a foglyok önbíráskodása.

Végezetül meg kell említeni, hogy a szerzők röviden foglalkoznak a liberalizálás és a rehabilitálások kérdésével is. Kimutatják, hogy ezek a folyamatok is alá voltak rendelve a politikai szükségleteknek. E munkák számtalan forráskritikai problémát vetnek fel, amelyeket majd a további kutatómunkának és szaktudományos vitáknak kell tisztázniuk. Ezek után is megállja majd azonban a helyét az alábbi idézet, amely egyben előre vetíti a rendszer politikai és morális bomlásának árnyékát: „A rehabilitált kommunistákat, beleértve azt a néhány túlélő régi bolsevikot is, akinek tagsága a forradalom előttről datálódott, a párt- és államhatalom legalsó szervezeti közelébe sem engedték. A pártot és az államot továbbra is minden szinten, osztatlanul olyan emberek irányították, akik ilyen vagy olyan mértékben, közvetlenül vagy közvetve hóhérségédei voltak a korábbi politikai gyakorlatnak, vagy legalábbis a hóhérok protezsztájként kerültek pozícióba.” (4. füzet 67–68. o.)

Elemzések

Mivel a „Szovjet füzetek” egyik legfontosabb érdeme – nyugodtan mondhatjuk – naprakész volta, ezért meglehetősen nehéz szétválasztani az elemző részeket a prognózisoktól, hiszen az elemzések nagyon gyakran – hol implicit, hol explicit formában – magukban rejtik vagy kifejezetten sugallják a prognózist is.

Az e témával foglalkozó füzetek (1., 2., 3. és 6. füzet) szakmai megalapozottságát, hitelességét a történelmi múlt meghatározottságainak és a reálfolyamatok analízisének az összekapcsolása adja.

A peresztrojkról 1991 elején rendezett vitában többen is abban látták az orosz történelem alapparadoxonát, hogy a földrajzi-klimatikus viszonyok által is erőteljesen befolyásolt autochton fejlődés évszázados – látszólagos – változatlanságát reformkísérletek („peresztrojka”) sorozatai próbálták meg kimozdítani ázsiai-archaikus jellegéből. Ezek a reformkísérletek az esetek döntő többségében külső – katonai – kihívásokra adott válaszok voltak, s ebben az összefüggésben katonapolitikailag motiváltak és meghatározottak. Ebből a sajátos típusú modernizációs kényszerből nőtt ki a társadalmi reformok is. Mivel a társadalom nem volt belsőleg markánsan tagolt, ezért nemigen adódtak olyan rétegek és csoportok, amelyek számottevő társadalmi bázist alkothattak volna egy-egy reformtörekvéshez, aminek egyik következménye az lett, hogy a reformok – sokszor a szándékok ellenére – a meglévő kereteket szilárdították.

A fentiekkel szorosan összefügg az is, hogy a mindenkori legelső vezető („Első Mozgató”) a kezdeményezett reformokat csak a bürokrácia segítségével vagy ellenére tudta megvalósítani, ami rendkívüli módon korlátozta mozgásterét, állandó lavírozásra, az apparátussal és a hadsereggel való egyezkedésre kényszerítette, mivel erős bázissal rendelkező belső ellenzék nem volt.

A kelet-európai struktúrák ezen meghatározó jellege érvényesült a peresztrojka esetében is, azzal a nagyon lényegi különbséggel, hogy a mostani külső kihívás a világpiac és a technoló-

giai-informatikai forradalom modernizációs kényszere. Ez azt eredményezte, hogy a korábbi megoldások – az állam kezdeményező és irányító, a civil társadalom kibontakozását ellehetetlenítő szerepe – már nem alkalmazhatók, ez a típus kimerítette összes történelmi lehetőségét.

A gorbacsovi politika későn ismerte fel ezeket, s kezdetben ezért lavírozott az apparátuson belüli „jobb-” és „baloldal” között, s végül olyan kényszerpályára került, amelynek lényege: ha megkísérlí megbontani a struktúra bármely elemét, akkor összeomlik az egész. Ezért lett a gorbacsovi ingamozgás lényege a tettek elkerülése, s célja a túlélés.

Ebben a helyzetben a bázissal ugyancsak nem rendelkező liberális radikálisok sem tudtak valódi alternatívát felmutatni, illúzióik megvalósításához nem tudták megnevezni az eszközöket.

Részben a történelmi hagyományok, részben a szovjet hadiipari komplexum viszonylagos modernsége vezetett oda, hogy a törekvések egyik típusú legitimációja a katonai volt. Ugyanakkor éppen az e téren bekövetkezett lecsúszás tette szükségessé a legitimációváltást, az erdeti, lenini eszmékhez és gyakorlathoz való visszatérés meghirdetését is. Ez a törekvés taktikailag abban mutatkozott meg, hogy – miközben Gorbacsov meghirdette a vélemények pluralizmusát, nem vállalhatta a politikai pluralizmus programját – meghirdették ismét a „minden hatalmat a szovjeteknek” jelszót – ellensúlyozandó az apparátusok béklyójának szorítását. Maga a jelszó meghirdetése egyben megmutatta azt a pontot is, amin a peresztrojka elbukott: nem sikerült konkrét érdekekhez kötődő, ezek közé szerveződő tömegmozgalmra támaszkodnia.

Jelcin hatalomra jutása a furcsa puccsal annyiban teremtett új helyzetet, hogy egyelőre elreteszelte a teljes visszarendeződés lehetőségét, amitől adott esetben a birodalom összeomlását látó apparátusi jobboldal és a hadiipari komplexum nem zárkozott volna el.

Az alapkérdések azonban továbbra sem oldódtak meg: a gazdasági káosz

elkerüléséhez az apparátusok (az „átmentett” apparátusok) fenntartására, a központosítás megőrzésére szükség van, ami a demokratizálódási folyamat ellen hat, a birodalom bomlása a nemzetiségi ellentétek fényében permanens polgárháborús veszélyt hordoz, a modernizációs kihívás jellege megmaradt, és ez még a nagyhatalmi státusz megtartásának igényével is párosul. A liberális elképzelések – a külföldről is táplált illúziók – nem váltak be, felerősödtek az autokratikus, ideológikus megoldások veszélyei.

Perspektívák, prognózisok

A felelősen gondolkodó társadalmtudósok mindig is nagy óvatossággal jártak el a prognózisok készítésében, különösen ha az erősen kapcsolódott az aktuálpolitikához.

A kötetek szerzői általában tartották magukat ahhoz az elvhez, amit Krausz Tamás fogalmazott meg a legpregnánssabban, mely szerint nem vezethet eredményre, ha valaki Oroszország történetét, az ott zajló folyamatokat a nyugati fejlődési struktúrák és gazdasági formák alapján akarja megérteni. Az „orosz különösség és egyetemesség” belső összefüggéseit, sajátos, történetileg is meghatározott logikáját kell szem előtt tartani. (3. füzet 8. o.)

A lehetőségek megítélését általában a pesszimizmus hatotta és hatja át. Az alternatívák megfogalmazása a gazdasági-társadalmi, illetve a politikai kérdésekhez kapcsolódik – természetesen figyelembe véve ezek szoros összefüggéseit.

Általában egyetértés van abban, hogy a kibontakozás csak nagyon lassú, hosszú folyamat lehet, válságokkal, esetleg tragikus végkifejlettel terhes.

Abban már eltér a szerzők véleménye, hogy a három lehetséges „alaptípus” közül melyik megoldásnak van a nagyobb, realisabb esélye:

- a piacgazdaság, a kapitalizmus felülről való bevezetésének, ami esetleg nem nélkülözi a liberális meggondolásokat sem;

- egy „demokratikus sztálinista” koncepciónak, amely az állami beavat-

kozás túlsúlyán alapul, s ismét „tervszerűen” próbál megfelelni a modernizációs kihívásoknak;

- az állami tulajdon lebontásának oly módon, hogy a privatizáció nem csupán a bürokratikus burzsoáziát hozza létre, hanem tömegmozgalomra támaszkodva a közösségi tulajdon működőképes új formáit megteremtve elmozdul a régi struktúrák valóságos lebontása felé.

Nem zárható ki egy, a fentiek elemeit „keverő” megoldás sem. Valamennyi elképzelés magában foglalja rövid távon a régi államtest (3. füzet 53. o.) valamilyen formában való létét – a jelenlegi divergens tendenciák ellenére.

Minden szerző felhívja a figyelmet arra, hogy nagyon sok függ a nemzetközi hatásoktól, amelyek meg is könnyíthetik, de nagyon nehezé is tehetik egy kedvezőbb megoldás kialakulását – például az orosz nacionalizmus, messianizmus felerősítésével.

A recenziens álláspontja Szamuely László véleményéhez áll közel, aki így fogalmazott: „Ez a birodalom a világ kulturális, gazdasági fejlődéséhez képest egy lemaradó terület lesz: tehát gazdaságilag lemaradó vagy stagnáló...” „Ha perspektívában nézzük a dolgot, úgy nem állja meg a helyét, hogy a Szovjetunióban semmi nem történt, semmit nem lehet tenni. Mintha mindenfajta modernizálási kísérlet nyomtalanul tűnt volna el Oroszországbán.”

* * *

Egy ilyen rövid ismertető keretében csak futólag lehetett áttekinteni és érzékelteni e sorozat értékeit. Csak remélni lehet, hogy a Ruszisztikai Intézetnek a későbbiekben is sikerült megteremteni a Füzetek kiadásához az anyagi alapokat, hiszen – és ezt bizton állíthatjuk – a szükséges szellemi kapacitás rendelkezésre áll. Ezért a szerzőnek illik is visszaköznia a címben állítottakhoz képest: nem is jár annyira új utakon a magyar szovjetológia. Az ismeretek és a törekvések már korábban is sok színvonalas produktumot teremtettek.

S. Horváth Jenő

Mitől friss egy tudományos munka?

Kripjakevics I. P.: *Isztorija Ukrajini.*

Red. F. P. Sevcsenko, B. Z. Jakimovics, Lviv, „Szvit”, 1990. 520. (Pamjatki isztoricsji dumki Ukrajini)

Zsukovszkij A., Szubtelnij O.: *Narisz isztoriji Ukrajini.*

Red. Ja. Hricak, O. Romanyiv. Lviv, „NTS”, 1992. 230. (Ukrajinoznavcsa biblioteka NTS. I.)

Az alábbi sorok írója nem történész. S hogy baráti felkérésre mégis elvállaltam, hogy két új ukrán nyelvű történelemkönyvről leírom reflexióimat: e döntésben nem a más tudományokba való belebeszélés vágya, hanem e folyóirat olvasói (közöttük: történész kollégáim) figyelme felkeltésének szándéka volt a meghatározó. Ha itt-ott az illónél szubjektívabb lennék, annak még az is lehet a magyarázata, hogy a keleti szláv népek történetében fellelhető kulcsproblémák rendszerint a(z) általam művelt) nyelvtörténetben is megvan a lenyomatuk, és mindig bosszantó, ha e kérdések tárgyalásánál a tudományos igényesség csorbulása következik be.

* * *

Az elmúlt egy év alatt két új Ukrajna-történet is került a kezembe. Az egyik Ivan Petrovics Kripjakevics műve, a címe fordításban: *Ukrajna története*. Az 520 oldalas munka az egyetemi könyvkiadó gondozásában jelent meg Lvivben, 1990-ben. A másik műnek két szerzője ismert: Arkagyij Zsukovszkij és Oreszt Szubtelnij (mindketten kortárs emigráns történészek), a cím pedig:

Ukrajna történetének áttekintő vázlata. A 230 oldalas munkát a helyi Tarasz Sevcsenko Tudományos Társaság jelentette meg Lvivben, 1992-ben. Sajnos, a könyv szerkesztői – mint megtudjuk: a szerzők hozzájárulásával, és részben más munkáik felhasználásával – az eredeti szöveget „minimális, feltétlenül szükséges” kiegészítésekkel toldották meg. Ez még nem volna okvetlenül baj, ha megtudhatnánk – legalább egy-egy lábjegyzet erejéig –, hogy hol és mit változtatnak. Ennek hiányában a megjelent könyv sokat veszít tudományos értékéből. Ám hogy mégsem lehet mellette szó nélkül elmenni, azt a 2. oldalon olvasható mondat indokolja: eszerint a könyvet az ukrán oktatási minisztérium a közép- és felsőfokú iskolákban tankönyvnek ajánlja.

Vitathatatlan tehát, hogy a két munka közül Ivan Kripjakevicsé a jelentősebb. De ki valójában a szerző?

Ivan Kripjakevicsben Mihajlo Hrusevskijnek, a valaha élt legnagyobb ukrán történésznek a legkiemelkedőbb tanítványát tisztelhetjük. 1886-tól 1967-ig tartó életének legnagyobb részét Lvivben tölti: itt született, itt végzi – a lengyel nacionalizmus szellemét árasztó – iskoláit (ami pusztas jótkonyan hat ukránságának tudatos vállalására), itt kapcsolódik be 16 éves korától a Sevcsenko Tudományos Társaság munkájába (a társaság elnöke ekkor éppen későbbi egyetemi oktatója, majd tudományos témavezetője, Mihajlo Hrusevskij). Már végzett tanárként itt vesz részt 1921-től az ukrán egyetem szervezésében (melynek történeti tanszékét 1939-től vezeti), s ez az a város, ahol az Uk-

* Az ukrán nevek magyar átírását az Akadémiai Kiadó által 1985-ben Budapesten megjelentetett A cirill betűs szláv nyelvek neveinek magyar helyesírása c. útmutató (főszerkesztő: Hadrovics László) alapján végeztem. Ennek a könyvnek a példatára azonban ukrán földrajzi neveket nem tartalmaz, mivel az alkotók azon az állásponton voltak, hogy azokat az orosz elnevezésből kiindulva kell magyarra átírni. Ez a nézet ma már mindenképpen elavult, s éppen ennek az útmutatónak a szerkesztője, Zoltán András hangoztatta nemrég egy beszélgetésen, hogy a kiadvány ennek megfelelő módosítása elkerülhetetlenül szükséges. Ezért én az ukrán földrajzi neveket az ukrán elvezéstartól kiindulva írom át – az útmutató személynevekhez adott tanácsai szerint. Ettől csak akkor térek el, ha valamely földrajzi névnek van a magyarban már meghonosodott alakja (pl. Kijev).

rán Tudományos Akadémia Történeti Intézetének tagozatvezetője lesz 1940-ben. És Lvivben érik a 30-as és 40-es években meg-megújuló igazságtalan támadások is.

Először 1934-ben magát Kripjakevicset bélyegzik fasisztának a kijevi hivatalos tudós körök (ám vitathatatlan tekintélye ekkor még felülkerekedik az alaptalan vádaskodásokon), majd 1946-ban, amikor az ukrán értelmiséget burzoá nacionalizmussal vádolják, a lvivi akadémiai intézmények válnak a „belső ellenségtől való” tisztogatások áldozatává. 1947-ben Ukrajna Kommunista Pártjának Központi Bizottsága határozatban ítéli el az akadémiai történeti intézet „politikai hibáit és nem kielégítő munkáját”, s Kripjakevicset személyesen azért, mert „Hrusevszkij tudománytalan nézeteit” propagálja. Ekkor azonban már Kijevben él: a lvivi intézet felszámolásakor Kijevbe deportálták. Ebben az időben a kijevi újságok arról cikkeznek, hogyan törekszik Kripjakevics professzor arra, hogy „szovjet tudóssá váljon”.

Bár 1948 közepén visszatérhet Lvivbe (ahol hamarosan kinevezik az Ukrán Tudományos Akadémia lvivi társadalomtudományi intézetének igazgatójává), pályája végleg kettétörik: az egyetemi előadásokról vagy az annyira szeretett tudományos-népszerűsítő munkáról le kell mondania; csak kutatnia szabad. Kiadásra váró műveit a szerkesztők átdolgozzák (oldalakat kihúznak, hozzáírnak, átszerkesztik őket), így jár a perejaszlavi gyűlés évfordulóján (1954-ben) megjelenő Bohdan Hmelnickij monográfiája is, amin pedig három évtizeden át dolgozott.

Kripjakevics Ukrajna története 1938-ban jelent meg először. A mostani tehát valójában a könyv második kiadása.

A munka 1918-ig követi nyomon a térség történetét. Ez 277 oldalt foglal magában; csaknem ugyanennyi a szerzőt méltató előszónak, illetve a kötetet záró jegyzeteknek, a név- és földrajzi mutatónak, a fejedelmek és metropoliták adatait tartalmazó táblázatoknak, vala-

mint a mellékelt történelmi térképeknek az együttes terjedelme.

Kripjakevicset elsősorban az ukrán államiság kialakulása és fejlődése érdekli, s ez észrevehető műve belső arányain is: igen részletesen foglalkozik a törzsi-nemzetségi korról és a fejedelmi állammal (a kezdetektől a XIV. század közepéig), valamint a kozák állammal (a XVII. század közepétől a XVIII. század végéig). Kevesebb figyelmet szentel viszont a litván és lengyel uralomnak (a XIV. század közepétől a XVII. század közepéig terjedő időszaknak), továbbá a XIX. századnak. Ez azonban munkájának előnyére is vált: olyan kérdéseket jár körbe alaposan, amelyek hosszú ideje állnak szenvedélyes (sajnos, igen gyakran nemcsak tudósok közötti) viták keretében. Emeljünk ki kettőt közülük: a kijevi állam létrejöttének körülményeit és az 1654. évi perejaszlavi gyűlésen hozott döntést.

A szerző igen nagy részletességgel vizsgálja azt, hogyan milyen nyomai vannak az államiságnak a keleti szlávoknál a Kijevi Rusz megalakulása előtti időszakban. Megállapítja, hogy a térség korai államalakulatai közül sem a görög kolóniáknak, sem a szkítáknak nem volt hatásuk a későbbi szláv államszerveződésekre. Kimutatható viszont a gót befolyás (elsősorban a haditechnika és a katonai szervezés területén), a keleti szláv nyelvekben a kard, sisak és fejedlem jelentésű szavak gót eredetűek. (Itt meg kell jegyezni, hogy a mecs 'kard' szó germánból való származtatása erősen vitatott.) Kripjakevics külön figyelmet szentel annak is, mutatható-e ki valamiféle kapcsolat a keleti szlávok első államalakulata (az ant állam: a IV. sz. végétől a VIII. sz. elejéig) és a másfél-száz évvel később megszülető Rusz között, ám hipotézise, ami szerint ez azért feltételezhető, mert mindkét állam politikájában jelen van a Fekete-tenger partvidékének birtoklására irányuló törekvés, nem meggyőző (oldalakkal később maga a szerző bizonyítja, hogyan jelentkezik természetesen módon a tengerhez való kijutás igénye egy igen aktív keres-

kedelmet folytató állam életében). Az antok államát azonban megdönti a Kelet felől érkező avar támadás, s ez a sztyeppe elnéptelenedéséhez is vezet: az itt élt szláv lakosság zöme Észak felé menekül. (Igen szemléletes, ahogyan erről Krijakevics ír: „Hunok, avarok, bolgárok, magyarok, besenyők: ez a sora azoknak a hírhedt nomádoknak, akik újabb és újabb hullámokban özönlöttek ázsiából Ukrajnára és semmisítették meg a frissen települt életet.” (30.o.) Megjegyzendő, hogy a hunok még a gót birodalomra mértek végzetes csapást.) A törzsi államok kora következik, amiről igen kevés az információnk. A szláv törzsek azonban sorra a kazárok adófizetői lesznek. Végül a kazár uralomnak a normann hódítás vet véget: Rusz néven – skandináv vezető réteggel – új állam alakul.

Krijakevics – osztva azt a szemléletet, amelyet a krónikákban is megtalálunk – kiemeli: a normannok és a szlávok találkozása valószínűleg békés körülmények között zajlott, a szlávok – a kazár függéstől való szabadulás reményében – harc nélkül engedték át Kijevet. Itt szóvá kell tenni, hogy Krijakevicsnél Kijev és a Rusz elnevezés túlságosan is összekapcsolódik. A keleti szlávok őskrónikája viszont a 862. esztendő kapcsán még arról ír, hogy 3 varég testvér elfoglalja „egész Ruszt”, s egymás között így osztja meg a hatalmat: a legidősebb, Rurik Novgorodban uralkodik, testvérei pedig Beloozeróban és Izborszkban (azaz, szintén északi városokban). Kijev majd csak ezt követően kerül a normannok kezére, fejedelmi központ pedig a Rurikot követő Oleg alatt lesz – 20 évvel később! Ezért nem tudok egyetérteni az ilyen megfogalmazással: a kazár uralmat követően „a kijevi állam Rusz néven nyerte vissza függetlenségét és hatalmát” (36.o.).

A Kijevi Rusz létrejöttében a normannok szerepe, Krijakevics megítélése szerint, az ország egyesítése és az állam – a hatalom katonai jellegének megfelelő – újjászervezése volt. Ezt a gesztust, vagyis a skandinávok állam-

teremtésben játszott döntő szerepének beismerését nyilván annál is könnyebb a történésznek megtennie, mert a korábbi szláv államalkotó tevékenységet pontosan ismeri és értékelni tudja. Másrészt – ezt is hangsúlyozza Krijakevics – annak ellenére, hogy az uralkodó réteg skandináv, a korábban főszerepet játszó szláv törzsi vezetőket kezdettől fogva nem nélkülözik: hiszen az ő kezükben van az ország gazdagságát biztosító kereskedelem (külföldi kapcsolataikkal együtt), s rájuk hallgat a lakosság. Ezért a szlávok fokozatosan visszakerülnek a legfontosabb beosztásokba; a X. század második felében uralkodó Szvjatoszlavnak már szláv neve van, s 1036 után a krónikákban már egyáltalán nem találunk olyan személyt, akinek neve skandináv lenne. S az államszervező munka még mindig folyik: ebben az időben áll össze az Orosz Törvénykönyv. Vagy gondoljunk arra, hogy 988-ban Vlagyimir teszi államvallássá a kereszténységet (ami addig egyike volt a Kijevben egymás mellett élő vallásoknak). Ezzel kapcsolatban Krijakevics felhívja a figyelmet a nép (erőszakos) megkeresztelésének belpolitikai vonatkozására: a törzseknek külön szokás- és hitviláguk volt; a kereszténység mint törzsek feletti vallás az ország egységét is erősítette.

E mellé az árnyalt kép mellé érdemes összehasonlításul odatenni azt, amit Arkagyij Zsukovszkij vázol fel (Szubtelnij az 1648–1917 közötti időszakot dolgozta fel, a korábbi és későbbi korok története Zsukovszkij munkája). Zsukovszkijnál a normannoknak az államalkotásban játszott szerepe nem világos. Egyrészt elismeri, hogy a varég származású fejedelmeknek és kíséretüknek nagy jelentőségük volt a Kijevi Állam berendezkedésének kialakításában, másrészt viszont nem osztja azt az őskrónikára visszanyúló szemléletet, amely szerint – többek között – az államot a normannok szervezték volna meg. Mivel azonban Zsukovszkijnál nem követhető nyomon a krijakevicsi alapossággal a szlávok több évszázados államformáló múltja, hiányzik annak a szerepnek

a bemutatása, amelyet a törzsi vezetők játszottak a IX. század második felében és a X. században, ezért álláspontja nehezen érthető. Ráadásul, mintha a történész viaskodna benne a propagandistával, amikor ilyeneket ír: „Az ukrán historiográfia egészében az antinormann teória híve” (13. o.) – akár a Kijevben 1953-ban kiadott az Ukrán SZSZK történetének I. kötetét olvasnám: „a szovjet történészek teljes mértékben leplezték a ‘normann teória’ tudományos alaptalanságát és politikailag káros voltát” – (53. o.). Szintén nem tudok mit kezdeni ezzel a megállapításával: „Jarosláv idején a Kijevi Államban talán az egyik legfontosabb változás volt az, hogy átalakult szláv állammá” (19. o.). Abban viszont teljesen egyet tudok érteni Zsukovszkijjal, hogy a keleti szláv törzsek egyesített államát tekinti Rusznak (15. o.).

Ezek után térjünk rá a másik kulcskérdés vizsgálatára, az 1654. évi perejaszlavi gyűlés értékelésére. Bár Szubtelnij ezzel külön nem foglalkozik, álláspontja mégis sejthető, miután csak annyit derül ki számunkra, hogy a Moszkvával való egyesülésre más szövetség hiányában kényszerül Bohdan Hmelnickij, s ezt a kapcsolatot néhány év múlva már fel akarja bontani (45. o.). Kripjakevics viszont külön alfejezetet szentel ezen történelmi esemény értékelésének: „A Moszkvával való szövetség az ukrán politika józan, reális megfontolásainak következménye. Alapjául semmiféle érzelmi jegy nem szolgált. Nem volt ez ‘a levágott ágnek az anyatörzsszel való’ semmilyen egyesítése, ahogyan azt később kísérelték meg ábrázolni a cár habókolói, sem az elszakított földeknek a régi birtokosok uralma alá való vissza-kerülése. Ugyanígy szó nem volt a pravoszláv egyház felszabadításáról: az ukrán és a moszkvai egyház életkörülményeiben olyan mély különbségek voltak,

hogy a Moszkvával való kapcsolatokat leginkább a kijevi papság ellenezte. Maga Hmelnickij sem szívesen vállalta a cári vazallus szerepkörét és nem gondolt arra, hogy engedelmességen Moszkva irányításának. Mint összes korábbi politikai manővere során, most sem foglalkozott a kényszerű kötelezettségekkel, hanem saját, hatalmát és államát erősítő útját járta. A Moszkvával kötött szövetség a Lengyelországgal való teljes szakítást jelentette. Az ukrán politika végleg megszabadult a lengyel hagyományok befolyásától és saját céljai szerint alakulhatott. A moszkvai rezsim még annyira új volt, hogy ezt nem akadályozhatta” (179.o.).

Végezetül még néhány szót Zsukovszkij és Szubtelnij könyvéről. Ez a monográfia nagyon aránytalan: „Az ukrán állam újjászületése” c. fejezet (az 1917–1920 közötti események története) például a könyv 18 százalékát foglalja el. Ám vannak a XX. századi történelemlírásnak más furcsaságai is: a II. világháború idején a keleti fronton történtek például gyakran „német–bolsevik háború” néven kerülnek említésre. A leg súlyosabb fogyatékoságnak azonban azt tartom, hogy a műből a XX. századra szinte teljesen eltűnik a gazdaságtörténet.

Ivan Kripjakevics: Ukrajna története című 55 esztendővel ezelőtt megírt monográfiáját tehát melegen ajánlhatom az olvasó figyelmébe: a történész számára egyenesen nélkülözhetetlenek látom. Arkagyij Zsukovszkij és Oreszt Szubtelnij vázlatos Ukrajna-történetének talán csak a XX. századi politikatörténethez kapcsolódó számos adat az érnyeg; ezt a részt mindenestre érdemes lenne egy évtized múltán új kiadásban látni: szemléletén bizonyára sokat formálna a jótékony hatású idő.

Kocsis Mihály

Sztolipin és az orosz modernizáció kérdése

Sztolipin P. A.: *Nam nuzsna Velikaja Rosszija...: Poln. szobr. recsej v Goszudarsztvennoj dume i Goszudarsztvennom szovete. 1906–1911.*

Moszkva, „Mol. gvargyija”. 1991. 411. (Zvonnyica; Antologija russzkoj publicisztiki)

Oroszország nem kapta meg a reformokhoz a Sztolipin által megkövetelt „hús nyugodt évet”, és ennek okai azoknak a külső és belső tényezőknek a komplex együtt hatásában keresendő, amelyek feszítő nyomása alatt az orosz modernizációs elképzelések választ kerestek a nyugati kihívásokra. A sztolipini reformok szerves részét képezik annak az ellentmondásos folyamatnak, amely már Nagy Péter óta formálta az orosz politikai gondolkodást és a Nyugat-Európával szembeni önmeghatározás sajátosan orosz változatát produkálta a centrum – periféria viszonyrendszerében.

Pjotr Arkagyjevics Sztolipin személyének és korának megítélésében nagy a szóródás a kortársak és a történészek körében. A legtöbbet valószínűleg a szovjet történetírás ártott azzal, hogy Sztolipin politikai tevékenységét a „sztolipini reakció” sablonába zárta, és ezzel lehetetlenné vált annak a nagyon is szükséges műveletnek a végrehajtása, hogy „harag és részrehajlás nélkül” megállapítható legyen: Ki is volt valójában P.A.Sztolipin, a ráaggatott mítoszok és legendák nélkül? Az 1905 utáni korszak és annak valószínűleg legnagyobb kaliberű államférfiának megítélésében az irracionális, erősen átpolitizált elemek nem csak a marxizáló történetírásnak voltak a jellemzői; az szélsőséges megközelítések másik negatív példája szerint „Sztolipin a Wall Street-i zsidó [sic!] bankárok áldozata lett, akik így

akartak megszabadulni Oroszország gazdasági konkurenciájától.”

A „szélsőjobboldali reakció bonapartista kurzusát” megvalósító Sztolipin valós személye teljesen háttérbe szorult és olyan jellemzőkkel lett félruházva, amelyek a politikai szféra leírására sem alkalmasak vulgáris jellegük miatt, nem-hogy az individuum vagy akár a „homo politicus” megítélésére. A Sztolipin család erős rokoni és baráti szálakkal kötődött az orosz történelem ismert, nagy alakjaihoz: Lermontov nagyanyja született Sztolipin volt, apja Lev Tolsztoj barátja, nagyapja a XIX. század eleje nagy jogreformerének, M. Sziperanskijnek a barátságát mondhatta magáénak. Pjotr Arkagyjevics nem követte családjá klasszikus tradícióit: sem diplomata nem lett, sem katonai szolgálatba nem állt. SzentPétervárott az egyetemen fizikát és matematikát tanult, de széles természettudományos érdeklődését mutatja, hogy hallgatott még többek között zoológiát, botanikát; kémiából Mengyelejevnel abszolválta vizsgáit. Az egyetem után mégis állami szolgálatot vállalt, és 1902-ben már grodnyenszki, majd 1903-ban szaratovi kormányzó, óriásit lépve előre ezzel a hivatali-politikai ranglétrán.

A XX. század elejének két legnagyobb tehetségű államférfia Sz.J. Vitte és Sztolipin volt, akik közül – és nem csak az utóbbira ráakodott negatív értéktételek miatt – Vitte csillaga ragyogott a legfényesebben. Vitte 1906 novemberében kiadott, még a forradalom előtt elkészített reformjait – tévesen – a sztolipini reformok részének tekintették. Vitte nem is tudott személyes harag nélkül viszonyulni Sztolipinhez, akiről azt tartotta, hogy „meglopta” őt. Pedig Sztolipin 1902-ben, amikor két nézet ütközött az obscsinákról a nagypolitika szintjén, Vitte és nem pedig a „főnöke” (Pleve) pártján állt. Pleve azon politikai

körök érdekét képviselte, akik meg akarták őrizni a paraszti obszcinákat, és a széteső bojárirtokokat akár állami támogatással is fenn akarták tartani. A földesúri érdekek védelmében ezek a körök a rendőri eszközökben látták a paraszti érdekek tompításának leghatékonyabb módját. A cár inkább belügyminiszterét támogatta a Vitte által artikulált irányvonallal szemben, az utóbbi pedig határozottan fellépett az obszciná archaikus intézményének fenntartása ellen. Vitte az érdekeltég megteremtését látta a paraszti földtulajdonban, aktivizálni akarta a parasztagazdaságokat a parasztbankok segítségével.

Sztolipint a szaratovi kormányzói székben éri az 1905-ös forradalom. Tevékenységére ekkor az a jellemző, hogy egyaránt fellép a bal- és jobboldali szélsőségekkel szemben, de gyakrabban hívta ki a hadsereget a forradalom, mint az un. „feketeszásasok” ellen. Ritka, szédítő karriert fut be 1906-ban: áprilisban már belügyminiszter, két és fél hónap múlva a minisztertanács elnöke. *„Először megnyugvás, utána – reformok”** hangzott az ars poeticává tömörített politikai programja. A „megnyugvás” érdekében használt eszközök (rögtönítélő katonai bíraskodás) tulajdonképpen kimerítették az önkényuralom eszköztárát és nagymértékben hozzájárultak ahhoz, hogy az orosz kormány első emberét „véreskezű szörnyként” lehessen beállítani. Bár a rögtönítélő bíróságok határozatait aláíró katonai körzetparancsnokok szerepe meghatározó volt, Sztolipint *politikai felelősség* terheli a történetekért; a cél-eszköz reláció örök politikusi dilemmájában nem tudott, nem is akart újat felmutatni. A kitűzött politikai cél (reformok) megvalósítása érdekében az előfeltételek (nyugodt társadalmi környezet) kialakításakor tudatosan vallotta és vállalta a hatalom jogát a kényszerítésre, az erőszak alkalmazására.

Sztolipin *politikai halott* volt, amikor 1911 augusztusában Kijevbe utazott a II.Sándor által kiadott liberális

reformok 50. évfordulóján rendezett ünnepségekre, ahol merényletet követtek el ellene az operában. Személyes tragédiája, hogy nem tudott túlélni a ráosztott szerepkörön, tulajdonképpen a cár és a bojárak „intézője” volt, akiknek nem volt szükségük egy ilyen kvalitású áldozatra. A legbefolyásosabb körök mereven elzárkóztak a politikai szféra bármiféle modernizációjától, mondván, *hogy nem törvényeket kell hozni, hanem igazgatni*. A cár sem volt a sztolipini reformok pártján: mindentől viszolygott, ami az alkotmányos monarchia irányába mutatott. Pedig Sztolipin nem akarta az önkényuralom alapjait megváltoztatni, csak a nagyobb hatékonyság érdekében modernizálni. Az első és második Állami Duma nem felelt meg az önkényuralomnak. Egy konformabb alapállás kialakításához Sztolipin szerint is minden eszköz megengedhető volt. Az 1907. június 3-i új törvények a dumaválasztásokhoz valóságos államcsíny alapját képezték és egyben a forradalom végét jelentették most már Sztolipin szemében is: jöhettek a reformok.

A hatalom viszonya az erőszak monopóliumához

A politikai közeg alapvető és az 1905 előtti viszonyokhoz képest reménykeltő megváltozását jelentette a дума intézményének megjelenése. Szerevény jogosítványai ellenére olyan politikai kultúrát formáló elemi jelentek meg a parlamenti jognak, mint például az *interpelláció*. 1906. június 8-án Sztolipin ilyen kérdésre adott válaszában magyarázza, bizonygatja egy konkrét eset kapcsán a rendőrség fellépésének jogosságát. Fontos momentum, hogy egy képviseleti szerv beszámoltatja a végrehajtó képviselőjét, hogy jogszerűen jár-e el a rendőrség. Az interpellációra adott válaszban is új, szokatlan elemek vannak: A kérdést ki fogják vizsgálni, *a tényállást bíróság fogja megállapítani*, addig is saját hatáskörben felszámolják a rendőrség önállósult, politikai jellegű te-

*Az idézetekben szereplő kiemelések mindenütt tőlem származnak

vékénységét. Sztolipin még ezen is túlmegegy és elismeri az interpelláció jogosságát, mert az adott ügy – függetlenül a vizsgálat eredményétől – kiváltotta a társadalom rosszallását. Már itt megjelenik *a rend érdekében alkalmazott kényszerítés a végrehajtó hatalom részéről* Sztolipin érvélesében. Ha a rendet minden eszközzel megbontják, akkor a végrehajtó hatalom nem mondhat le az erőszak legitim alkalmazásáról, mert akkor fegyvertelenné válik, ez pedig az állam dezorganizációjához vezet. Bár – teszi hozzá – a hatalom nem szolgálhat célként. „A hatalom eszköz az élet megőrzése, a rend és a nyugalom fenntartása érdekében, ezért az erőszak és az önkényuralom elítélésénél nem lehet nem számolni a kormányzat hatalomnélküliségének veszélyességével. A hatalom tehetetlensége anarchiához vezet, a kormányzat a hatalom szerve, amely a törvényekre támaszkodik. A nyugalom és a törvényesség fenntartásának szent kötelessége és minden ez irányba ható erőfeszítés nem a reakciót szolgálja, hanem a reformok kiszélesítésének nélkülözhetetlen eszközei.” (40. o.)

A jog növekvő szerepére való áttételes utalások után konkrétan is foglalkozik a *jogállamiság* problémájával. Távolról sem felelt meg a realitásoknak, és a képviselők fűttyel honorálták Sztolipin azon kijelentését, hogy: „Nincs jogom a törvényhozó hatalom megszerzésére, a törvényeket megváltoztatni nem tudom. *A törvényeket megváltoztatni és ez irányba tenni: önök fognak.*” (42. o.) A törvénytervezetekenél elsőrendű fontosságúnak minősíti az *állam érdekeit*, és ezután lehet csak figyelembe venni „minden érdeket”. Nem tudni, hogy mennyire szolgált a dumaképviselők megnyugtatóására, és mennyi volt a valós politikai szándék az alábbi, az oroszországi viszonyok között forradalmi számító gondolatok mögött: „A Monarcha akaratából hazánknak jogállam-má kell válnia, mert amíg írott törvény nem határozza meg a kötelezettségeket és nem védi az egyes orosz alattvalók jogait, ezek a jogok és kötelezettségek

egyes emberek értelmezésétől és akaratától fognak függeni, azaz nem lesznek szilárdan definiálva.” (51. o.)

Sztolipin, úgy tűnik, a fokozatos átmenet megvalósításával képzelte el az utat a jogállamisághoz, számolva a régi és az új ütközésével a jogrendszer modernizálásánál. Ezt a konfliktust oldandó, a jogi normákat, amelyek új alapokra helyeznék a társadalom és az állam viszonyát, a cár hagyja jóvá. Oroszország az „...átalakulás, következképpen az erjedés és az elégedetlenség állapotában van.” (50. o.) A kormány tervezte az *alapjogi törvényhozás* bevezetését, taxatív felsorolva, hogy ez alatt érti az egyéni és kollektív szabadságjogok számos formájának megadását. A reformtervek körébe tartozott az államigazgatás megreformálása és a közigazgatási bíráskodás bevezetése is.

A peresztrojka reformtörvényeinek bevezetése során – s erre többször is szükségesnek tartja felhívni a képviselők figyelmét Sztolipin – a kormány szigorúan tartani fogja magát a törvényességhez. Visszautasítja azt a vádat, hogy Oroszországban *keleti despotizmus* van és *rendőrállam*. A „... felépítmény, amelyben élünk, – képviseleti, amelyet az önkényuralkodó monarcha adományozott, következképpen mindenki számára kötelező.” (103. o.) A tétel gyakorlatilag bizonyíthatatlan volt, mivel nem felelt meg a valóságnak, ezért a pusztá kinyilatkoztatás nem éppen megfelelő erejére volt kénytelen hagyatkozni, csakúgy, mint a rendőrállam vádjára sem volt elegendő argumentum a „nem úgy van”.

Feszegették-e a reformok az autokrácia kereteit? Lehet-e modernizálni úgy, hogy egyben ne sérüljön a cár szuverenitása? Ha fel is tette valaha önmagának Sztolipin ezeket a kérdéseket – márpedig beszédeinek érvrendszerre enged következtetni – a válaszok hangos megfogalmazásánál a hangsúly fokozatosan eltolódik abba az irányba, ahol már nincs értelme reformokról beszélni, azaz a status quo ante 1905 reprodukálásának irányába. Az Állami Dumában és

a Kormányzótanácsban tartott beszédek súlyponteltolódása arra enged következtetni, hogy Sztolipin és a mögötte álló érdekkörök esetleg elképzelhetőnek tartották eleinte, hogy egy hosszú átmeneti időszak („húsz nyugodt év”?!) után Oroszországban a jogállamiság meggyökeresedik. A reformretorika radikalizmusát viszont már a kezdetekben gyengítette az hogy a cár túlsúlyos politikai pozíciói nem látszottak gyengülni, sőt a reformkoncepciók is innen eredeztették legitimitásukat. Míg az alapjogi törvényhozás, a képviseleti rendszer és a jogállamiság a kor jogpozitívista felfogásának megjelenését jelzik Oroszországban is, addig a hangsúly az állam és a civil szféra viszonyának rendezéséről fokozatosan áttevődik az állam szerepvállalására a modernizáció folyamatában, miközben maga a modernizáció is elveszti eredeti jelentését és archaikus tartalommal töltődik fel. A jog, a reformok, az állami felépítmény az önkormányzatok reformjának célja *új erőt, új csillogást adni a cári Oroszországnak*, de tradicionális alapokon, mert az orosz útról való letérés veszélyes.

A modernizáció racionális mozzanatai, bár megmaradnak, egyre inkább alárendelődnek, eszközzé silányulnak a nagyorosz nacionalizmus és birodalom nagyhatalmi státusának szolgálatában. „Amikor az ember beteg, szevezetét méreggel kezelik.” – gyózködi Sztolipin a képviselőket. „Nincs olyan állam, amely ha alapjaiban rendül meg, ne nyúlna jogosan a rendkívüli eszközökhöz, akár a *diktatúrához*, hogy a veszélyt, a szétesést elkerülje. Ekkor az „állami szükségyszerűség” a jog fölött áll.” (74. o.)

1910 (!) márciusában a helyzetet úgy ítéli meg, hogy „... ott, ahol a *forradalmi vihar még nem csitult el*, ott ahol még bombák robbannak, ... ott, ahol a szociális forradalom zászlaja alatt rabolják a békés lakosokat (?!), ott természetesen a kormány erővel tartja és fogja fenntartani a rendet, *nem szentelve figyelmet a reakcióról szóló sirámoknak.*” (263-264. o.)

A dumában elmondott beszédek jellemzője az, hogy Sztolipin hajlamos volt állam- és jogtudományi előadásokkal traktálni hallgatóságát, és erős késztetést érzett a historizálásra, mely utóbbi – nacionalista, nem ritkán demagóg volta miatt – mindig tapsot aratott a jobboldalon és a centrumban. Az érvelés politikai kultúrája úgy hanyatlott beszédeiben, ahogyan nőtt a szerepe az irracionális szimbólumoknak, és ahogy a címzettek körének „átrostálásával” meg nem teremtdött a III. Duma sokkal megértőbb befogadó közege.

1911 márciusában az állam definiálását már a XIX. századi szlavofileket idéző módon kísérli meg: „...az államot úgy is el lehet képzelni, mint erőt, mint olyan szövetséget, amely a népi, történelmi kezdetekre épít. Az ilyen állam, megvalósítva a népi örökséget, akarattal rendelkezik, a kényszerítés erejével és hatalmával bír, az ilyen állam hozzáidomítja az egyes egyéneket és csoportokat jogait az egész jogaihoz. Ilyen egésznek tekintem Oroszországot.” (340. o.) Ebbe a kontextusba már sokkal könnyebb volt behelyezni az önkényuralkodót: „Én, uraim, mindig nyílt ellensége voltam és leszek a jog lerombolásának, ... *de nem történelmi hiba-e, uraim, még ha nem is tudatos, lefegyverezni a Monarchát*, megfosztva a rendkívüli körülmények között reá jellemző jogától?” (347. o.)

Elveszett az eredeti lendület, ez már nem az a Sztolipin, aki lehetetlennek tartotta a rendkívüli eszközök állandóvá tételét két ok miatt is: 1) Azok hosszú távon úgyis veszítenek erejükből; 2) Rossz hatással van ez a népre, amelyet inkább törvényekkel kell nevelni ...

„Nekünk hatalmas Oroszország kell!”

Sztolipin beszédeiben 1907 után egyre több a nagyorosz nacionalista felhang, a szlavofil frazeológia. Felállítja azt a tézist, hogy az orosz önkényuralom fejlődőképes. A különböző korok önkényuralkodói nem hasonlíthatók össze, hiszen Oroszország mindig nőtt,

fejlődött, s ezzel együtt változott és fejlődött a Legfelsőbb Cári Hatalom is. Az orosz történelmi tradíciókhoz való viszonzatérés képezi a talajtan szocializmus ellensúlyát. „*Nem kell az orosz gyökerekhez idegen országbeli virág.*” (107. o.)

Figyelme egyre inkább a birodalom belső homogenitásának megteremtése felé fordul. Így érinti mind több beszédében a „nyugati határvidékek kormányzóságainak”, valamint a Baltikumnak és Finnországnak a közjogi helyzetét. Példaként állítja az angol *Colonial Validity Act-et*, amely csak akkor ismeri el a gyarmatok parlamentjei által hozott törvények érvényességét, ha azok nincsenek ellentmondásban a brit parlament törvényhozási aktusaival. Valójában ennél sokkal többről volt szó az említett kormányzóságok esetében.

A zemsztvok intézményének kiterjesztése a nyugati kormányzóságokra úgy jelenik meg Sztolipin elképzeléseiben, mint a lengyel politikai hegemonia megtörésének egyik lehetséges eszköze. A kormányzóságok lengyellé válásának rémét festi fel a dumában. *Az oroszosító politika paradox mellékáramlataként megjelenik a „politikai és társadalmi elnyomásban” (sic!) élő orosz elemek érdekének védelme.* Oroszországnak történelmi jogai vannak ezekre a területekre, amelyek *ellengyelesedtek, katolikussá váltak*, de az elnyomott nép a lelke mélyén hű maradt Oroszországhoz és a pravoszláv valláshoz. Ezért kell „orosz színezetet adni a közigazgatásnak”. A lengyel példán keresztül mutatja be, hogy milyen logikusan vezetett a múlt században kétszer is a széles helyi (lengyel) autonómia az összeesküvéseken keresztül a nyílt fegyveres lázadáshoz. Helyeslőleg (és a képviselőknek tetszően) idézi I.Miklóst, aki kijelentette, hogy addig nem nyugszik, míg ezek a kormányzóságok az Impérium többi részével nem lesznek „egy test, egy lélek”. Egyeseknek úgy tűnt 1905-ben, hogy az orosz hatalom összeomlott, a helyén üresség maradt, amit „lengyel tartalommal” kell betölteni. „Ezt a hipnotikus álmod meg kell törni ...” (280.

o.) A lengyeleknek kétszer is megadott a lehetőség, hogy kéz a kézben haladjanak az oroszokkal egyazon kulturális úton, békés állami mederben. De a lengyel intelligencia mint korábban, úgy most is ellenséges mindennel szemben, ami orosz. „Mindaz, amit elmondtam, mindezek a történelmi adatok, mindezek a történelmi tények olyan premiszszák, amelyek megkönnyítik következtéseim levonását...” (281. o.) – valjába Sztolipin, mintegy megerősítve, alátámasztva azt a benyomást, hogy tendenciózusan összeválogatott történelmi tényekkel támasztja alá a napi politikai érdekek és döntések jogosságát. „Ezek a történelmi leckék, uraim, eléggé világosan mutatják azt, hogy egy olyan állam, mint Oroszország, nem tud és nem áll jogában büntetlenül elzárkózni történelmi feladatai elől.” (278. o.) A nyugati kormányzóságokba azért kell bevezetni a zemsztvokat, mert a történelem tanulságai azt mutatják, hogy biztosítani kell „az orosz elemek érdekeinek védelmét. (*Bekiabálás balról: Sovinizmus!*)” (281. o.) „A nyugati vidék – gazdag vidék, amely a zemsztvo-önkormányzatok hiányát szenvedti, orosz vidék, amelyben a lakosság felső, legbefolyásosabb rétege – lengyel.” (339. o.) Sztolipin ezt akarja megtörni a zemsztvokkal, a zemsztvo-választások nemzeti tagozatának segítségével. Nem az az irritáló, hogy uralkodik, hogy elnyom, hanem az, hogy lengyel uralkodik az orosz paraszt felett. Azon túl tehát, hogy mire eszköz a zemsztvo, arra is ügyelni kell, hogy a lengyel politikai dominancia háttérbe szoruljon, a zemsztvok ne váljanak lengyellé. „A törvénytervezet törvényes képviselőt ad a helyi lakosság minden rétegének, minden érdeknek, de határt állít a törzsi-politikai villongások elé... (*Bekiabálás balról: Amelyet Ön tüzel fel!*) ... a nyugati vidék orosz és az is marad örökké...” (303. o.)

A Finn Nagyhercegség és Oroszország viszonyávkapcsolatban is hasonló metódussal sorolja Sztolipin az orosz sérelmeket; a birodalomnak azon a részén, amelyet a kiontott orosz vér, a fegyverek

jogán szereztek meg, és amelynek különállása már olyan mértékű, hogy „másik országgént” emlegeti Oroszországot. A békés, mindkét fél számára gyümölcsöző viszonyt megzavarja az a tény, hogy az összbirodalmi érdekek nem érvényesíthetők Finnországban. „... Önöknek azt fogják bizonygatni, hogy az orosz reakció megfojtani törekszik egy szabad nép autonómiáját, (*bekiabálás balról: helyesen!*) ... hogy a bürokrácia arra törekszik, hogy leromboljon egy magas helyi kultúrát (*hang a baloldaltól: úgy van!*)”. (303. o.)

A decentralizáció, a helyi autonómiák kiépítése, illetve megerősítése nem a nyugat-európai liberális gyakorlat át vételét jelentik Sztolipinnál, hanem a központosított állam érdekeit szolgálják, hogy ezáltal is hatékonyabban működjön az autokrácia, jobban érvényesüljenek az összbirodalmi érdekek. Az önkormányzatoknak, amelyekre Sztolipin kormánya támaszkodni kíván, nemzetieknek, azaz oroszoknak kell lenniük: az orosz állampolgár minden jogot meg fog kapni. Addig is meg kell teremteni a belső egységet, hogy Oroszország mint *nagyhatalom* részt tudjon venni a „nemzetközi kombinációkban”, a világ problémáinak megoldásában, amelyhez – mint minden más nagyhatalomnak – természetadta joga van.

A nyugati kihívásokra adott válaszként a hangsúly a *modernitásról* a *tradicionálisra* tolódott át Oroszországban 1906 és 1911 között. Mint annyiszor Nagy Péter óta, a modernizáció kérdése ismét vereséget szenvedett. Ezért nem érthető meg Sztolipin önmagában, és ezért nem húzható rá a „reakció” leegyszerűsítő sablona. Sztolipin, az európai periféria legnagyobb birodalmának modernizációjáért vívott küzdelem egyik tragikus alakja inkább,

aki nem csak az oroszországi tradíciók erejével szemben maradt alul, de alul maradt korábbi önmagával szemben is, amikor a polgári átalakulás, a jogállamiság korábban meghirdetett programját feladta. Mentségére szóljon, hogy Oroszország kisebb és nagyobb minőségű megreformálói – mind Sztolipin előtt, mind utána – ennek az önmagába visszatérő modernizációs ívnek voltak a foglyai, más-más történelmi körülmények között.

A „sajátosan orosz úton való felzárkózás a Nyugathoz” kontinuitása testesült meg Sztolipin politikájában akkor is, ha a kezdetekben a modern elemek domináltak a prioritásokban. „A legfőbb megoldatlan kérdés most – Finnország.” Erre a tézisére ezúttal nem érkezett szarkasztikus replika a képviselői padosorokból: ezek voltak Pjotr Arkagyijevics Sztolipin utolsó szavai a halálos ágyán.

*

1991-ben jelent meg Moszkvában a „Molodaja Gvargyija” kiadásában „Pjotr Arkagyijevics Sztolipin” címmel az orosz miniszterelnök 1906 és 1911 közötti beszédeit tartalmazó válogatás. A 411 számozott oldalt tartalmazó kötet az „Antologija Russzkoj Publicisztiki” sorozat része. Külső megjelenésében, minőségét és nyomdatechnikáját illetően a könyv az 1970-1980-as évek szovjet könyvkiadásának egyik szokványos terméke. Tartalmát tekintve viszont azokat a törekvéseket idézi, amelyek jóvoltából Max Weber már oroszul is olvasható; s amelyek jóvoltából az orosz történelemről kialakított leegyszerűsítő kép eltávolítható és ezáltal újra-gondolhatóvá válik.

Gombos József

Elfeled(tet)ett múlt

*Die Deutschen in der UdSSR in
Geschichte und Gegenwart: ein
internationaler Beitrag zur deutsch-
sowjetischen Verständigung*

(Hrsg: Ingeborg Fleischhauer–Hugo Jedig)
NOMOS Verlagsgesellschaft.
Baden-Baden, 1990.

Fontos szimpozion színhelye volt 1988 májusában Bonn. A tanácskozást a jórészt fiatal, különböző nemzetiségű történészekből álló, egy évvel korábban megalakult „Oroszországi és Szovjetunióbeli Németek Múltját és Jelenét Kutató Történelmi Bizottság” szervezte. A bizottság megalakulásakor azt a célt tűzte maga elé, hogy a társaságot olyan nemzetközi grémiummá fejleszti, melynek hangjára a tudományos életben és a nyilvánosság előtt is egyaránt odafigyelnek. A résztvevőket aktuálpolitikai síkon a Szovjetunióban élő németek rehabilitálásának kérdése foglalkoztatta. Céljuk az volt, hogy szociál-, kultúr-, gazdaság-, politika- és mentalitástörténeti kutatásaikkal hozzájárulhassanak a méltatlanul meghurcolt etnikum rehabilitációjához.

Két évvel később, 1990-ben a tanácskozás anyaga – a Thyssen Alapítvány támogatásával – nyomtatott formában is megjelent. A kötet a szimpozionon is elhangzott elő- és utószó mellett 17 tanulmányt tartalmaz 9 különböző országból származó szerzőtől (Németország, Oroszország, Észtország, USA, Kanada, Franciaország, Anglia, Izrael és Olaszország). Már maga a szimpozion címe is („A szovjetunióbeli németek múltja és jelene”) előrevetíti, hogy az olvasó nem egy konkrét témakörben készült tanulmánykötetre számíthat, hiszen ahhoz a megadott időbeli (lényegében az első telepések érkezésétől napjainkig) és tárgybeli keret is (a témát illetően sem találhatunk szűkítést) túlságosan tág. A kötetet maguk a szerzők is inkább első eredményeik összegzésének

és egyfajta alapnak tekintik, ahonnan kiindulva elmélyültebben folytathatják kutatásaikat.

Rudolf Vierhaus, a Max-Planck Intézet munkatársa bevezetőjében szembefordul azokkal a törekvésekkel, melyek Európát az Európai Közösség szinonímájaként tüntetik fel, rámutatva a fogalom jóval tágabb jelentésére: Európa magában foglalja az EK-t, Közép-Kelet-Európával és Oroszország nyugat felé forduló részével együtt. *Vierhaus* a kisebbségkutatás munkamódszerének rövid összefoglalásával egyfajta színvonalra emeltéket nyújt mind az olvasó, mind pedig a témakörben mozgó történészek számára. A kisebbség vizsgálatának mindenkor négy síkon kell mozognia: az általános (európai) történelem, a származási, a befogadó ország és a kisebbség történelmének síkján. Természetesen ezek a síkok tovább bonthatók, újabb és újabb nézőpontok figyelembevételére ösztönözve a kutatót. Bár a témák rendkívül változatosak, a tanulmányok összeállítása egyfajta kronológiai sorrendet követ. Így a különböző témák és különböző idősíkok átfedései lehetővé teszik – a vállalkozás korlátaiból adódóan fehér foltokkal megszakítva – az oroszországi és szovjetunióbeli németek történelmének folyamatában való nyomon kísérését.

A német–orosz kapcsolatok történetének a középkorban meghatározó eleme volt a Hanza városok kereskedelmi tevékenysége. *Jüri Kivimäe* ezért két szomszéd város, a Hanza irodaként működő novgorodi Sankt Peterhof bezárása és az azt követő kereskedelmi zárlat következtében felemelkedő (egyébként nem Hanza jogú) német Narva és az orosz Ivangorod vetélkedésén keresztül tárja elénk a német városok Oroszország felé irányuló kereskedelmét, az ebben fekvésüknél fogva közvetlenül érintett városok sokszor kíméletlen kereskedelmi vetélkedését és a felemelkedő moszkvai állam és a Német Lovagrend politikai vitáinak a kereskedelmet is döntő mó-

don befolyásoló hatását. Lépésről lépésre követi nyomon a német kisvárosnak a nagyfejedelmi kereskedelmi politikával szembeni alulmaradását egészen 1558-ig, Narva orosz elfoglalásáig, ami után az elmenekült német lakosság már csak egy Ivangoroddal egyesített orosz Narvába térhetett vissza.

A livóniai háborúból elhurcolt németek jórészt a III. Iván alapította moszkvai katonai szlobodába, a többnyire kedvezményekért cserébe speciális szolgáltatásokkal tartozó, külföldiek által lakott városrészbe kerültek. A moszkvai német szloboda történetét dolgozta fel *E. F. Sommer*. A külföldiek elkülönített letelepítését részben az ortodox egyháznak az idegen vallásúak hatásától való félelme, részben a szolgálataikért cserében élvezett kedvezményeiknek (pl. szeszisital fogyasztása) az oroszok számára tilos volta indokolta. A moszkvai szloboda története tulajdonképpen sikertörténet, a Moszkvában letelepült külföldiek (akik közt legnagyobb arányban a német elem képviselte magát) gazdasági megerősödésének és befolyása I. Péter uralkodása idején tetőző növekedésének története. A IV. Iván uralkodása alatti négy évtizedes „szünet” után a kelet–nyugati kereskedelem és a jól képzett kézművesek és katonák égető hiánya miatt 1619 után a cári politika ismét támogatni kezdte a külföldiek betelepülését. A szlobodában a nyelvi, nemzeti és vallási különbség egyáltalán nem volt meghatározó, a szociális helyzet azonban annál inkább. *Sommer* vizsgálja a külföldi gettó szociális összetételét és a generációkon keresztül minimálisnak mondható, majd a katonai és hivatalnoki ranglétrán magasabb fokra eljutottak vegyes házasságaival elinduló asszimiláció kérdését is. A szlobodában érvényesült a vallásszabadság (2 lutheránus, 1 holland, 1 angol templom), engedélyezték saját iskolák létesítését, a jogszolgáltatás azonban az orosz bíróságok hatáskörébe tartozott. A külföldiek I. Péter uralma alatt érték el befolyásuk csúcspontját Moszkvában, amikor a cár a szlobodában fedezte fel legszorosabb szövetségeseit és

munkatársait birodalmát átalakító törekvéseihez. Kulcsfontosságú feladatokat bízott külföldiekre a hadsereg újjászervezése, az államigazgatás reformálása, valamint a kulturális élet fellendítése terén. A moszkvai szloboda virágzásának végét is Nagy Péternek köszönhetette: 1703-ban Szentpétervár megalapításakor lakóinak jelentős része áttelepült az új fővárosba.

Az új fővárosalapító cárnak még nem volt szisztematikus városfejlesztő programja, utódainál azonban már megjelenik ennek igénye. *R. P. Bartlett* a külföldiek bevándorlásáról és Oroszország XVIII. és kora XIX. századi állami urbanizációs terveiről nyújt rövid áttekintést. Törvényileg szabályozott bevándorlóprogramról csak II. Katalin uralkodásától beszélhetünk. Az 1760-as évek időszakáig a nagy szaktudású betelepülők – főleg iparosok – városba áramlásának túlsúlya volt az uralkodó tendencia. Ebben jelentős változást csak az 1763-as manifesztum hozott, melynek értelmében az újonnan érkezőket túlnyomó többségükben a mezőgazdaságba vagy legalábbis vidéki településekre irányították. A deklarált cél a puszta lakosságnövelés volt. Ennek az időszaknak a telepítési politikája a Volga-vidékre irányult, a program súlypontja csak 1774 után került át Új-Oroszországra (Dél-Ukrajna). *Bartlett* tanulmányában a taganrogi és poltavai projektek összehasonlításával az urbanizáció két különböző fajtáját is összeveti. A német takácsok Poltavába telepítése nem a város tudatos benépesítése miatt történt, hanem csak egy hirtelen fellépő szükségállapotra külföldi szakemberek igénybevételével adott válasz volt. Taganrog ezzel szemben egy város benépesítésére tett tudatos kísérlet, amelynek során tudatosan választották ki a német kézműveseket is. A két példa szembeállítása a pragmatikus alapú szisztematikus városépítés sikeresebb voltát igazolja az oroszországi viszonyok között is.

A bevándorlások eredményeként az oroszországi német lakosságnak a birodalmon belül 1796–1917 között kialakult arányát vizsgálja *V. M. Kabuzan*

moszkvai történezs. A német etnikum aránya a birodalom népességén belül a XIX. század ötvenes éveinek végére 0,6%-ról 1,1%-ra nőtt (ez 840 ezer embert jelent). Ez a népesség számában 3,5-szeres növekedést jelentett, ami a bevándorlásra és a nagy privilégiumok eredményeként meglóduló természetes növekedésre vezethető vissza. A betelepülések fő célállomása a XVIII. század kezdetéig főleg a Baltikum, a század 60-as, 70-es éveiben a Volga alsó folyása, majd ettől kezdve a XIX. század második feléig Új-Oroszország, ekkortól pedig Vollhínia, a Dnyeper jobb partja, Észak-Kaukázus és a Transzkaukázus.

A szerző a birodalom egyes németek által magasabb arányban lakott területein külön vizsgálja az etnikum arányát. Eszerint az első időszakot tekintve (1796–1858): A Baltikumban végig maradt a magasnak mondható 6,5%-os arány (az itteni németek főleg városokban éltek, Rigában pl. a lakosság 20%-át tették ki). A Volga-vidéken a korszak kezdetének 3,8%-áról 1858-ra 8,2%-ra nőtt az ott élő németek aránya (211 ezer fő). A Lengyel Királyságban 4,9%-ról 5,6%-ra nőtt az arányuk, míg Új-Oroszországban 0,4%-ról 2,8%-ra. Itt a telepések Jekatyerinoszláv és Cherson kormányzóságban anyagi támogatást, 10 évi adómentességet és 60 gyeszjatyina földet kaptak letelepedésükkor (az állam által nyújtott kölcsönöket vissza kellett fizetniük). Csak 1794 és 1858 között 87 kolóniát alapítottak Új-Oroszországban, többségüket Taurien és Cherson kormányzóságban.

Észak-Oroszország tengerparti vidékén a megadott időszak keretein belül 0,1%-ról 1,9%-ra nőtt a németek aránya. Különösen Szentpétervárott volt nagyon magas a számuk, ahol a lakosság 9,3%-a volt német származású 1858-ban. A bevándorlás és a magas születési arány következtében a német etnikum az Orosz Birodalomban élő népek közt létszámát tekintve a 13. helyről a 11.-re lépett előre, majd az első világháború idejére a maga 1,4%-ával a 8.-ra. Bár a birodalmi reformok következtében fokozatosan kezdték elveszíteni privilégi-

umaikat (kvártélyozás, katonáskodás alóli mentesség, adókedvezmények), a XIX. század második feléig csak a nagyobb területen kisebb koncentrációban jelenlévő német közösségekben indult meg a természetes asszimiláció.

A multinacionális állam multinacionális fővárosának etnikai összetételében a XIX. század közepétől a XX. század elejéig jórészt csak a többséget kitevő orosz elem aránya maradt konstans a maga 82–83%-ával. A nem orosz etnikumokat tekintve azonban jelentős változás figyelhető meg a korszak végére: míg az 1869-es népszámlálás adatai szerint a német–finn komponens túlsúlya (62%) egyértelmű volt, addig 1910-re 21%-ra csökkent arányukkal háttérbe szorultak a rohamosan erősödő szláv etnikumok mögött (55%).

A szentpétervári német etnikumot vette nagyító alá *N. V. Jubnyeva* a XIX. század közepe és a XX. század eleje közötti időszakban. Részletesen foglalkozik a pontos arányok utólagos meghatározását különösen megnehezítő korabeli gyakorlattal, mely szerint a különböző fennmaradt összeírásokban egyértelműen a beszélt nyelv számított etnikai determinánsnak. Ez két oldalról is nehézségeket okoz: míg a németül beszélő letteket, észteket, finneket, svédeket, cseheket és zsidókat automatikusan besorolták a németek közé, addig az oroszul beszélő németeket orosznak nyilvánították. A korszak két szélső időhatára között változás következett be a német etnikum összetételében a származási hely tekintetében is. A vizsgált időszak kezdetén főleg külföldiekből és a Baltikum volt lakóiból tevődött össze a szentpétervári német lakosság, míg a XX. század elejére a külföldiek letelepedésének száma csökkent, helyettük inkább a birodalmon belüli telepések áramlottak a fővárosba. (Meg kell említeni a magas természetes szaporodást is.) Behatóan foglalkozik *Jubnyeva* a pétervári németek arányával az egyes foglalkozási ágakban. Az 1869-es népszámlálás adatai szerint a német iparosok tevékenysége 5–6 szakmára koncentráldott: pl. a fémfeldolgozó ipar-

ban dolgozók 21%-a, a pékek, szabók, cipészek 11%-a volt német. Ez az 5–6 szakmára való koncentráció a század végére jelentősen gyengült. Az értelmiségben azonban számarányukhoz képest mindvégig felülreprezentáltak maradtak. A helyzetet jobban megvilágítandó külön megvizsgálja a pétervári német értelmiség, ezen belül is az orvosok helyzetét, szervezeteiket, valamint egyfajta esettanulmányként a céhes keretek között működő legendás német pékségek versenyét a fokozatosan manuaturalizálódó orosz pékségekkel.

A dél-oroszországi német mennoniták környezetükkel kiépített kapcsolatait, közösségük belső működését ismereti tanulmányában *G. K. Epp*. A mennoniták szigorú életszabályt követő protestáns szekta volt, újrakeresztelők, akik nevüket a XVI. századi holland alapítóról, Menno Simról kapták. A kitzasztások, üldözések után Poroszországban letelepedett mennoniták több hullámban érkeztek 1790–1872 között Dél-Oroszország Dnyepertől délkeletre fekvő területeire és a Volga vidékére. Egy 1927-es adat mintegy 400 mennonita kolóniáról számol be. A mennoniták elsődleges közösségképző ereje a közös vallás volt, és csak ezután következett a fontosságot tekintve a közös nyelv. Bár a konzervatív elzárkózás programja végig erős maradt köztük, de a beinduló mezőgazdasági és ipari termelés hatására nem kerülhették el a környező települések lakosságával való kapcsolatfelvételt. Legendássá váló vezetőik (Heinrich Heese, Johann Cornies) mezőgazdasági tanfolyamot vezettek orosz férfiaknak és nőknek, megtanították az egyik szomszédos nomád törzsnek a merinói juh tenyésztését, és a törzs jelentős részét le is telepítették. Közvetítőként léptek fel az egyes orosz szekták és az állam között. Vezetőikkel való tárgyalás után a kormány kezdeményezésére a közelükben fekvő 40 zsidó falu falvanként 4–5 mintagazdája is közülük került ki (természetesen jelentős kedvezményekért cserében). Közben az újabb és újabb leánykolóniák folyamatosan lecsapolták a felduzzadt lakosságot, sok helyütt

munkaerőhiányt is létrehozva. Így került sor a mennonita parasztagdák és a teljesen elszegényedett orosz parasztok közti közvetlen interakcióra. Bár egymásról sokszor kölcsönösen negatív kép alakult ki bennük, az orosz paraszt tagadhatatlanul többet keresett a német gazdánál, mint az orosznál. Epp a mezőgazdaság mellett a mennonita iparnak mint az orosz és a mennonita lakosság közti interakció egyik lehetséges színhelyének a térségben betöltött szerepét is nagyító alá veszi tanulmányában.

A „nagy reformok” következtében vége szakadt a mennoniták különleges helyzetének is. 18 000 fundamentalista mennonita hagyta el ekkor az országot a kormány által irányított aktív interakció kezdetén, melynek keretében megszűnt a katonáskodás alóli mentességük, iskoláikat alárendelték az általános oktatási rendszernek, és kolóniáik igazgatása is az oroszországi igazgatási rendszerbe integrálódott. Az első világháborúban csakúgy, mint a krími háborúban a mennoniták bizonyították lojalitásukat az államhoz, az 1918–1920 közötti anarchia és polgárháború okozta egzisztenciális bizonytalanság hatására mégis 25 ezren hagyták el az országot, elit nélkül hagyva a maradót mintegy 100 ezer főt.

Epp egyébként rendkívül izgalmas tanulmányában hiányolható a mennoniták két világháború közti történetének alapos vizsgálata. Az egy bő évszázad történetének alapos vizsgálatát követő pár mondatos kitekintés csak akkor fogadható el, ha a szerző előzetesen tanulmánya címében jelzi vizsgálódásának időbeli határait.

Amint *Epp* tanulmányában már utalt rá, nem volt teljesen felhőtlen a német és az orosz lakosság közti viszony. *D. Brandes* előadásában feldolgozta a belügyminiszter által 1890-ben Új-Oroszország négy kormányzóóságába kiküldött revizorok jelentéseit a sokat panasztolt német földvásárlásokról, a német és az orosz lakosság viszonyáról, a németek lojalításáról. Bár a sokszor teljesen eltérő vélemények inkább magukról a revizorokról közölnek érdekes adatokat, a

részletes beszámolókat összevetve mégis kirajzolódik egy kép, mely végül is alátámasztja (ha nem is olyan súlyos mértékben, mint feltételezték) a német és az ortodox lakosság között kialakult feszültség meglétét. Letelepüléskor a kolóniák annyi földet kaptak, hogy minden család 60–65 gyeszjatyina birtokhoz jutott, amit azonban sohasem kapott meg egy tömbben, mert a közösség még az orosz felosztásnál is több darabban sorolta ki azt számára. 1871 után lehetővé vált a föld öröklés útján történő elaprózódása, melynek az egyes közösségek különböző mennyiségi korlátok felállításával igyekeztek gátat szabni. A földnélküliek növekvő száma okozta problémán időről időre újabb kolóniák alapításával igyekeztek segíteni. *Brandes* részletesen tárgyalja a földvásárlásaik fedezetéül szolgáló eszközöket: az árva pénzét, a juhtenyésztéstől és a pálinkafőzés bérletéből származó pénzt, saját bankjaik hitelét, valamint saját tőkéjüket. A földvásárlások eredményeként a négy kormányzáság német kolóniáinak tulajdonában lévő földbirtokok nagysága 1840–1890 között kétszeresére nőtt. Érdekes adat, hogy míg a katolikusok nem rendelkeztek számottevő magántulajdonban lévő földdel, addig az 1–500 gyeszjatyina közötti nagyságú földbirtokok többségét a lutheránusok, az ennél nagyobbakat pedig többségükben a mennoniták tartották kezükben.

A jelentésnek a két etnikum viszonyát taglaló fejezetei a legellentmondásosabbak: jószerével a két véglet között mozognak. A revizorok nagy teret szenteltek az orosz oktatás és az orosz államhoz való hűség kérdésének is. A beszámolók kiértékelése és a néhány évi várakozó álláspont után ismét elvégzett 1902-es vizsgálatot követően a belügyminisztérium nem tartotta szükségesnek a németek további földvásárlásának megtiltását.

Az 1897-ben 1,8 milliós német etnikum létszáma 1914-re 2,4 millióra gyarapodott, és ezzel az oroszországi nemzetiségek közt létszámukat tekintve a 11. helyről a 8.-ra léptek előre. A 2,4 milliós népesség 1914 előtti, a háború

és a forradalom alatti politikai irányultságát vizsgálja *I. Fleischhauer*.

Nagy általánosságban elmondható, hogy a világháború előtt a német etnikum jelentős része az oroszországi jobboldali pártokkal és főleg az októbristákkal szimpatizált (kivévelt képeznek ez alól a délorosz városok, ahol a liberális kadetok, és a Volga menti német települések, ahol a különböző baloldali pártok is jelentős befolyással rendelkeztek). A világháború azonban döntő változásokat hozott: a fronton zajló harcokat a germánosság és a szlávosság élet-halál harcának állította be a hivatalos propaganda, bűnbakot csinálva ezzel a generációk óta Oroszországban élő németekből. A nagy arányú földelkobzás, kereskedelmi és iparvállalataik bezárása, a baltikumi kitelepítések és az a tény, hogy az októbristák és a jobboldali pártok a németellenes rendeletek mellett foglaltak állást, megszüntették ezeknek a pártoknak és a német földbirtokosoknak eddigi választási szövetségét. Megfigyelhetővé vált a németek politizáló részének balra tolódása (kadetok, trudovikok). A megváltozott helyzetnek tudható be az is, hogy megerősödött az igény egy zárt, nemzeti pártra. Az átmeneti kormányt a legtöbb német közösség örömmel üdvözölte, s rövid időn belül megalakult az Oroszországi Németek és Mennoniták Összoroszági Szövetsége is, melynek fő törekvése a gazdasági és kultúráutonómia megteremtése volt. A pétervári központú szervezet gyorsan kiépítette területi szerveit, mozgásterét azonban erősen behatárolta tagjainak heterogén politikai meggyőződése. A magántulajdonhoz való jog, a gazdasági és kultúráutonómia, a parlamentáris demokrácia kérdésében azonban minden szervezet egyetértett. A választások lefolyásáról, a részvételi arányról a kialakult káosz miatti töredékes kép legfeljebb tendenciákra enged következtetni.

Fleischhauer a pártokat a választóként értékelhető föld és béke kérdéséről vallott nézetük alapján a német választók szemszögéből veszi vizsgálat alá. A választások eredményeként a megválasztott képviselők között a németek

számarányukhoz képest felülreprezentáltak tekinthetők: a 715 helyből 37-et szereztek meg. Míg a német etnikum a lakosság csupán 1,4%-át tette ki, addig a küldötteknek 5%-a került ki közülük. Figyelemre méltó és további vizsgálatra ösztönző tény azonban, hogy a 37 küldött egyike sem a német listák valamelyikének képviselőjeként került be! (16 eszer, 14 bolsevik, 4 mensevik, 2 kadet, +1 fő). A bolsevikok hatalomra kerülése után a terror és a polgárháborús káosz idején egy jelentős létszámú német származású csoport (melynek szeme előtt az osztályharc lebegett) még kitarított Lenin mellett, a többség szemében azonban a bolsevik agrárprogram, az egyház és az iskolák ellen folytatott harc jelentős mértékben megtépázta a kommunista párt tekintélyét.

Az októberi forradalom győzelme után Szovjet-Oroszország súlyos gazdasági és társadalmi válságát tovább fokozta nemzetközi elszigeteltsége. Az ebből való kitorréshez fontos szövetségesre lelt Felix Deutsch, az AEG német konszern vezetőjének személyében, aki az óriási keleti piacot mindenkor a német ipar fejlődése szempontjából kulcsfontosságú területnek tekintette. *H. Mosse* a német-orosz gazdasági kapcsolatokat egy speciális aspektusból vizsgálja: Felix Deutsch munkásságán keresztül.

A vállalat vezetői, Emil, majd Walther Rathenau mögött szürke eminenciásként működő, majd Walther Rathenau politikai pályára lépésével az AEG első emberévé előlépő zsidó származású gazdasági vezető memoárjára épített tanulmány szemléletesen tárja elénk az AEG Deutsch által ösztönzött oroszországi piacra lépését, bemutatja az elektromos ipar meghódításában szövetségeseit választott Rotschild bankház képviselőivel és a gazdag Brodskij fivérekkel kialakított háború előtti kapcsolatát.

A világháború után Deutsch a gazdasági érdekeket higgadtan mérlegelve az új viszonyok tudomásulvételét és a gazdasági kapcsolatok mielőbbi felújítását szorgalmazta. Szovjet ajánlatra és a

német kormány felkérésére összeállított egy bizottságot, melynek feladata Szovjet-Oroszország gazdasági helyzetének feltérképezése lett volna. A politikai és gazdasági érdekek azonban keresztezték egymást, így a bizottság soha nem indulhatott útnak. A kitűnő szovjet kapcsolatai miatt nyugaton bolsevikgyanúsá váló, az AEG számára az új rendszerrel is kitűnő üzleteket tető alá hozó Deutsch szakértelmének és befolyásának legjobb bizonyítéka az 1922-ben a Rappallóba induló szovjet küldöttség mindkét berlini tárgyalásán való részvétele.

A kötelező orosz oktatás bevezetése (*J. F. Rouvret*: Az orosz oktatás a volgai német oktatásügyben az I. világháborúig), majd az azt követő „rendszerváltás” nem jelentette a nemzetiségi iskolák felszámolását. Ezt mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy Ukrajnában 1932-ben még 571 német, 831 zsidó és 337 lengyel iskola működhetett (*B. Pinkus*: A szovjetunióbeli exterritoriális kisebbségek képzési rendszere). 1938. március 13-án azonban mégis bezárták a német iskolákat. Ez alól csak a Volgavidék képezett kivételt, ahol csak az 1941-es, a teljes német lakosságra kiterjedő deportálással szűnt meg az anyanyelvi oktatás.

A kitelepítettek részleges rehabilitálása csak 1955-ben történt meg, egykori lakóhelyeikre azonban sem akkor, sem azóta nem térhettek vissza. 1957-től hivatalosan is engedélyezetté vált az anyanyelvi oktatás kellő számú jelentkező (10) és hivatalos szülői kérvények esetén (*H. Jedig*: Német nyelvi kultúra a Szovjetunióban). További nehézséget jelentett a német tanárok és 1959-ig a tankönyvek égető hiánya. A későbbiekben megjelenő tankönyvek koncepciója is komoly kívánnivalókat hagyott maga után, mert az NDK-s tankönyvekhez hasonlóan nem vettek tudomást arról az egyszerű tényről, hogy a szovjetunióbeli németektől russzicizmusokkal átszótt nyelvük miatt nem lehetett az NDK-s nyelvi színvonalat számon kérni. A helyzet 1985-ben két korábban falusi iskolákban oktató német tanár használható módon megírt tankönyvének kiadásával

valamelyest javult. Napjainkra az anyanyelvi oktatást a szinte semmiből sikerült ismét viszonylag magas színvonalra emelni.

A II. világháborútól napjainkig 130 ezer (1988-as adat) német élt a hivatalosan engedélyezett – bár korlátozott – kivándorlás lehetőségével. *S. Heitman* a zsidó, örmény és német kivándorlást összehasonlítva keres választ a három etnikum kivándorlásának okaira, vizsgálja arányát, időbeli eloszlását (a tanulmány az 1988-as állapotokat veszi napi információnak) és célállomásait. Az 1941 után árulóknak bélyegzett németek jelentős részét (600–900 ezer embert) Közép-Ázsiába és Szibériába deportálták. Autonóm egységeiket feloszlatták, tulajdonukat elkobozták. Az első németek, akik 1945 és 1955 között elhagyhatták a Szovjetuniót, a 160 ezer német hadifogoly közül kerültek ki. A szovjet állampolgárságú németek jelentős része ekkor még kényszermunkatáborokban élt, így ők nem is igényelheték ekkor még a kiutazást. 1955 és 1964 között 16 500-an utazhattak az NSZK-ba családjegyesítés címén, jórészt öregek és rokkantak. 1965-ben további 40 ezer engedélyben állapodtak meg a kormányok a Vörös kereszt közvetítésével, de ennek teljesítését megakasztotta a politikai kapcsolatok 1968-as lehülése. A Willy Brandt által 1969-70-ben meghirdetett új Kelet-Európa politika további 65 ezer személy kivándorlási engedélyt hozta magával. (Ekkor már a családjegyesítésre nem hivatkozható volgai németek is kérvényezhették kitelepülési engedélyüket.) A 65 ezerből 64 ezren az NSZK-ba, ezen pedig az NDK-ba érkeztek. A nyugati és a keleti tömb kapcsolatának hőfoka mindenkor meghatározta a szovjet kivándorláspolitikát is. Ennek megfelelően 1980-tól szinte teljesen megszűnt, 1985 után pedig ismét rohamosan megnőtt a kérvények pozitív elbírálásának száma. Különböző becslések szerint további 300–500 ezer német adta be kivándorlási kérelmét 1988-ig.

Az 1979-es népszámlálás szerint a Szovjetunió lakosainak 0,71%-a volt német nemzetiségű, a párttagoknak azonban csak 0,38%-a. *M. Mc Cauley* tanulmányának (Németek az SZKP-ban) végkövetkeztetése szerint a csaknem 2 milliós német kisebbség a párt és kormányfunkciókban jelentős alulreprezentáltságot mutatott. Ezért Andropov után 1984-ben kísérletet is tett a párt- és államvezetés a saját területi egységgel nem rendelkező nemzeti kisebbségek legfelsőbb grémiumokban való képviselőinek megoldására. (Ekkor került be az eddigi 2 német helyett 5 a Legfelsőbb Szovjetbe.) *H. Jedígh* és az enyhülés következményeinek hatására felbátorodó szovjet sajtót vizsgáló *M. Buchweiler*hez hasonlóan ő is a bizonytalan jövőbe tekintve, a peresztrojkában reménykedve teszi fel a kérdést: visszakerülhetnek-e az 1941-ben deportáltak eredeti lakhelyükre, Ukrajnába és a Volga mellé?

A kötet szerzői tudatában voltak előadásaik terjedelmi korlátainak következményével, valamint azzal a ténnyel, hogy minden egyes választott téma eddig fel nem dolgozott kérdések tömegét veti fel, melyek további vizsgálata az adott témák elmélyültebb feldolgozásához feltétlenül szükséges. Valóban számtalan, a tanulmányokban csak érintett kérdés vár még válaszra az oroszországi németek történetével kapcsolatban. A kutatásokat remélhetőleg megkönnyíti majd a volt Szovjetunió levéltárainak megnyitása, a titkosan kezelt anyagok zárolásának feloldása és a kutatás szabadságának biztosítása, több témakörben először megadva ezzel a primer forrásokra való támaszkodás lehetőségét is. Csak remélhetjük, hogy a téma feldolgozására 1987-ben szövetkezett történész bizottság munkájának első összefoglaló kötetét még számos, hasonló színvonalú követi majd.

Eiler Ferenc

Kötetünk szerzői

EILER FERENC

egy. hallgató, JATE, Szeged

GOMBOS JÓZSEF

történész, JGYTF, Szeged

HORVÁTH GÉZA

egy. hallgató, ELTE, Budapest

KISS MÁRIA RITA

történész, JGYTF, Szeged

KOCSIS MIHÁLY

nyelvtörténész, JATE, Szeged

MAJOROS ISTVÁN

történész, JPTE, Pécs

MENYHÁRT LAJOS

történész, KLTE, Debrecen

NYEKRICS, ALEKSZANDR

történész, Harvard University,
Cambridge, USA

PATKÓS ÉVA

irodalmár, BKE Nyelvi Intézet,
Budapest

S. HORVÁTH JENŐ

politológus, Kossuth Lajos Katonai
Főiskola, Szentendre

A fordítások **BELÁNYI GYÖRGY**, **BUDAVÁRI RÉKA**, **ELEK ANDREA**,
HÁRS ILDIKÓ, **JOBBÁGY JÓZSEF** és **KOLONTÁRI ATTILA** munkái.

CONTENTS

Studies

- István Majoros:** Russia and the System of
International Relations (1917–1922) 5
- József Gombos:** Western Type Development within
the Borders of the Russian Empire: Finland 37

Recollection

- Éva Patkós:** An Eyewitness of History – Sestov 88
- Lev Sestov:** What is Russian Bolshevism?
(translated by Éva Patkós) 89
- Géza Horváth:** Jewish Pogroms in Russia 107
- Lajos Menyhárt:** The Russian Political Liberalism
at the Beginning of the Century 133
- V. A. Maklakov:** The II. State Duma
(translated by József Jobbágy) 139

Beyond our Borders

- Alexander Nekritsch:** On the Elucidation of Soviet Past 160

Observer

- The Bolsheviks and the Left-wing Social Revolutionaries
(*J. G. Felstinszkij: Bolseviki i levije eszteri oktjabr 1917 – ijul 1918. Na putyi k
odnopartyijnoj diktature. Issledovanyija novejszej russzkoj isztorii 5. Párizs,
1985.*)
- Mária Rita Kiss** 175
- New Paths of Hungarian Sovietology
(*Szovjet füzetek. Magyar Ruszisztikai Intézet*)
- Jenő S. Horváth** 179

What Makes a Scholarly Work Fresh? <i>(I. P. Kripjakevics: Isztorija Ukrajini. Red. F. P. Sevcsenko–B. Z. Jakimovics. Lviv, 1990. A. Zsukovszkij–O. Szubtelnij: Narisz isztoriji Ukrajini. Red. Ja. Hricak–O. Romannyiv. Lviv, 1992.)</i>	185
Mihály Kocsis	
Stolipin and the Question of Russian Modernisation <i>(P. A. Sztolipin: Nam nuzsna Velikaja Rosszija...: Poln. szobr. recsej v Goszudarsztvennoj dume i Goszudarsztvennom szovete. 1906–1911. Moszkva, 1991.)</i>	189
József Gombos	
The Past that has Been Concealed <i>Die Deutschen in der UdSSR in Geschichte und Gegenwart: ein internationaler Beitrag zu deutsch-sovietischen Verständigung. Hrsg. Ingeborg Fleischhauer — Hugo Jedig. Baden-Baden, 1990.</i>	195
Eiler Ferenc	
Our Authors	202

INHALT

Studien

- István Majoros: Rußland und das System der internationalen Beziehungen (1917–1922) 5
- József Gombos: Die Entwicklung nach westlichem Muster innerhalb der Grenzen des russischen Reiches: Finnland 37

Anrufung der Vergangenheit

- Patkós Éva: Als Augenzeuge über die Geschichte – Schestow 88
- Lew Schestow: Was ist der russische Bolschewismus? (Übersetzung von Éva Patkós) 89
- Géza Horváth: Die Judenpogrome in Rußland 107
- Lajos Menyhárt: Der russische politische Liberalismus Anfang des Jahrhunderts 133
- V. A. Maklakow: Die zweite Staatsduma (Übersetzung von József Jobbágy) 139

Jenseits unserer Grenzen

- Alexander Njekritsch: Zur Klärung der sowjetischen Vergangenheit 160

Beobachter

- Die Bolschewiken und die linken SR
(*J. G. Felstinszkij: Bolsevik i levije eszveri oktjabr 1917 – ijul 1918. Na putji k odnopartyijnoj diktature. Issledovanyija novešej russzkoj isztorii 5. Párizs, 1985.*)
- Kiss Mária Rita 175
- Auf neuen Wegen – Sovietologie in Ungarn
(*Szovjet Füzetek. Magyar Ruszisztikai Intézet*)
- S. Horváth Jenő 179

Wodurch ist eine wissenschaftliche Arbeit aktuell?

(I. P. Krippakevics: *Isztorija Ukrajini*. Red. F. P. Sevcenko–B. Z. Jakimovics. Lviv, 1990. A. Zsukovszkij–O. Szubtelnij: *Narisz isztoriji Ukrajini*. Red. Ja. Hricak–O. Romannyiv. Lviv, 1992.)

Mihály Kocsis 185

Stolipin und die Frage der russischen Modernisierung

(P. A. Sztolipin: *Nam nuzsna Velikaja Rosszija...*: Poln. szobr. recsej v Goszudarsztvennoj dume i Goszudarsztvennom szovete. 1906–1911. Moszkva, 1991.)

József Gombos 189

Vergessene Vergangenheit

Die Deutschen in der UdSSR in Geschichte und Gegenwart: ein internationaler Beitrag zu deutsch-sovjetischen Verständigung. Hrsg. Ingeborg Fleischhauer — Hugo Jedig. Baden-Baden, 1990.

Ferenc Eiler 195

Unsere Autoren 202

•

Olcsón könyvet egész évben!

*Ha szeret olvasni, de fogyatkozó béréből már egyre nehezebben tud könyvet vásárolni,
Ha könyvtáros és olvasókörének szeretne kedvezményes áron (is) könyvet kínálni,
Ha viszonteladó és partnereit szeretné olcsó könyvvel (is) ellátni,*

forduljon hozzánk!

Nálunk az újdonságok is legalább 10%-kal olcsóbban megvásárolhatók!

Harang Kiadó és Könyvkereskedés

(Levélcím: 1425 Budapest Pf. 672.)

Értékmentő Böngészde

Budapest VIII. Somogyi B. u. 10. (Tel.: 267–1000)

Diszkont bolt és raktár

Budapest XIII. Váci út 90. (Tel.: 120–0011)

Ezen kívül a Harang Bt. mintegy kétezerféle könyvet kínál 50-85%-os árengedménnyel: szépirodalmi és ismeretterjesztő műveket, ifjúsági és gyermekkönyveket, lektűröket, sci-fiket, detektívregényeket, szakkönyveket, idegen nyelvű kiadványokat – röviden gazdag választékot.

Nálunk már 20 forintért is értéket talál!

Diszkont boltunk a város szívében:

Budapest VIII. Somogyi B. u. 10.

(Tel.: 267–1000)

Nyitva: 11-től 18 óráig

Diszkont boltunk és raktárunk a Dózsa György úti metró megállónál:

Budapest XIII. Váci út 90.

(Tel.: 120–0011)

Nyitva: 9-től 18 óráig

Várjuk, s ez önnek is üzlet!

Az AETAS történettudományi folyóirat. Kiadója: az AETAS Könyv- és Lapkiadó Egyesület. A szerkesztőség szervezetileg önálló. A lap közöl: történeti tárgyú tanulmányokat, forrásokat, kritikákat, ismertetéseket, interjúkat. A szerkesztőség a társadalomtudományok más ágai elől sem zárkózik el. A lapban megjelent írások közzétételénél kizárólag szakmai szempontok érvényesülnek. Kéziratokat a szerkesztőség nem őrizz meg és nem küld vissza.

* * *

Az AETAS nem rendelkezik állandó anyagi forrással. Megjelenését alapítványi támogatás teszi lehetővé. A lapra ezért hosszú távú előfizetést nem tudunk elfogadni. Az AETAS több vagy akár egy száma is előjegyezhető a szerkesztőség címén. Az előjegyzett számokat postai utánvétellel juttatjuk el a megrendelő címére.

* * *

Az AETAS-t a szerkesztőség terjeszti. A lap megvásárolható:

Budapest: Magiszter könyvesbolt, V. ker., Városház u. 1.; Studium Könyvesbolt, Váci utca 22.; Eötvös Könyvesbolt, Kecskeméti u. 2.; Országos Széchényi Könyvtár könyvára, Budavári Palota F. ép. Aula; Írók Boltja, Parnasszus Kft., Andrássy út 45.; Századvég Könyvesbolt, V., Veres Pálné u. 4-6.; Pont Könyvesbolt, Mérleg u. 6.; Könyvárúház, Rákóczi út 14.; Harang Kiadó és Könyvkereskedés, (Levélcím: 1425. Budapest Pf.: 672.); Értékmentő böngészde: Budapest VIII., Somogyi Béla u. 10. (Tel.: 267-1000), Diszkont bolt és raktár, Budapest, XIII. Váci út 90. (Tel.: 120-0011).

Szeged: Radnóti Könyvesbolt, Tisza Lajos krt. 34.; Katedrális Bt.: Sík Sándor Könyvesbolt, Oskola u. 27., Könyv- és Jegyzetbolt, Dugonics tér 12.; Móra Könyvesbolt, Kárász u. 5.; Egyetemi könyvtár, Egyetem u. 2.; JGYTF Kiadó Jegyzetbolt, Boldogasszony sgt. 6.; Idegennyelvű Könyvesbolt, Kárász u. 22.

Debrecen: Egyetemi könyvtár, KLTE főépület fsz. Egyetem tér 1.

Pécs: Szövegbolt, Ifjúság u. 6.; Egyetemi Könyvesbolt, Mátyás király u.

Miskolc: Két Könyvész Kft., Miskolc-Egyetemváros.

Szombathely: Savaria Könyvesbolt, Mártírok tere 1.

* * *

Kiadja az AETAS Könyv- és Lapkiadó Egyesület
Szeged, Pf. 1179.

A szerkesztőség titkára: Aradi Zsuzsanna
Felelős kiadó: Deák Ágnes

Szedés: Délmagyarország Könyv- és Lapkiadó Kft.

Nyomás: NPI, Szeged

Technikai szerkesztő: Nyerges Zsolt

A borítót tervezte: Szekeres Ferenc

ISSN 0237-7934

„A cárizmus bukásától a polgárháború végéig úgy tűnt, hogy a belső politikai berendezkedést illetően többféle orosz megoldás lehetséges, s Daléologue jóslata is megvalósul, miszerint két éven belül kétszáz Oroszország lesz s nem egy. A gyakorlat azonban azt mutatta, hogy a bolsevizmusnak nincs alternatívája. Belpolitikailag azért, mert a riválisok sem a programjukat, sem a tömegbázisukat vagy a szervezettségüket illetően nem voltak versenyképesek a bolsevikokkal. Külpolitikailag pedig azért, mert akik elsősorban meg akarták dönteni hatalmukat, mint például a franciák, nem volt ehhez erejük, s hatékony támogatást a szövetségesei között levő – már említett – nézeteltérések miatt nem kaptak. Azok a hatalmak pedig, amelyek megdönthették volna, mint például a németek, ezt jól felfogott hatalmi érdekből nem tették meg.”

(Majoros István: Oroszország és a nemzetközi kapcsolatok rendszere (1917–1922) című írását számunk 5–37. oldalán olvashatják)